

Mahmud Nəcəf oğlu Fətəyev 5 may 1937-ci ildə Jdanov (indiki Beyləqan) rayonunun II Şahsevən kəndində anadan olmuşdur. 1960-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsini bitirmişdir. 1971-74-cü illərdə Əfqanıstanda tərcüməçi, 1974-84-cü illərdə Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyində çalışmışdır. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi, filologiya elmləri namizədidir.

MAHMUD FƏTİYEV

SALMAN SAVƏCİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI

MAHMUD FƏTİYEV

Salman Savəcinin həyat və yaratıcılığı

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
akad.Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

MAHMUD NƏCƏF oğlu FƏTİYEV

SALMAN SAVƏCİNİN
HƏYAT VƏ YARADICILIĞI

*Unudulmaz müəllimim professor **Mübariz Əlizadənin**
və həyat yoldaşım **Sima xanımın** xatirəsinə
ithaf edirəm.*

Elmi redaktor:

Əlyar Səfərli
AMEA-nın müxbir üzvü

Mahmud Fətiev. *Salman Savəcinin həyat və yaradıcılığı.* Bakı, «Elm», 2009, 228 səh.

ISBN 978-9952-453-33-1

Monoqrafiyada XIV əsrdə yazıb-yaratmış Azərbaycan şairi Salman Savəcinin həyat və yaradıcılığı tədqiq olunur.

4603000000
655 (07) - 2009

Bakı – «Elm» – 2009

«Elm» nəşriyyatı, 2009

GİRİŞ

Yaxın Şərq ədəbiyyatının inkişafında azərbaycanlı sənətkarların böyük tarixi xidmətləri olmuşdur. Lakin bu ədəbi simaların əksəriyyəti mövcud ictimai-siyasi mühitin təsiri altında doğma dillərində yazıb-yarada bilmədiklərindən öz milli ədəbiyyatından təcrid olmuş, ədəbi irsi lazımi səviyyədə araşdırılıb öyrənilməmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində fars dilində yazıb-yaratmış XIV əsrin istedadlı şairi Salman Savəcinin (1300-1377) həyatı və ədəbi irsi diqqəti cəlb edir.

Zəngin yaradıcılıq diapozonuna və fəvqəladə istedadla malik olan, qələmə aldığı misilsiz sənət inciləri dövrünün görkəmli şəxsiyyətləri, söz ustaları tərəfindən yüksək qiymətləndirilən Salman Savəcinin həyat və yaradıcılığının elmi araşdırması olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XIV əsr ədəbi mühiti o qədər zəngin və çoxcəhətlidir ki, S.Savəcinin həyat və yaradıcılığının monoqrafik tədqiqatı bu mühitin mühüm problemlərinin üzə çıxarılması deməkdir.

İndiyədək diqqət xaricində qalmış S.Savəcinin ədəbi irsinin sistemli şəkildə araşdırılması bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Nizami ədəbi məktəbinin XIV əsr davamçılarından biri kimi də S.Savəcinin ədəbi irsi müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mənşəcə azərbaycanlı olan Salman Savəci fars dilində yazıb-yaratmışsa da həyatı daim Təbriz mühiti, doğma Azərbaycanla bağlı olmuşdur.

Monoqrafiyada S.Savəcinin həyatı və bədii irsini araşdırmaqla qüdrətli bir şairin həyatı və bədii irsi ilə əlaqədar faktiki materialların təhlilə cəlb edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu dediklərimizlə əlaqədar materiallardan əlavə, mövzu ilə bağlı tarixi, elmi, ədəbi qaynaqlar toplum halında tədqiqatın predmeti kimi götürülmüşdür.

Araşdırma Salman Savəci haqqında mövcud olan ədəbi-elmi məxəzləri, onların özəl xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, şairin ədəbi-ictimai mühiti və həyatı haqqında indiyədək Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına məlum olmayan məqamları dəqiqləşdirmək və aydınlaşdırmaq, ədəbi-bədii irsi haqqında ətraflı məlumat vermək məqsədi daşıyır. Bunun üçün tədqiqatçının üzərinə aşağıdakı vəzifələr düşür:

– Salman Savəcinin həyatını və onu görkəmli ədəbi sima kimi tanıtdıran poetik yaradıcılığını səciyyələndirən əsas əlamətləri öyrənmək;

– müasiri olan söz sənətinin görkəmli sənətkarları sırasında tutduğu mövqeyi araşdırmaq;

– onu öz dövründə və sonralar söz sənəti sahəsində tanıtdıran və məşhurlaşdıran lirik şeirlərinin araşdırılmasında şairin ümumiyyətlə bədii irsində nəzərə çarpan bir sıra xarakterik cəhətlərə işıq salmaq;

– Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin XIV əsrdə davamçısı kimi şairin epik əsərləri haqqında ilkin dolğun məlumat vermək, bu əsərlərin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tutduğu mövqeyi və təsir dairəsini müəyyənləşdirmək;

– əsərlərinin janr-poetik xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmək və s.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu tədqiqatın mövzusu tamamilə yenidir. Orta əsrin fars dilli Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Salman Savəcinin həyatı və yaradıcılığı bu vaxtadək nəinki monoqrafik planda ayrıca tədqiqat obyektinə olmuşdur, əksinə onun ədəbi-bədii irsindən nümunələr belə mənsub olduğu xalqın dilinə tərcümə edilməmiş, nəşr olunub geniş oxucu auditoriyasına çatdırılmamışdır. Yalnız İran, hind, rus və Qərbi Avropa tədqiqatçıları şairin yaradıcılığının bəzi məqamlarına toxunmuşlar; Savəcinin poetik irsi bütövlükdə monoqrafik tədqiqatdan kənar qalmışdır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi bilavasitə onun orijinal obyektinə və predmetinə ilə bağlıdır. İlk dəfə olaraq bizim tərəfimizdən Salman Savəcinin həyat və yaradıcılığının poetik xüsusiyyətləri sistemli şəkildə araşdırılaraq fars dilli Azərbaycan şairinin milli-bədii düşüncə tərzini, estetik ideali aşkarlanır.

Tədqiqat işində ilk olaraq:

– Salman Savəci haqqında mövcud olan ilkin ədəbi-elmi məxəzlər, onların poetik-nəzəri xüsusiyyətləri elmi araşdırmanın predmetinə olmuşdur;

– şairin poetik dünyası, ədəbi-ictimai mühiti və həyatı bilavasitə onun öz əsərləri əsasında öyrənilərək dəyərləndirilir;

– Salman Savəcinin bədii irsinin janrlar üzrə təsnifatı aparılmış, şairin klassik lirik şeirin müxtəlif janrları: qəzəl, qəsidə və s. ədəbi formalarda onu öz dövründə məşhurlaşdıran özünəməxsus səciyyəvi cəhətlər aşkarlanmış, bu təsnifat fəsillər üzrə cəmləşdirilmiş, hər fəsil yarım-fəsillər və bəndlərlə ayrıca şəkildə elmi-nəzəri və bədii cəhətdən təhlil edilmişdir;

– Salman Savəciyə müasirlərinin və sonrakı dövr Yaxın Şərqi ədəbiyyatının görkəmli söz ustalarının, eləcə də bir çox

azərbaycanlı müəlliflərin verdikləri dəyərli qiymətlər, onların tarixi funksional mövqeləri açıqlanmışdır;

– Nizami ədəbi məktəbinin təsiri altında qələmə aldığı epik-lirik «Cəmşid və Xurşid» və lirik-romantik «Fərağnamə» poemalarının ideya-bədii özəllikləri öyrənilərək təhlil edilmiş, təsir dairəsi açıqlanmışdır.

Milli ədəbiyyatımızın yeni bir nümayəndəsinin həyat və yaradıcılığının monoqrafik araşdırılması çağdaş Azərbaycan şərqşünaslıq elmi üçün də aktual bir problemdir.

S.Savəcinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi, onun yaradıcılığının elmi təsnifatı, poetik səciyyəsi və s. geniş aspektli tədqiqat predmetinə çevrilmədən ətraflı, doğru-düzgün elmi təsəvvür ortaya çıxma bilməz. Buna görə də Salman Savəcinin həyat və yaradıcılığının monoqrafik planda tədqiqi müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Əsər Salman Savəcinin həyat və yaradıcılığının monoqrafik araşdırılması sahəsində ilk tədqiqat işi olduğundan gələcəkdə bu sahədə, həm də şairin yaşayış-yaratdığı dövrə aid aparılacaq digər elmi işlər üçün əsas nəzəri mənbələrdən biri hesab edilə bilər. Eyni zamanda bu əsərin əsas elmi mündəricə və nəticələrindən Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin XIV əsrdəki durumunun öyrənilməsində, ali məktəblərin filologiya fakültələrində ədəbiyyat tarixinin, seçmə fənlərin tədrisində, orta məktəblərin ədəbiyyat dərslərinin uyğun bölmələrinin dolğun şəkildə tərtibində istifadə oluna bilər.

Həmçinin, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı sistemli nəşrlərin hazırlanmasında da bu tədqiqatın materiallarından faydalanmaq olar.

Tarixi-mədəni şəraitin diktəsi ilə fars dilində yazıb-

yaratmış Azərbaycan şairlərinin ədəbi irsinin türk bədi düşüncəsinə bağlılığını, bu zəmində xüsusi bir məktəb kimi formalaşdığını sübut etməyin düzgün yolu poetik sistem fərdiliyini tədqiq etməkdir. Müxtəlif dillərdə mövcud olan mənbələri təhlilə cəlb etməklə Salman Savəcinin Azərbaycan şairi olduğunu dövrüyəyə gətirməkdir.

I F Ə S İ L

SALMAN SAVƏCİ HAQQINDA MÖVCUD OLAN MƏXƏZLƏR. ŞAİRİN İCTİMAİ-ƏDƏBİ MÜHİTİ VƏ HƏYATI

1.1. Salman Savəci ilkin qaynaq və araşdırmalarda

Türk xalqlarının, ümumiyyətlə Yaxın Şərqi həyatında mədəni rol oynayan Azərbaycan xalqı həmişə öz müstəqilliyi, dövlətçiliyi, ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə aparmış, lakin onun bu mübarizəsi hər hansı bir zamanın müqavimətinə rast gəlmiş, böyük ədəbi simalar yadellilərin hakim dövlət dilinin qurbanları olmuş, bir parça çörək üçün, yaxud əsərlərinin geniş yayılması xatirinə o dildə yazıb-yaratmağa məcbur olmuşlar.

Yaxın Şərq ədəbiyyatının inkişafında mənşəcə azərbaycanlı olan sənətkarların şübhəsiz ki, böyük tarixi xidmətləri olmuşdur. Ancaq çox təəssüf ki, onlar çox vaxt öz milli ədəbiyyatımızdan təcrid olunmuş, ədəbi irsi lazımi səviyyədə araşdırılıb yayılmamışdır. Bu ədəbi simalar dərindən öyrənilmədən milli ədəbiyyatımızın tarixi inkişaf təkamülü haqqında aydın bir təsəvvür yaratmaq mümkün deyil.

Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq simalarından Əfzələddin Xaqani (1126-1199), Nizami Gəncəvi (1141-1209) kimi şairlər bu ədəbiyyatın çiçəklənməsinə böyük xidmətlər göstərmiş, onun ən dəyərli incilərini yaratmış, öz zəmanəsində və sonralar da çoxlarına örnək olmuş, əksər sənətkarlar onların şeir yaradıcılığından faydalanmış, şeirlərinə iqtibas və nəzirələr yazmışlar. Nizami ədəbi məktəbinə daxil olan belə şəxsiyyətlərdən biri də XIV əsrin istedadlı Azərbaycan şairi

Salman Savəcidir.

Salman Savəcinin bədii irsinin öyrənilməsi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir ədəbi simanın tanınması, digər tərəfdən də böyük Nizami ədəbi məktəbinin XIV əsrdəki davamçılarından birini müəyyənləşdirmək cəhətdən faydalıdır.

«XIV əsrdə gur inkişaf yoluna qədəm qoyan Azərbaycan intibah mədəniyyətinin (29, 183) daha bir görkəmli nümayəndəsi kimi yetişməsində Nizami ədəbi irsinin Salman Savəci yaradıcılığına güclü təsiri ol-muşdur».

Müstəqil Respublikamızda xalq hakimiyyətinin qələbəsindən sonra klassiklərimizin əsrlərinin tədqiqi, nəşri və təbliği, onların mütərəqqi fikirlərinin şərh və izah edilib xalqa çatdırılması üçün geniş şərait və im-kanlar yaradılır, böyük əməli tədbirlər həyata keçirilir.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 850 illik yubileyinin keçirilməsi barədə Respublika hökumətinin qərarı ümummilli və bəşəri əhəmiyyətə malikdir.

Böyük Nizaminin dünya ədəbiyyatında xüsusi mövqeyə malik sənətkarlığının, onun qabaqcıl ideya-larının, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının mədəniyyət tarixində ədəbi məktəb yaratmış ecazkar təsir qüvvəsinə malik söz sənətinin öyrənilməsi və tədqiqi Azərbaycan şərqşünaslıq elminin həmişə diqqət mərkəzində dayan-mışdır.

Nizami əsrlərinin tədqiqi, təbliği, nəşri işinə ömrünün uzun illərini sərf etmiş professor M.Əliza-dənin qeyd etdiyi kimi, «Nizaminin misilsiz əsrləri, onun qabaqcıl ideyaları böyük sürətlə Yaxın və Orta Şərqə yayılaraq, bir çox xalqların ədəbiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərmiş və bu ecazkar təsir öz qüvvəsini əsrlər boyu saxlamışdır» (1, 106).

Nizami ədəbi irsi və onun davamçıları barədə dünya nizamişünaslığına qiymətli hədiyyələr bəxş etmiş görkəmli şərqşünas alimlərdən Y.Bertels, H.Araslı, M.Əlizadə, R.Əliyev, Q.Əliyev, Azadə R., habelə nizamişünas alimlərdən Ə.Səfərli,

X.Yusifli, M.Kazımov və b. elmi-tədqiqat əsrləri öz elmi-nəzəri səviy-yəsi ilə seçilir.

Adlarını çəkdiyimiz müəlliflərin böyük mütəfəkkir şair haqqında söylədikləri fikirlər nizamişünaslıqda xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş, eyni zamanda şairin ədəbi məktəbinin sonrakı davamçılarının həyat və yaradıcı-lıqlarının öyrənilməsində böyük rol oynamışdır.

Nizami ədəbi məktəbinin davamçıları olan Yaxın və Orta Şərq şairlərinin dahi sənətkarın yalnız qələmə aldığı mövzulardan, onun səpk və üslubundan, bədii quruluş və ifadə vasitələrindən istifadə etməklə öz orijinal ədəbi simalarını parlatmış, bu məktəbin əzəmətini və təsir dairəsini genişləndirmişlər. Nizami ədəbi məktəbinin ümumdünya əhəmiyyəti bir də ondadır ki, şairin yaratdığı məktəb dünya ədəbiyyatına yeni və mütərəqqi ideyalar gətirmişdir. Ona görə də Nizami ədəbi məktəbinin davamçılarından bəhs edərkən ilk növbədə Nizaminin Yaxın Şərq ədəbiyyatına gətirdiyi mütərəqqi ideyaların xələflərinin əsrlərində davam və inkişafını izləmək çox zəruri və məqsədəuyğundur. «Xəmsə»dən gələn intibah ideya və fikirlərin, ümumbəşəri bədii və fəlsəfi kəlamların Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında öz inikasını tapması, hər şeydən öncə Nizami təsiri ilə izah oluna bilər.* Bu baxımdan Salman Savəci yaradıcılığı da öz ideya-bədii məzmunu ilə fərqlənir, yeni məna daşımaqdadır.

Nizami Gəncəvinin Salman Savəciyə təsirini tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd qoymasaq da, yeri gəldikcə bu barədə öz mülahizələrimizi irəli sürməyi məqsədəuyğun sayırıq. Burada tədqiqatçıların kifayət qədər öyrənmədiyini Salman Savəcinin həyat və yaradıcılığı, epik əsrləri, xüsusilə onun Nizami

---

* ХЫБ-ХВЫ ясрлярдя фарсдилли ядыбиййатда нязирячилик яняняляри барядя бах: М.Д.Кязимов. «Хафт пейкар» Низами и традиция назире в персоязычной литературе XIV-XVI вв. Баку: Элм, 1987, 204 с.

Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» əsərinin təsiri altında yazdığı «Cəmşid və Xurşid» poeması barədə fikir yürütməklə, əslində Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatı tarixində daha bir layiqli davamçısı haqqında ilk dəfə olaraq ətraflı məlumat verməyə səy göstərəcəyik.

Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış klassiklərindən biri olan Salman Savəci (1300-1377) bədii-estetik fikir tariximizdə özünəməxsus mövqeyi ilə seçilərək, zəmanəsinin uğurlarını şeirə gətirmiş, zaman, dünya və insan haqqında yeni düşüncələrini ifadə etmişdir. Onun zəngin yaradıcılıq irsi, rəngarəng bədii lirikası, «Fərağnamə» (1361-ci il) və «Cəmşid və Xurşid» (1363-cü il) adı ilə məşhur poemaları Yaxın və Orta Şərq xalqları arasında şöhrət qazanmış, XIV-XV yüzilliklər epik və lirik şeirin inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Məlumdur ki, bütün zamanlarda olduğu kimi, orta əsrlərdə də hər bir sənətkar, əsasən, öz fitri istedadının imkanları dairəsində əldə edə bildiyi yüksək sənət nailiyyətləri əsasında ucalsa da, onu özündən əvvəlki zəngin ədəbi irsin ümumi inkişafı prosesindən təcrid etmək mümkün deyildir.

Salman Savəci yaradıcılığının formalaşmasında onun öz sələflərinin də təsiri ayrıca bir tədqiqat mövzudur. Bu baxımdan Qətran Təbrizi, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Marağeyi Əvhədi və b. Şairlərin mütərəqqi fikirlərinin, yüksək bəşəri hisslərinin, saf, səmimi lirik duyğularının Salman Savəci yaradıcılığına müsbət təsiri ayrıca qeyd edilməlidir.

Məlumdur ki, Salman Savəcinin qüdrətli sələfləri olduğu kimi, qüdrətli müasirləri də olmuşdur. Şairin yaşayıb-yaratdığı dövrdə lirik şeir ustası Əmir Xosrov Dəhləvi (1252-1325) və Xacu Kirmaninin (vəfatı 1352-53-cü illər) məsnəvidə, Hafiz Şirazi (1300-1390) lirik şeirdə böyük müvəfəqiyyətlər əldə etmişlər. Elmi araşdırmalardan belə qənaətə gəlirik ki, Salman Savəcinin ədəbi irsi də öz dövründə və sonralar şeir və ədəbiyyat biliciləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, lakin

farsdilli ədəbiyyat tarixinin son əsrlərdəki bəzi təəssübkeş araşdırıcıları şairin mənşəcə azərbaycanlı olduğunu bilərək, bəlkə də qəsdən onun mövqeyini və yüksək istedadını qiymətləndirmək və təbliğ etməyə soyuqqanlı yanaşmışlar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq S.Savəcinin həm sağlığında, həm də vəfatından sonra yaranan orta əsrlərin qaynaqlarında onun istedadına yüksək qiymət verilmiş, görkəmli bir şair kimi yad edilmişdir. İmadəddin Nəsimi (1369-1417), Bədr Şirvani (1387-1450), Hamidi (XV əsr), Məhəmməd Füzuli (1494-1556), Vəhşi Bafqi (vəfatı 1591) və digər azərbaycanlı şairlərin bədii yaradıcılığında Salman lirikasının açıq təsirinin duyulması təsadüfi deyil.*

Qeyd etməliyik ki, Salman Savəcinin sənətkarlığı, yaradıcılıq məharəti öz dövründən başlayaraq məşhur təzkirəçilər, ədəbi ənənələrinin pərəstişkarları olan Yaxın Şərqin bir çox görkəmli şairləri tərəfindən yük-sək qiymətləndirilmişdir. Bir sıra şairlər yeri gəldikcə bədii əsərlərində onun adını çəkmiş, şeirlərindən təzmin etmiş, təzkirəçilər həyatından, yaradıcılığından müxtəlif mənbə və məxəzlərdə bəhs etmiş, fikir söyləmişlər.

S.Savəcinin həyatı, müasirləri və bədii irsi barədə ilkin məlumata XV əsrin məşhur təzkirəçisi Dövlətşah Səmərqəndinin «Təzkirətüş-şüəra»sında (1487-ci ildə tamamlanmışdır) rast gəlirik. Təzkirə müəllifi, şübhəsiz ki, S.Savəci yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduğundan onu «böyük şairlərdən» hesab etmiş, «şeir və şairlikdə öz dövrünün başçısı» adlandırmışdır (73, 286).

S.Savəci ilə Dövlətşah Səmərqəndinin yaşadıkları dövr yaxın olduğundan, təzkirə müəllifinin şair haqqında verdiyi məlumat xüsusi qiymətə malikdir. Buna görə də Salman haqqında sonralar fikir söyləyən müəlliflər Dövlətşahın əsərinə

* Мянбяляр сонракы сящицялярдя верилмишдир.

ilkın mənbələrdən biri kimi istinad etmişlər. Dövlətşahın qeydlərindən aydın olur ki, o, Salman yaradıcılığına yaxından bələd olmuş, əsərlərini maraqla mütaliə etmişdir. Biz bunu müəllifin Ənvəri, Zülfüqar Şirvani, Əbdürrəzaq İsfəhani, Sıracəddin Qumru, Zəhir Fariyabi, Müzəffər Hərəvi, Übeyd Zakani, Nasir Buxari və b. Yaxın və Orta Şərq şairlərinin ədəbi irsindən bəhs edərkən müqayisə yolu ilə Salman yaradıcılığına müraciət etməsində, onun əsərlərindən yeri gəldikcə misallar çəkməsində (73, 93, 146, 157, 164, 296, 304, 324-325, 449) və s. aydın görürük.

Böyük özbək şairi və ədibi Əmir Əlişir Nəvai (1441-1501) 1490-1491-ci ildə cığatay dilində qələmə aldığı «Məcəlisün-nəfayes» (114, 16, 45, 192) əsərində S.Savəcinin adını zamanəsinin istedadlı şairləri sırasında çəkir, «Mühakimətül-lüğəteyn» (65, 73) əsərində Nizami və Əmir Xosrov Dəhləvini poemada, Salman Savəcini isə qəsidədə müqayisə olunmaz sənət nümunəsi yaratdıqlarını göstərmişdir. Əhli Şirazi (1455-1535-36) (45, 39) Ə.Nəvainin arzusu ilə S.Savəcinin «məsnu» (süni, xaricdivan) qəsidəsinə üç bənzətmə yazmışdır. Ə.Nəvai Salmanın «məsnu» qəsidələrinə ən çox cavablar yazan, gözlərinin xəstə olmasına görə də «ikinci Salman» kimi tanınmış Mövlana Arifi /vəfatı 1449-cu il/ (45, 25), Fəsih Rumi və b. orta əsr şairlərinin S.Savəcinin uğurlu yaradıcılıq üsulundan istifadə edərək, qəsidədə də Salmanın icad etdiyi yeni yol ilə* getdiyini yüksək qiymətləndirmişdir (45, 34-36).

XVI əsr təzkirəçilərindən görkəmli alim Əhdi Bağdadinin «Gülşən üş-şüəra» (7, 6), Əlaüddövlə Kami Qəzvininin «Nəfayes əl-məaser» (111, vər.* 82a-83a), Əmin Əhməd Razinin «Həft iqlim» (1593-94-cü illər) (66, vər. 530a-530b),

* Burada «Гясидейи-мяснуи» (сци гясида) нязрдя тутлур. Бу баряда бир даша сонра мялумат веряъяйик.

* Гейд: Бундан сонра вяряг сюэц вяр. йазылаъагдыр.

Qulaməli xan Azadın «Xəzaneyi-amirə» (1761-62-ci illər) (112, 254). Şirəli xan Ludinin «Təzkireyi mirat ül-xəyal» (80, 53-55), Lütfuli bəy Azərin «Atəşkədəyi-Azər» (1760-1779) (64, 223-226), Rzaqulu xan Hidayətin «Məcmə ül-füsəha» (1867-68) (96, II c.,19) təzkirələrində S.Savəcinin həyatı və əsərləri barədə qısa məlumat verilir.

Azərbaycan dilində ilk təzkirə müəllifi Əhdi Bağdadi İraqda yaşayan Azərbaycan türkləri haqqında məlumat vermiş, Bağdad ədəbi mühiti, xüsusilə də M.Füzuli haqqında dəyərli fikirlər irəli sürmüş, Salman Savəcini də Yaxın Şərqdə sevilə-sevilə oxunan lirik şairlərdən biri saymışdır. Əhdi Bağdadi Füzuli haqqında qeydlərində yazırdı ki, onun üç dildə yazdığı Azər-baycan, ərəb, farsca qəsidələri Xacə Salmanın qəsidə-ləri kimi fəsahtli (səlis) olub, şeir biliciləri tərəfindən sevilmişdir (7, 6).

Məhəmməd Füzulinin qəsidə janrında Salman Savəci qədər hünər göstərərək, onun səviyyəsinə ucala bildiyini qeyd edən Əhdi Bağdadi Salman yaradıcılığı haqqında orijinal bir fikir irəli sürmüşdür.

XIX əsr müəlliflərindən Bəhmən Mirzə «Təzki-reyi-Məhəmməd Şahi» (70, vər. 75b) əsərində, XV-XIX əsr tarixçilərindən Mirxand Xavəndşahın (1433-1498), «Rövzətüs-Səfa» (129, IV c.,990-1002), Qiyasəddin Xandəmirin (1475-1535) «Həbibüs-siyər» (113, III-IV c, 803-804), Yəhya Qəzvininin «Lübbüt-təvarix» (137, vər. 95-97-98, 104-105), Qazi Əhməd Qəffarinin «Nigaristan» (68, vər. 240b-249a, 261, 264, 290-296), həmin müəllifin «Tarixə-cahan ara» (122, vər.164a), Əbdi bəy Şirazinin «Təkmilətül-əxbar» (107, vər. 206a-211a), Şərəf xan Bidlisinin «Şərəfnamə» (102, 33-64) və s. əsərlərdə də Salman Savəcindən bəhs açılmışdır.

«Lətayef ət-təvayef» əsərinin müəllifi Fəxrəddin Əli Səfinin (vəfatı 1532-33) Salman haqqında məlumatı yuxarıda

adlarını çəkdiyimiz müəlliflərə nisbətən bir qədər genişdir. F.Ə.Səfi müasirləri ilə Salman Savəci arasında baş vermiş bəzi əhvalatlardan, şairin yara-dıcılıq xüsusiyyətlərindən ilk dəfə olaraq bəhs etmişdir (116, 227-228, 250-252, 270-271, 273, 287-288, 315).

Salman Savəci haqqında Şərqi böyük şair və mütəfəkkirlərindən Hafiz Şirazin (103, IV c., 2762-2763), Kamal Xocəndinin (vəfatı 1400-1401-ci illər) (124, 28), Bədr Şirvaninin (1387-1450) (71, vər.166a, 361a), Məazi Təbrizinin (XV əsr) (83, 119b), Əbdürrəhman Caminin (1414-1492) (81, 302, (82, vər. 113b), Əlişir Nəvainin (1441-1501) (62, 73), Məhəmməd Füzulinin (1498-1556) /15, IV c., 202, 335/ və b. mülahizələri də şairin ədəbi şəxsiyyəti və istedadına yeni bir münasibətin ifadəsidir.

XIV əsrin sonu və XV əsrin əvvəllərində bir müddət Şirvanşah Şeyx İbrahim (1382-1414) sarayında yaşamış Məazi Təbrizi S.Savəcinin şeirlərinə nəzirələr yazmış (83, vər. 135 a, 139b, 159b) həmin hökmdara ithaf etdiyi qəsidələrinin birində isə «Mənim şeir dəftərim öz rövnaqını Salmandan almışdır», – deyərək onu özünə ustad qəbul etmiş, yaradıcılıq keyfiyyətlərindən öyrəndiyini bildirmişdir (83, vər. 59a). Məzinin «Divan»ında Zülfüqar Şirvani, Əssar Təbrizi və b. Azərbaycan şairləri sırasında dönə-dönə Salman Savəcinin də adını çəkməsi təsadüfi deyil (83, vər. 119a).

Digər azərbaycanlı şair Bədr Şirvani (1387-1450) də S.Savəci sənətkarlığına hüsn-rəğbət göstərənlərdən biri kimi qəsidələrində onun adını hörmətlə xatırlamış, yüksək bədii sənət bacarığına malik olduğunu söyləmişdir (71, vər. 166a, 361a).

Bədr Şirvani tez-tez Xaqani, Nizami, Mücir Beylə-qani, Salman Savəcinin adlarını çəkir, özünü onların varisi sayırdı (34, 331).

Əbdürrəhman Cami Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»si

müqabilində qələmə aldığı «Həft ovrəng»də («Yeddi təxt») S.Savəcinin bir neçə beytini vermiş, onun bədii irsini müsbət qiymətləndirmişdir (63, 302), «Baha-rıstan» əsərində isə Salmanın «gözəl poetik dilə malik olduğunu» qeyd edərək şairin lakonik, aydın və hissi – emosional ifadə qabiliyyətinə malik olduğunu demiş, onu «gözəl söz ustası» adlandırmışdır (82, vər. 113b).

Məşhur özbək şairi Əlişir Nəvai Salmanı «nəzm və qəsidə fənlərinin ustası» hesab edirdi (65, 73).

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli istedadlı şairin yaradıcılığına böyük əhəmiyyət verərək Salmanı ümməna, özünü isə onun müqabilində bir qətrəyə bənzədirdi (15, IV c., 202).

Türkiyə tədqiqatçılarından professor M.F.Köprülü-zadə «Divan ədəbiyyatı antologiyası» kitabında türk klassik şeirinin inkişaf yolundan danışarkən qeyd edirdi ki, XIV əsrin sonunda Anadolu şairləri Firdovsi, Nizami, Əttar, Sədi, Movləvi, Kamal Xocəndi kimi şairlərlə yanaşı, Salman Savəcinin də əsərlərini müvəffəqiyyətlə tərcümə və təqlid edirdilər (43, 12).

Şəmsəddin Sami «Qamusul-ə'lam» əsərində Salman yaradıcılığına yüksək qiymət verərək şairi «zəmanənin fəridi» (yeganəsi) adlandırır, onun «lətif və nadir şeirlər söylədiyini» qeyd edirdi (104, 2606).

Əfqanıstanda nəşr edilmiş «Dairətül-məaref»də («Maarif ensiklopediyası» (84, 702) və ingilis dilində nəşr olunmuş «İslam ensiklopediyası»nda (63, 115) və s. mənbələrdə S. Savəcinin həyatı və bədii irsi barədə qısa xülasələr verilmişdir.

İran müəlliflərindən professor Səid Nəfisi /98, 202-203/, Zəbihulla Səfa /75, IIIc., 27/; /128, III c., 226/, Rzadə Şəfəq /76, 324-327/, Zəhra Xanlari /Kiyə/ /117, 274/; /92, 209/, Ağa Bozorc Tehranli /69, 1392-1324/, Abbas İqbal /108, 205/ və başqalarının S. Savəciyə aid dəyərli fikirləri vardır.

İranda son zamanlarda nəşr olunmuş tədqiqat əsərləri

içerisində Tehran Universitetinin professoru Rəşid Yasəminin «78/ تتبع و انتقاد و احوال و آثار سلمان ساوجی /«Salman Savəcinin həyat və yaradıcılığının tədqiqi və tənqidi araşdırmaları») kitabını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. R.Yasəminin bu əsərində Salman Savəcinin həyatı və yaradıcılığına dair axtarışlar edilməyə təşəbbüs göstərilmişdir. Lakin S.Savəcinin həyatı və bədii irsinin öyrənilməsi üçün bu əsər də qənaətbəxş hesab edilə bilməz. R.Yasəmi əksər hallarda Salman haqqında orta əsrlər təzkirə müəlliflərinin söylədiklərini təkrar edərək şairin həyatına dair yazılarında ən çox onunla dövrünün hökmdarları arasındakı münasibətlərdən, səfərlərindən, şəxsi əmlakından, məz-həbindən və s. bəhs etməyə daha çox yer vermişdir. Son dörd fəsil kitabın diqqəti cəlb edən yerlərindəndir. Bu fəsillərdə S.Savəcinin sələfləri Firdovsi, Nizami, Mənu-çehri, Sənai, Ənvəri, Xəyyam, Zəhir Fəriyabi, Kəma-ləddin İsmayılın yaradıcılıq yolundan istifadə etməsi, onların Salman ədəbi irsinə təsirinə dair qeydlər verilir (78, 97-106).

Kitabın 13-cü fəslində Salman ilə onun müasiri Hafiz Şirazi qəzəllərinin qarşılıqlı müqayisəsindən bəhs edilir (78, 112-121).

R.Yasəmi S.Savəcinin tarixi məlum olan və olmayan «Külliyat»larının 10-a qədər əlyazmasından istifadə etmiş, tarixi bəlli olmayan bəzi əlyazmalarının Salmanın ömrünün son vaxtlarında qələmə alındığını ehtimal etmişdir. R.Yasəmi Savəcinin diqqəti cəlb edən əlyazmalarından 1429-30-cu illərdə və 1469-70-ci illərdə üzü köçürülmüş əlyazma nüsxələrinin adlarını çəkmiş (78, 112-121), şairin ona məlum olan 5 min beyt qəsidəsinin, 450 beyt qit'əsinin, iki tərkibbəndi, 1100 beyt qəzəli, «Fərağnamə» (1000 beyt) və «Cəmşid və Xurşid» (3200 beyt) məsnəviləri, 32 rübaisinin olması barədə bəhs açmışdır (78, 112-121).

Lakin R.Yasəminin adı çəkilən əsəri Salman Savəcinin həyatı ilə yaradıcılığı barədə tam təsəvvür yaratmır,

dünyagörüşünə aid məsələlərdən, onun ictimai, etik və estetik görüşləri, ən başlıcası isə sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən ətraflı bəhs etmir.

İran ədəbiyyatşünaslarından Təgi Təfəzzüli 1958-ci ildə Salman Savəcinin Tehrandə nəşr edilmiş «Divan»ına yazdığı müqəddimədə onu «XIV əsrin böyük şairlərindən biri» hesab edərək, fars dilində ilkin gözəl şeirlər yazan sənətkarlar cərgəsində «qəzəl, qəsidə və digər şeir növlərində yüksək yerlərdən birini tutduğunu» söyləyir (85; ص. دوازده). T.Təfəzzüli S.Savəcinin İranın Milli, Sipəhsalar məscidi, Məclis kitabxanalarındakı və bəzi şəxsi kitabxanalarda olan əlyazmaları barədə qısa məlumat verərək, yaradıcılığın-dan nümunələr gətirmişdir (85; ص. يك-سی و دو).

Rus şərqşünaslığının görkəmli tədqiqatçılarından A.Y.Krımski «İran tarixi, onun ədəbiyyatı və dərviş teosofiyası» kitabında Salman Savəcini Nizami ənənələrinin sadıq davamçısı, təbrizli şairlərin ən görkəmlisi və «Cəlairilərin Təbriz sarayının ən istedadlı (lirik, epik – romantik və məddah) şairi adlandırmışdır (56, III c., 98-100).

A.Krımskinin məlumatına görə, XIX əsr Avropa şərqşünaslarından Hammer (1774-1856), Bland, Ovseley, Rozensveyq – Şvannau (1791-1865), Erdmann, Herman Ete, Pitsi və başqaları şairin ayrı-ayrı qəzəl, qəsidə və digər lirik şeirlərindən alman, ingilis, italyan dillərinə tərcümələr etmiş, haqqında məqalələr yazmışlar (56, III c., 98-100).

Məşhur ingilis alimi Edvard Braun 4 cildlik «İran ədəbiyyatı tarixi» adlı əsərində S.Savəcinin dövrü və həyatından xülasələr vermiş, ədəbi irsinin fars dilli ədəbiyyatın inkişaf etməsində oynadığı böyük roldan, eləcə də Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatı və bədii söz təfəkkürünün təşəkkül etməsinə təsirindən və s. bəhs açmışdır (61), (72, 260-271).

Alman şərqşünaslarından Herman Ete «Fars ədəbiyyatı tarixi» kitabında S.Savəcinin yaradıcılığına xüsusilə toxunmuş, həyatı barədə

qısa məlumat vermişdir (135, 85, 96-97,125). H.Ete Salmanı Nizami Gəncəvi ənənələrinin davamçılarından biri kimi yüksək qiymətləndirmişdir. H.Ete «Fars əlyazmaları kataloqu» əsərində S.Savəcinin Bodleyan kitabxanasındakı tarixi məlum olmayan nəstəliq xətti ilə yazılmış «Cəmşid və Xurşid» və «Fərağnamə» məsnəviləri haqqında qısa qeydlərlə kifayətlənmişdir (62, 718).

Mirzə Abdulla Qafarov 1914-cü ildə Salmanın rus dilində nəzmə çevrilmiş 20 qəzəlini müqəddimə və fars mətnləri ilə birlikdə çap etdirmişdir (49, 4).

Əbülqasim Zərrə «Vostok» məcmuəsində dərc etdirdiyi «İran ədəbiyyatı öçerkləri» adlı yazısında S.Savəcini XIV əsrin Yaxın Şərq şairləri sırasında görkəmlilərdən olduğunu qeyd etmişdir (60, 71).

«Altı əsrin şöhrəti» kitabının müəllifi tanınmış tədqiqatçı M.Zənd Salman Savəcinin mənşəcə azərbaycanlı olduğunu göstərmiş və onun Nizami Gəncəvi ədəbi irsinin təsiri altında yazıb-yaratdığını qeyd etmişdir (50, 155).

Rus şərqşünaslıq elmini özünün sambalı əsərləri ilə zənginləşdirmiş Y.E.Bertels «Nəvai və Cami» (1965-ci il) monoqrafiyasında Salman Savəcini XIV əsrin «məşhur şairi» hesab etmiş, əsərlərinin təsir dairəsindən danışmış (45, 29-30, 32, 34, 36, 52, 191), onun «məsnu» (süni) qəsidəsindən nümunələr gətirmişdir (45, 38-39).

Tacik tədqiqatçısı N.Sayfiyev 1971-ci ildə Tacikistan EA-nın Düşənbədə Hafiz Şirazin 650 illiyi münasibətilə «Doniş» nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış «Caşnomai-Xofiz» məcmuəsində («Xofiz və Salmoni Sovaci» məqaləsi) (138, 125-135) qeyd edir ki, qəzəldə XIV əsrin ustad şairləri sırasında «etiraf edilən Salman Savəci Hafizin də diqqətindən kənarda qalmamışdır. Xacə Hafiz Salman Savəciyə və onun yaradıcılığına xüsusi diqqətlə yanaşmış, şeirlərini müntəzəm olaraq mütaliə etmişdir» (138, 126). Tədqiqatçı eyni zamanda hər iki çağdaş şairin şeirlərindən nümunələr gətirərək onların bəzi qəzəllərinin vəzn və formaca oxşarlığını göstərmişdir.

Salman Savəci Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da bəzi tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmamışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Əliyar Səfərli və prof. Xəlil Yusiflinin müəyyənləşdirmələrinə görə, XV əsrin görkəmli azərbaycanlı şairi Hamidinin bir qəsidəsində Xaqani və Salman Savəcinin adlarını çəkməsi göstərir ki, o, həmin sənətkarların ədəbi irsini yaxşı mənimsəmişdir (34, 335). Balağa Quliyev «Zəhir Faryabi və Salman Savəci» məqaləsində Z.Faryabi ilə Salman Savəci yaradıcılığının qarşılıqlı əlaqəsi barədə fikir söyləmişdir (53, 314-328).

Qulamhüseyn Beqdeli «Şərq ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu» əsərində S.Savəcinin adını Nizaminin xələfləri sırasında çəkmiş, onun «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi barədə bir sıra qeydlər vermişdir (9, 176-181).

Abbasəli Sarovlu (Quliyev) Fəxri Gürganinin «Vis və Ramin» epopeyasının şərhində «Əslən azərbaycanlı olan Salman Savəcinin məşhur «Cəmşid və Xurşid» poemasının müəllifi olduğunu» qeyd etmişdir (32, 470).

Professor Mübariz Əlizadə, f.e.n. Əbülfəz Rəhimov və b. S.Savəci ədəbi irsinin öyrənilməsinə dair bir sıra faydalı mülahizələri vardır.

Respublika Əlyazmaları İnstitutunda FR-1256 sayılı şifrə ilə tarixi və müəllifi məlum olmayan Azərbaycan dilində yazılmış bir əlyazmada S.Savəcinin bədii irsi haqqında mövcud olan bəzi məqalələr, ayrı-ayrı əsərlərinin tərcüməsi və s. barədə qısa qeydlər verilmişdir (23).

Son illərdə Azərbaycan şərqşünaslıq elmində Salman Savəci ədəbi irsinə maraq göstərilmişdir. F.e.d., prof. Mehdi Kazımov «Поэтическое наследие Джамали Табризи» («Cəməli Təbrizin ədəbi irsi») əsərində haqlı olaraq XIV əsrdə epik poeziyanın dinamik inkişafından bəhs edərək Salman Savəcinin də adını bu dövrün görkəmli şairləri sırasında çəkmiş, onun «Fərağnamə» və «Cəmşid və Xurşid»

poemalarının müəllifi olduğunu qeyd etmişdir (57,7). Filologiya elmləri namizədi Məsiəğa Məhəmmədi «Saib Təbrizi və farsdilli poeziyada «hind üslubu» monoqrafiyasında (27) və filologiya elmləri namizədi Səadət Şıxıyevanın «Salman Savəci və türk ədəbi mühiti» (35) və «Nəsiminin sələfləri ilə «mübahisələri» (36) məqalələrində Salman Savəci yaradıcılığına toxunan maraqlı məqamlar açıqlanmışdır.*

Salman Savəcinin həyat və yaradıcılığı mövzusunda elmi-tədqiqat işi aparən bu sətirlərin müəllifi indiyədək şairin həyatı, ədəbi irsi barədə bir neçə məqalə ilə çıxış etmişdir.

Salman Savəcinin yaradıcılığı öz dövründən ədəbi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuş, bədii irsi zamanın sınaqlarından keçərək əlyazmaları şəklində Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış, müxtəlif dövrlərdə xəttatlar tərəfindən üzü köçürülərək «Divan» və «Külliyat» adı ilə dünyanın bir çox kitabxanalarında qiymətli əsərlər sırasında əsrimizə qədər qorunub saxlanılmaqdadır. Salmanın bədii irsi barədə mənbələrdəki məlumatlar da müxtəlifdir.

XVII əsr təzkiyəçisi Təğiəddin Kaşi Salman Savəci irsinin 20 min beytdən artıq olduğunu göstərmiş (79; vər. 580b-581a), İran tədqiqatçılarından İbn Yüsif Tehranın Sipəhsalar məscidindəki 21.500 beytdən ibarət XV əsrdə yazılması təxmin edilən «Külliyat»ı barədə xəbər vermişdir (115, 301).

Müasir İran ədəbiyyatşünaslarından Təği Təfəzzəli şairin «Divan»ına müqəddiməsində İranın Milli, Sipəhsalar, Məclis (Biri 10.500 və digəri 16.400 beytdən ibarət iki «Külliyat»ı) kitabxanalarında, habelə bir çox şeir, ədəbiyyat həvəskarlarının şəxsi kitab rəflərində S.Savəcinin əsərlərinin əlyazmaları olduğunu qeyd etmişdir (85).

Əldə olan məlumata görə, Britaniya muzeyi, Bodleyan,

* М.Мящяммяди в я С.Шыхыйеванын мцлашизиялари барядя сонракы фясилдя ятрафлы мялумат веръяыйик.

Parij, Benqal, Pakistan, İstanbul, Mosul, Tehran, Təbriz, Məşhəd və s. şəhər kitabxanalarında və eləcə də dünyanın 75-ə qədər müxtəlif elm və mədəniyyət mərkəzlərində Salman əsərlərinin əlyazmaları (118, III c., 1870-1872, 2356) mövcuddur. Bu sətirlərin müəllifinin şəxsi araşdırmalarına əsasən Kabul şəhərinin Maarif kitabxanasında (86), şairin bir əlyazması aşkar olunmuşdur, habelə Leninqrad (Sankt-Peterburq) (87), Bakı (88), (89) Daşkənd, Düşənbə və başqa şəhərlərdə S.Savəcinin əsərlərinin əlyazmaları mühafizə olunur.

Salmanın yaradıcılıq irsi çoxcəhətli və rəngarəngdir. O, Yaxın Şərq ədəbiyyatının o zamankı ənənəvi mərsiyyə, qəzəl, qitə, tərçibənd, tərçibənd, rübai və məsnəvi janrlarında yazıb-yaratmışdır. Əgər bir sıra icmal xarakterli kiçik həcmli məqalələr nəzərə alınmazsa, Salman Savəcinin həyatı və yaradıcılığı indiyədək Azərbaycan ədəbiyyatında ətraflı tədqiq edilməmiş, eyni zamanda əsərlərinin də elmi-tənqidi mətni çap edilməmişdir.

1911-ci ildə Bombeydə «Külliyat» (99) şəklində çap edilən 235 səhifədən ibarət kitabda 8500 beyt həcmində şairin yalnız qəzəl, qəsidə və rübailərinin bir qismi verilmişdir.

Salman «Divanı»nın 1958-ci ildə Tehran nəşrində şairin cəmi 8.500 beytə qədər 313 qəzəli, 4 tərçibəndi, 111 qəsidəsi, 86 rübaisi toplanmışdır (85).

Azərbaycan tarixçisi və ədibi A.Bakıxanovun şəxsi kitabxanasında Salman Savəcinin əlyazmasında bir «Divan»ı olmuşdur (4, 90-91).

S.Savəci «Külliyat»ının Tehran çapında (127) isə şairin qəsidə, qəzəl, qitə, rübai, tərçibəndləri ilə yanaşı yuxarıda qeyd etdiyimiz məsnəviləri də böyük ixtisarla verilmişdir.

1969-cu ildə Tehrandə Salmanın ən görkəmli əsəri «Cəmşid və Xurşid» poeması çapdan buraxılmışdır (100). Poemanın elmi-tənqidi mətn əsasında çap edilməsi görkəmli şairin ədəbi irsinin öyrənilməsi və nəşri sahəsində atılan ilk faydalı addım idi. Danimarkalı C.P.Asmuson və İran

şərqi sülalələrindən Fəridun Vəhmanın birgə səyləri sayəsində nəşr olunmuş həmin kitaba müqəddimədə müəlliflərin qeydlərindən məlum olur ki, əsərin elmi-tənqidi mətni məsnəvinin Hindistanın İndiya-Ofis, İngiltərənin Britaniya muzeyində olan iki əlyazma nüsxəsi və Kopenhagen Dövlət Kitabxanasındakı iberi (yəhudi) əlifbası ilə yazılmış əlyazmaları əsasında hazırlanmışdır (100). Lakin bu müəlliflər Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» poemasının iberi əlifbası ilə İran yəhudilərinin ləhcəsində yazıldığını söylədiklərindən (100) poemanın həmin dilə tərcümə olduğunu və ya orijinalın həmin əlifba ilə üzünün köçürüldüyünü aydınlaşdırma bilmirik. Bu isə şairin şah əsərinin dünya xalqları ədəbiyyatında yayıldığını sübut edir.

1.2. Şairin ictimai-ədəbi mühiti

Salman Savəcinin yaşayıb-yaratdığı XIV əsr Yaxın Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda bir çox ictimai, siyasi və tarixi hadisələrin cərəyan etdiyi bir dövrdür.

Tarixi mənbələrin və tarixçilərin məlumatına əsasən Salman Savəcinin yaşadığı dövrün qısa xarakteristikasına nəzər yetirməklə şairin dünyagörüşünün hansı bir şəraitdə formalaşdığını müxtəlif şəkildə söyləmək faydalı olardı.

Orta əsrlərdə yaranmış yazılı mənbələr xəbər verirlər ki, XIII əsrin ikinci yarısında (1258-ci ildə) Çingiz xanın nəvəsi Hülaki (1217-1265-ci illər) tərəfindən əsası qoyulan Hülakilər, yaxud Elxanilər adlanan sülalə XIV əsrin əvvəllərində zəifləməyə və tədricən parçalanmağa başlayırdı (2, 204). Vəssaf, Rəşidəddin Fəzlullah, Məhəmməd Naxçıvani, Həmdullah Mustofî Qəzvini və onun oğlu Zeynəddin Hafiz Əbru, Əbdürrəzzaq Səmərqəndi, habelə bu dövrün bir çox müəlliflərinin əsərlərindən görüldüyü kimi, monqolların işğal

etdikləri ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda dəhşətli feodal zülmü hökm sürürdü (44, 322-327).

Qeyd etməliyik ki, XIV əsr Azərbaycan tarixinin bu dövrünü ətraflı öyrənmək üçün Həmdullah Mustofî Qəzvininin (1281-) «Zeyl-e tarix-e qozide» («Seçilmiş tarix» əlavə) və onun oğlu Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvininin «Zeyl-e tarix-e qozide»* («Seçilmiş tarix» əlavə) adlı olduqca görkəmli və dəyərli əsərləri f.e.d., prof. M.D.Kazımov və t.e.d. V.Z.Piriyevin gərgin zəhmət tələb edən giriş, Azərbaycan və rus dillərinə tərcümələri, müqəddimə, şərhlər və göstəriciləri ilə 1986-cı və 1990-cı illərdə «Elm» nəşriyyatında çapdan buraxılmışdır.

Qızıl ordalılarla elxanilər arasında təqribən yüz il davam edən müharibələr və feodal çəkişmələri nəticəsində Yaxın Şərq ölkələrinin, eləcə də Azərbaycanın əhalisi tamamilə var-yoxdan çıxmış, şəhərlər talanmış, qədim mədəniyyət abidələri yerlə-yeksan olunmuş, əkin üçün yararlı münbit torpaqlar hərbi əməliyyat meydanına çevrilmişdi (3, III c., 74). Bütün bu yürüş və müharibələrin ağırlığı xalq kütlələrinin üzərinə düşürdü. Bu hadisələrin canlı şahidi olmuş məşhur tarixçi Rəşidəddin Fəzlullah (1247-1318) – («Cəmət-təvarix») («Tarixlər toplusu») əsərində yazırdı ki, Bəlx, Şibirğan, Talakan, Mərv, Herat, Ərdəbil, Gəncə, Bağdad, Mosul və s. kimi çoxlu əhali yaşayan şəhərlərdə və ətraf vilayətlərdə istila zamanı monqollar camaata işkəncə verir, qoşun keçən yerlərdə xalq bütünlüklə qılıncdan keçirilir, torpaqlar isə istifadəsiz qalırdı (120, 556-558).

Monqol zülmü Yaxın və Orta Şərq xalqlarının mədəni inkişafını geriye atmışdı (48, III c., 585), «bu əsarət nəinki

* Шямдуллаш Гязвининин «Зейл-е тарих-е гозиде» ясяри цч шиссядян ибарятдир вя ян гядим заманлардан 1392-гы иля гядярки тарихи шадиссялярин шярщини ящатя едир (М.Ф.)

əzirdi, hətta onun qurbanı olmuş xalqın ruhunu təhqir və puç edirdi» (48, III c., 198).

Monqol basqınları nəticəsində Azərbaycanın iqtisadi və mədəni yüksəlişi prosesi dayandırıldı (2, 149).

XIII-XIV əsrlərdə ardi-arası kəsilməyən feodal müharibələri zamanı iqtisadi həyatın sarsılması xalqın mənəvi həyatında böhranın yaranmasına səbəb oldu. Olmazın məşəqqətləri ilə üzleşən xalq həyatdan üz döndərir, bədbin əhval-ruhiyyəyə qapılırdı. Bu dövrdə Azərbaycan və Yaxın Şərqi bir çox ölkələrində ictimai ədalətsizliklərdən narazılığın müəyyən bir ifadəsi kimi yayılmış sufizm dünyagörüşü xalq kütlələrinin mənəviyyatına nüfuz etməyə başlayırdı (52, 75); sufizm ictimai fikirdə, xüsusilə şeir sahəsində geniş vüsət almışdı. Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Seyid Zülfüqar Şirvani, Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi və başqa şair və mütəfəkkirlərin əsərlərində sufizm meyillərinin əks olunması da məhz həmin şəraitin təsirindən irəli gəlirdi.

Yaxın Şərqi ölkələrində yaranmış belə bir ağır siyasi-ictimai vəziyyət xalq kütlələrinin mənəvi cəhətdən şikəst olmasına səbəb olurdu. Feodal əsarətindən, 40 illik çəkişmələrdən yaxa qurtarmaq istəyən əhali doğma yurdunu tərk edirdi. Belələrdən o zamanlar əhali içərisində məşhur olan görkəmli elm, mədəniyyət və ictimai xadimlər də var idi. Təbrizin məşhur din xadimlərindən Şeyx Kücəci, səfəvilər sülaləsinin banilərindən Sədrəddin Ərdəbili, Qazi Məhyəddin Bərdəi və başqaları vətəninə tərk edənlər içərisində idilər. Təzkirəçi Əbdürrəzzaq Səmərqəndi xəbər verir ki, Şeyx Kücəci Şiraza, Xacə Sədrəddin Ərdəbili Gilana qaçmış, Məhyəddin Bərdəi isə o zamanlar Qızıl Ordanın paytaxtı olan Saraya getmiş və ya zorla aparılmışdı (125, 289). Əbdüllah Razinin «Tarix-e İran» əsərində qeyd etdiyinə görə, Sultan Əbu Səidin (1316-1335) ölümündən sonra quruluşca möhkəm olmayan elxanilər dövləti bir neçə böyük əmirlər arasında parçalanmışdı (109, III c., 443).

Dövlətşah Səmərqəndinin məlumatına görə, Sultan Əbu Səidin vəfatından sonra dövlətdən narazı olan əhali tərəfindən çoxlu üsyanlar baş verdi və ölkədə asayiş və əmniyyət pozuldu. Sultanın vəliəhdi olmadığından ətraf vilayətlərin əmirləri tac-taxta sahib olmağa can atır, fitnəkarcasına müstəqillikdən dəm vururdular. Nəticədə ölkədə hərəmərclik yaranır, dövlət parçalanırdı (73, 172).

Azərbaycanda Şeyx Həsən, Əmir Çoban və Şeyx Həsən Cəlayir (Böyük Həsən) qiyam qaldırdılar. İraqda və fars vilayətində Məhəmməd Müzəffər qələbə çaldı. Xorasanda isə sərbədarlar hakimiyyəti ələ aldılar, tayfalar bir-birinə dinclik vermirdilər, vilayət-vilayət, şəhərbəşəhər, kəndbəkənd camaat arasında pərakəndəlik əmələ gəlmişdi (73, 172).

Əbu Səidin ölümü ilə elxanilərin sonuncu nümayəndələrinin süquta uğramaları arasında 20 ilə yaxın bir fasilədə İranın müxtəlif guşələrində beş yeni sülalə meydana gəlmişdi (109, III c., 443). Belə sülalələrdən biri də Ağbuğa Cəlayirin nəvəsi Əmir Hüseyn Buğanın oğlu Böyük Həsənin (1336-1356) monqol mənşəli cəlayirilər sülaləsi idi (1336-1410).

Böyük Həsən Əbu Səid hakimiyyətinə varis olmaq üçün yerli feodallar arasındakı ixtilafı qoşuldu. O, Azərbaycanı, sonra İraqı ələ keçirdi, Bağdad şəhərini paytaxt edərək (1340-cı ildə) yeni müstəqil dövlət yaratdı (19, 13-58), (75, III c., 27). Bu, o zaman İranın cənubunda meydana gəlmiş (paytaxtı Şiraz şəhəri) Müzəffərilərdən (1313-1393) sonra ikinci qüdrətli dövlət idi. İranın şimalı və cənubunda yaranmış bu iki qüdrətli dövlət eyni zamanda ədəbiyyat sahəsində də rəqabət aparırdı (56, III c., 96). Şimalda Təbriz, cənubda isə Şiraz istedadlı şairləri özündə cəmləşdirirdi. Hülakilərin istilasından sonra artıq XIV əsrdə iki yüz min əhalisi olan Təbriz iqtisadi yüksəlişə qədəm qoymuşdu. Elxanilər zamanı Təbriz çox böyümüşdü: onun sahəsi 5-6 dəfə genişlənmişdi (3, III c., 72). Digər tərəfdən Bağdad ədəbiyyat və mədəniyyətin mərkəzləşməsində

böyük rol oynayır. Dövrünün görkəmli sənətkarlarından Übeyd Zakani (vəfatı 1370/71-ci illər), Şərəfəddin Rami, Hafiz Şirazi (1300-1390), Salman Savəci (1300-1377), Əssar Təbrizi (1325-1390) və başqaları paytaxta üz tutmuş, yaxud dəvət olunmuşdular (75, III c., 27).

Tarixi mənbələrin qeyd etdiyinə görə, atası Böyük Həsənin 1356-cı ildə ölümündən sonra taxta çıxan Sultan Müizzəddin Üveys (1356-1375) Qızıl Orda hakimlərinə qarşı üsyan qaldıran (1357-ci il) Təbriz əhalisinə kömək məqsədilə oraya gəlir, Təbriz və ölkənin cənub vilayətlərini qızılordalılardan təmizləyir (2, 205); Azərbaycan, Aran, Muğan, Şirvan cəlayirilərin nüfuzu altına keçir. Təbriz cəlayirilər dövlətinin paytaxtı oldu. Bu dövlətin tərkibinə Azərbaycan (Kürdən cənubdakı ərazi), Ərəb İraqı, Fars İraqı, Ermənistan və Şərqi Anadolu daxil idi. Qarabağ ərazisi isə köçəri Cəlayiri əyanlarının qışlaq yerinə çevrildi. Hakimiyyət dövründə dövlət sistemində Azərbaycanın əzəməti artdı (2, 152-153).

Cəlayiri Üveysin hakimiyyəti illərində feodal müharibələrinə nisbətən ara verildi, kənd təsərrüfatında müəyyən dərəcədə dirçəliş, şəhərlərdə bərpa işləri başlandı. Akademik Ə.Əlizadə Üveysin dövründə cəlayirilər dövlətinin genişlənməsi və möhkəmləndiyini qeyd edərək yazırdı ki, «Şeyx Üveysin hakimiyyəti illərində Azərbaycanda bir canlanma yaranmış, əhalinin sayı çoxalmışdı. Təbrizlə yanaşı ticarət yolunun üzərində olan başqa şəhərlər də əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdi» (44, 322-327).

Sultan Üveys dövründə bir tərəfdən Bağdad və Təbriz arasında, digər tərəfdən, Misir və başqa şəhərlər arasında siyasi, iqtisadi əlaqələr bərpa edilirdi. Hətta uzaq Misir sultanlığı ilə müqaviləyə əsasən oraya səfirlər göndərilir, ticarət və mədəni əlaqələr yaranırdı. Sultan Üveys Təbriz ilə Trabzon arasında qədim ticarət yolunun açılmasında, Azərbaycanla ticarət əlaqələrinin genişlənməsində səy göstərirdi (75, III c., 27, 28).

XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə təsis edilmiş «Dar-üş şəfa» mədəni mərkəz kimi elm və müxtəlif sənət sahələrinin inkişafında əhəmiyyət kəsb edirdi. Məhəmməd Hinduşah Naxçıvaninin «Dəstur-əl-katib fi təyini əl-məratib» və bu dövrün digər Azərbaycan tarixçilərinin əsərlərində ölkədə baş verən siyasi-ictimai hadisələr və mədəni inkişaf Azərbaycanın mədəni həyatında öz inikasını tapırdı. Musiqi, təsviri incəsənət sahəsində mühüm nailiyyət əldə edilirdi. Hüsrxət sənəti geniş yayılmışdı. Bütün kitabları xəttatlar gözəl xətlə köçürüb yazırdılar. Təbrizdə böyük bədii hüsrxət məktəbi yaranmışdı (2, 214). Mahmud Şəbüstəri (1287-1320), Marağalı Əvhədi (1274-1338), Salman Savəci (1300-1377), Fəzlullah Nəimi (1339-1394), Qazi Əhməd Bürhanəddin (1344-1398), Əssar Təbrizi (1325-1390), Arif Ərdəbili (XIV əsr), İmadəddin Nəsimi (1369-1417) və başqaları öz dövrünün görkəmli filosof və şairləri kimi şöhrət tapmışdılar.

Nizami məktəbinin yeni-yeni davamçıları meydana gəlirdi. Yuxarıda adlarını xatırladığımızdan şirvanşahlar sarayında müəllimlik edən ərədbilli Arif «Fərhadnamə», Salman Savəci «Cəmşid və Xurşid» (1362) poemalarını Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin»inə cavab yazmış, Xacu Kirmani Nizaminin «Xəmsə»si müqabilində özünün «Xəmsə»sini yaratmış, Əssar Təbrizi böyük şairin yaradıcılığından bəhrələnərək «Mehr və Müştəri» kimi gözəl sənət əsərini qələmə almışdı. İbn Yəmin Fəryumədi, Hafiz Şirazi, Xacu Kirmani, habelə, İraqi, Übeyd Zakani, Nizari Qöhestani (1247-1320) Cəməli Təbrizi (XIV-XV əsrlər) və b. kimi bədii söz ustaları farsdilli ədəbiyyatın çiçəklənməsinə böyük xidmət göstərirdilər.

Prof. M.D.Kazimov ilk dəfə olaraq Azərbaycanın orta əsr şairlərindən Cəməli Təbrizinin poetik irsi, «Xəmsə»si, buraya daxil olan poemalarının ideya-mövzu əsasları, onların bədii xüsusiyyətləri, eyni zamanda Nizami ədəbi məktəbinin XIV-XVI əsrlərdə davamçıları barədə ətraflı məlumat vermişdir

(57).

1.3. Həyatı

Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatı tarixində Salman Savəci adı ilə tanınmış və məşhur olmuş şairin əsl adı Məhəmməd, təxəllüsü Salman, ləqəbi Cəmaləddin, nisbəsi Savəcidir (79, 575) (109, III c., 152). Salman Savəci h. 700-cü ildə – 1300-cü ildə Təbriz şəhərində anadan olmuşdur.

Salmanın atası mənşəcə Savə türklərindən olan Xacə Əlaəddin Məhəmməd Savəci ömrü boyu 1258-ci ildə yaradılmış monqol mənşəli Hulaku hökmdarlarından Qazan xan (1295-1304) və Əbu Səid (1316-1335) dövründə Təbriz sarayının vəqf idarəsində mühasiblik etmiş, sarayın nüfuzlu adamlarından hesab olunmuşdur.

İran ədəbiyyatı tədqiqatçısı, şair, Tehran universitetinin tarix müəllimi olmuş Rəşid Yasəmiyə görə, (vəfatı 1330 h.ş. – 1951 m.) Salmanın atası Əlaəddin Məhəmmədin saraya xidmətə düzəlməsində saray vəzirlərindən Xacə Sədəddin Savəcinin, ya da Rəşidəddin Fəzlullahın vasitəçiliyi istisna edilmir. Lakin zənnimizcə, Əlaəddin Məhəmmədin saraya xidmətə gətirilməsində ən çox sarayın nüfuzlu vəziri Sədəddin Savəcinin qohumluq əlaqəsi olmuş, yaxud bir həmyerlisi kimi ona yaxından köməklik etmişdir. Məlumat üçün deməliyik ki, vəzir Sədəddin Savəci ulcaytuların sarayına yol tapmış daş-qaş taciri savadsız Tacəddin Əlişahın xəyanətinin qurbanı oldu; h. 711-ci ildə (1312-ci m.) Bağdad yaxınlığındakı Mohəvvəl kəndində edam olundu (109, III c., 320). Xacə Tacəddin Əlişah digər nüfuzlu vəzir Rəşidəddin Fəzlullahın da xəyanət yolu ilə qətlə yetirilməsinə nail oldu. O, Rəşidəddin kimi güclü rəqibinin qətlindən sonra şadlığından hədiyyələr bağışlayır, ənamlar verirdi. Elə həmin il - h. 718-ci ildə –1319-cu ildə) hər

biri min misqal vəznində iki qızıl halqanı rəqibləri üzərində qələbəsinin nişanəsi olaraq asılmaq üçün Kəbəyə göndərirdi (109, III c., 328-329).

İndiyədək Salman Savəcinin milli mənsubiyyəti, dolğun tərcümeyi-halı, ədəbi mühiti, zəngin ədəbi irsi, yaradıcılığının təsir dairəsi ətraflı surətdə bərpa olunmamış, Yaxın və Orta Şərq xalqları, xüsusilə Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeyi, əsərləri elmi cəhətdən araşdırılıb lazımınca tədqiq edilməmişdir.

Son dövr Azərbaycan tədqiqatçılarından az miqdarı şairin adını digər şəxsiyyətlərə aid məqalə və yazılarında ötürü olaraq azərbaycanlı şair kimi yad etsələr də, bütövlükdə S.Savəcini Azərbaycan ədəbiyyatında milli şair kimi tanıtdırmağa səy göstərməmişlər. Odur ki, Salman Savəci kimi istedadlı şair mənsub olduğu xalqının ədəbiyyatında öz layiqli yerini tapmamışdır. Ona görə də bu mühüm elmi əhəmiyyəti olan məsələ üzərində dayanmağı zəruri hesab edirik.

Salman mənşə etibarilə saray məmuru zümrəsinə mənsub olmuş, təmsil etdiyi təbəqənin mənafeyi, maraq dairəsi onun yaradıcılığında müəyyən mənada öz əksini də tapmamış deyildir.

Şair əvvəlcə hülakilərin Təbriz sarayında, sonralar isə xeyli müddət Cəlayiri hökmdarlarının paytaxtı Bağdad şəhərində yaşayıb-yaratmışdır.

Teymurilər dövrünün görkəmli təzkirə müəllifi Dövlətşah Səmərqəndi (vəfatı 1494-95-ci il) /73, vər. 282a/, /123, III c., 193/, I Şah Abbas Səfəvi dövründə yaşamış məşhur təzkirəçi Təğiəddin Kaşi (təvəllüdü 1539/40-cı illər) (79, 575), coğrafiya və məşhur şəxsiyyətlərin həyatı barədə qələmə alınmış «Həft iqlim» (1593-94) kitabının müəllifi Əmin Əhməd Razi (66, 529) və digər orta əsr təzkirəçilərin məlumatına görə, Salman ilk təlim-tərbiyəsini atasından almışdır. Dövlətşah Səmərqəndi göstərir ki, «Salmanın nəslinə sultanlar həmişə

hörmət bəsləmişlər» (123, III c., 192). Dövrünün savadlı və gözüaçıq adamlarından sayılan Xacə Əlaəddin Məhəmməd oğlu Salmana öz sənətini, o zamanlar Yaxın Şərqi ölkələrində mühasibat və kargüzarlıq işlərində tətbiq edilən işarələrdən ibarət hesablama sistemi «səyaq»ın (yaxud خط سياق «xətt-e siyaq»ın)* istifadə üsullarını da öyrətmişdir (73, 286). Salman bu peşəyə yiyələnir və bundan sonra dəftərxana mühasibatı işlərində böyük məharətə malik olur (109, III c., 152). Digər tərəfdən ədəbi ənənələrə həmişə sadıq qalan Təbriz mühitinin də, şübhəsiz ki, Salmanın fikrinin inkişafında çox mühüm rolunu istisna etmək olmaz. Məhz belə bir mühitdə Salman gənc yaşlarından şeirə, ədəbiyyata maraqla göstərməyə başlayır, zirəkliyi və işgüzarlığı ilə saray adamları arasında tanınmağa başlayırdı.

Cəmaləddin Salman Savəcinin təvəllüd tarixi barədə fərziyyələr və fikirlər də müxtəlifdir. Məsələn, alman ədəbiyyatşünas alimi Herman Ete (135, 85), rus şərqşünaslarından Y.E.Bertels (46, 65), (43; 30), A.Krımski (56, III c., 96) və A.Qafarov (49, 4) S.Savəcinin təvəllüd tarixinin 1291-ci il olduğunu göstərmişlər.

* ХЫВ ясрдя йарадылмыш бу хяття «Сийагят хятти» дя дейилирди (М.Ф.)

Hind alimi Mövləvi Əbdülmüqtədir, onun fikrinə əsaslanan ingilis professoru E.Braun (61, 5), (69, 291), «Altı əsrin şöhrəti» (Fars-tacik ədəbiyyatı öçerkləri) kitabının müəllifi M.İ.Zənd (50, 155) Salman Savəcinin 1300-cü ildə təvəllüd tapdığını göstərmişlər. Rəşid Yasəmi (78, 5-6) Salman Savəcinin hicri 709-cu ildə (1309-1310-cu illər) anadan olduğunu qeyd etmişdir ki, bu rəqəmlər də şairin təvəllüd tarixinin daha dəqiq müəyyənəndirilməsi baxımından maraqlıdır.

Bu barədə mülahizə yürütmək üçün biz, hər şeydən əvvəl, şairin bilavasitə öz əsərlərinə müraciət etməliyik. Məlumdur ki, orta əsr şəraitində yaşayıb-yaratmış hər hansı bir sənətkarın həyatı və yaradıcılığını öyrənmək üçün ən yaxşı mənbə onun əsərləridir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Salman Savəcinin təvəllüd tarixi əsasən onun «Fərağnamə» poemasının «Yazılma səbəbi» hissəsi əsasında müəyyənəndirilir. Salman «Fərağnamə» poemasının «Oğluma nəsihət» hissəsində yaşının 61-i keçdiyini qeyd etmişdir:

کنون سالم از شصت و يك در گذشت   بساط نشاطم همی در گذشت
(77, 282a).

(Yaşım indi altmış birdən keçdi, şadlıq büsatım da məni tərək etdi).

XV əsr müəlliflərindən Kəmaləddin Əbdürrəzzaq Səmərqəndi (1413-1483) (125, 312-313), Mirxand (1433-1498) (129, IV c., 190), Xandəmir (1475-1533-35-ci illər) (113, III c., 81) S.Savəcinin həmin əsəri hicri tarixi ilə 761/62-ci illərdə (1360/61-ci ildə) qələmə aldığını göstərirlər.

S.Savəcinin 700-cü hicri tarixində (1300-cü il) təvəllüd tapdığını göstərən müəlliflər Əbdürrəzzaq Səmərqəndinin «Mətlə-e sədeyn» (125, 312-313), Qiyasəddin Xandəmirin

1522/23-cü illərdə qələmə aldığı «Həbibüs-siyər» (113, III c., 81) və Mirxandın «Rövzütüs -səfa» (1474-cü il) (129, IV c., 190) əsərlərinə istinad edirlər. Belə ki, tarixi mənbələrin müəlliflərinin qeyd etdiklərinə görə, Sultan Üveys Bağdad hakimi Sultan şah Xazənin oğlu Bayram bəylə yaxın dost idilər. Hicri 761-ci ildə (1361-ci ildə) Təbrizdə şərab məclislərinin birində aralarına mübahisə düşür, Bayram bəy Sultan Üveysdən inciyir, məclisi tərk edərək Bağdada gedir. Adlarını sonda çəkdiyimiz təzkirə müəllifləri iki dost arasındakı ixtilafın yaranma tarixini dəqiq göstərmişlər. Məsələn, S.Savəcinin dövrünə daha yaxın və mötəbər tarixi mənbələrdən biri «Rövzətüs-səfa»nın müəllifi Mirxand Xavəndşah yazırdı: «Sultan şahın oğlu Bayram bəy padşahın /Sultan Üveysin/ ayrılmaz dostu idi. Şərab məclislərinin birində məclis iştirakçıları ilə mübahisə zamanı aralarına inciklik düşdü, Sultan onu Bağdada göndərdi, bir-birindən ayrı düşdülər. Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini (40, 33-34) və Mirxand Xavəndşahın «Rövzət üs-Səfa» (129, IV; 190) məlumatlarına görə, Xacə Salman Savəci «Fərağnamə»ni bu zaman qələmə almışdır».

Beləliklə, əgər bu əhvalat 761-ci hicri ildə baş veribsə və şair həmin il yaşının 61 olduğunu qeyd edirsə, deməli, onun XIV əsrin əvvəllərində – 1300-cü ildə anadan olduğunu qəbul edə bilərik.

Salman Savəci 1362-ci ildə tamamladığı «Cəmşid və Xurşid» poemasında özünün 50 il sarayda xidmət etdiyini göstərir, deməli, şairin ən azı 12-13 yaşlarından saray həyatına gəlməsi və bəlkə də atasının yanında kargüzarlıq işlərində xidmət etdiyini nəzərdə tutmasını ehtimal etmək doğru olardı. Digər tərəfdən Salmanı Yaxın Şərq ədəbiyyatında məşhurlaşdıran səbəblərdən biri də onun vəzir Qiyasəddin Məhəmmədə ithaf etdiyi «xaricdivan» məsnu (yəni bir şeir daxilində həmin şeirin ayrı-ayrı altından xətt çəkilən sözlərin

hesabına düzələn yeni süni şeir formaları və s.) olmuşdur.* Məlum olduğu üzrə, Salman Savəci həmin qəsidəni 1335-ci ildə vəzirin qətlinə qədərki bir vaxtlarda yüksək sənətkarlıqla yazılan, şairi öz dövründə, həm də sonrakı dövrlərdə məşhurlaşdıran və Yaxın Şərq ədəbiyyatında onun adını ölməz sənətkar kimi əbədiləşdirən son əsrlərdə də yaşadan bu qəsidəni qələmə almışdır. Yüksək şeiriyyətlə yazılan həmin qəsidəni Salmanın, təbiidir ki, gənc yaşlarında 22-23 yaşlarında yazı bilməsi də az ehtimal doğurur. Bu xüsusda digər gələcək qeydlərimizdə S.Savəcinin təvəllüd tarixinin 1300-cü ildən on illərlə əvvələ təsadüf edə biləcəyini iddia edənlərə, xüsusilə də mərhum İran tədqiqatçısı Rəşid Yasəmiyə heç vəchlə haqq qazandıra bilmirik.

Salman Savəcinin Savədə, yaxud Təbrizdə anadan olduğu barədə hələlik əlimizdə tutarlı əsas yoxdur. Lakin saray məmurunu atası Əlaəddin Məhəmməd Savəcinin öz ailəsini uzaq Savədə deyil, bəlkə Təbrizdə saxlaması ehtimalı da istisna edilə bilməz. Lakin məlumdur ki, Salman daim atası Xacə Əlaəddin Savəcinin qayğısı və nəzarəti altında böyümüş, onun sayəsində elm və təhsil qazana bilmişdir.

Şairin ata-baba vətəni Savə son vaxtlar Azərbaycan tarixi və etnoqrafiyasına dəyərli bir hədiyyə kimi qiymətləndirə biləcəyimiz Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşları Tağıyeva Ş., Rəhimli Ə. (Bije) (38) tərəfindən hazırlanmış «Güney Azərbaycan» kitabında və «İran coğrafiyası»nda haqqında məlumat verilən, ərazi bölgüsünə görə Güney Azərbaycanın ərazisinə daxil olub, qədim türk tayfaları – qacar, şahsevən, əfşar, qaşqay, baharlı, xələc, tərəkəmə, qaragözlü, şəqaqi və s. məskunlaşdığı qədim yaşayış məntəqəsi olub, ətraf kəndlərinin əhalisinin də əksəriyyət etibarilə

* Бу барядя бир даша нювбяти фясилдя бящс едяъяйик.

Azərbaycan türklərindən ibarət olan Savə mahalının (şəhristanının) mərkəzi şəhəridir (38, 147-150), (130, 139).

Savə şəhərinin özündə 110 min, bütövlükdə mahalda isə 250 min nəfərə qədər əhali yaşayır. Savənin ətrafındakı Bayati-Zərənd, Xaki-Əfşar, Bəydili, Cəfərabad və s. kəndlərin əhalisi də Azərbaycan türkləridir.

1969-cu ildə Tehranda nəşr edilmiş «Dairətül-məaref ya fərhang-e daneş və honər» (90, 952) («Maarif ensiklopediyası ya elm və incəsənət lüğəti») məcmuəsində Savə haqqında məlumatda göstərilir ki, Savə mahalı Tehranın cənubunda yerləşir və o, Nəbəran, Zərənd, Xərqaq və Cəfərabad rayonlarından təşkil olunur. 1967-ci ildə siyahıyaalınmaya görə Savə mahalının əhalisi 142,450 nəfər olmuş və hər km² -ə 14 nəfər düşürmüş. Məcmuədə qeyd edilir ki, Savənin bağlarında nar daha çoxdur və narına görə Savə məşhurdur. Tehran ilə Savə arasındakı məsafə 219 km-dir (90, 952).

1887-ci ildə Beyrutda ərəb dilində nəşr olunmuş «Maarif ensiklopediyası»nda (9-cu cild) Biters əl-Bistani Savə haqqında yazısında Yaqut Həməviyə istinadən qeyd edir ki, Savə Rey və Həmədan arasında gözəl bir şəhərdir. Onu Avə şəhərindən 30 fərsəx məsafə ayırır. Avənin əhalisi şiə, Savənin əhalisi isə sünni şafeidir.

Zənnimizcə, Savə (yaxud Sava) adında Təbriz yaxınlığında vaxtilə digər bir yaşayış məntəqəsinin də olduğunu ehtimal etmək olar.*

Salman Savəcinin müasiri, monqol dövrünün məşhur tarixçisi, yazıçı və şair Həmdulla Mustovfi Qəzvini (1281/82-1350) «Nüzhət ül-qülub» (1340) coğrafi kitabında yazırdı ki, Savə şəhərinin cənnətə bənzər bağlarının ətirli meyvələri, xüsusilə narı çox məşhurdur, torpağı münbit, insanları gözəl bənizlidir (136, vər. 141b). Yuxarıda adını çəkdiyimiz ərəb

* Бу барядя сонракы гейдяря бах.

müəllifi Biters əl-Bistani isə Savənin gözəllərindən heç yerdə olmadığını qeyd edirdi (126, 428).

Vəzir Rəşidəddin Fəzlullahın göstərişi ilə Qəzvin və Zəncanın maliyyə işləri ilə məşğul olan Həmdulla Mustovfi Qəzvini həm də Savənin tarixi və coğrafi mövqeyi barədə məlumatında Savə şəhərini dördüncü iqlimə daxil etmiş (136, vər. 141b) və onun bünövrəsinin Xacə Zahirəddin Əli Savəci tərəfindən inşa olunduğunu göstərmişdir.

H.M.Qəzvini və orta əsrlərin digər müəllifləri hələ o zamanlar Savə əhalisinin elm və ədəbiyyatı çox xoşladığını, burada karvansarayların, mədrəsə, xəstə-xana, böyük və zəngin kitabxananın mövcudluğun-dan xəbər vermişlər (136, vər. 141 b. – 142 a.).

Savənin dünya şöhrətli kitabxanası monqol istilası zamanı məhv edilmişdir.

Savə şəhəri eyni zamanda ətraf region üçün bir mədəni mərkəz rolunu da oynayırdı. Savə öz dövrünün bir çox tanınmış adamları ilə də məşhur idi. O zamanlar Xorasan vilayətinin hakimi Durmuş xanın vəziri Xacə Həbibullah Savəci, azərbaycan dilində «Hüsn və del» («Gözəllik və qəlb») məsnəvisinin müəllifi Səlahəddin Seyrəfi Savəci (135, 241), Hülakilərin sonuncu hökmdarı Əbu Səidin (1316-1335) vəziri Sədəddin Savəci, bir çox istedadlı şairləri və şəxsiyyətləri göstərmək olar.

XVI əsrin məşhur tarixçisi Qiyasəddin Xandəmirin (vəfatı 1534/35-ci illər) «Həbib-üs siyə»ində (1522/23-cü illər) verdiyi məlumat son dərəcə maraqlıdır. Müəllif göstərir ki, Xacə Nəsirəddin Tusi (1201-1274) də əslində Savəlidir, amma Tusda anadan olub, orada boya-başa çatdığına görə Tusi kimi tanınmış və məşhur olmuşdur (113, 105-107). İran müəlliflərindən Əbdülhüseyn Nəvai də bu məlumatı Q.Xandəmirin «Həbib-üs siyə»i əsasında tərtib etdiyi «Rical-e Həbib-üs siyə» (1324-cü il şəmsi – 1909-cu il) kitabında

vermişdir (97, 7-9).

Salmanın əsərlərindən aydın olur ki, o, dövrünün mükəmməl təhsil görmüş şəxsiyyətlərindən biri kimi çox ciddi müəllim sayəsində qədim və orta əsr elmlərini, xüsusilə ərəb, fars, Orta Asiya xalqlarının mədəni-yətini, Yaxın və Orta Şərq tarixini, fəlsəfə və s. dərindən öyrənmiş, musiqi və şahmat oyununun incəliklərinə yiyələnmişdir (85, 67, 267, 285, 290).

Təbiidir ki, Salman Savəci kimi istedadlı şairlər o zamanlar zəminsiz yarana bilməzdi. Müasir ədəbiyyat-şünasların qeyd etdikləri kimi, bu qisim şairlərin meydana gəlməsində mövcud dövrün ictimai və mədəni mühiti başlıca rol oynayırdı. Yaradıcılığından məlum olduğuna görə, o, kənd həyatı, məişəti, türk xalqlarının adətləri və ənənələri ilə, şifahi xalq ədəbiyyatı, qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları ilə yaxından tanış olmuşdur. Bu isə şairin yaradıcılığının çoxcəhətli olmasına əsaslı təsir göstərmişdir.

Salmanın fikrinin və dünyagörüşünün inkişafında şübhəsiz ki, o zamankı qaynar Təbriz mühitinin oynadığı təsirli rolu da nəzərdən qaçırmaq olmaz.

Yaxın və Orta Şərq, eləcə də Orta Asiya və Rusiyaya böyük karvan yollarını birləşdirən Təbriz şəhərinin Hülakilərin paytaxtı olduqdan sonra daha sürətlə inkişaf etməsi buraya istedadlı sənətkarlar, xəttatlar, şairlər və s. toplayırdı ki, bu da insanlar arasında ədəbi, həm də mədəni əlaqələrin artıb inkişaf etməsinə səbəb olurdu. Burada Rudəkidən tutmuş Hafizə qədərki Şərqin əzəmətli söz ustalarının ədəbi irsi öyrənilir, yunan və Şərq fəlsəfəsinə maraqlar daha da artırdı. Xüsusilə şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri ilə yazan şairlər meydana çıxır, XI-XII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan intibahının və ədəbiyyatda Nizami ənənələrinin güclü təsiri altında yeni-yeni bədii əsərlər yaranırdı.

Belə bir dövrdə ilk yaradıcılığa qədəm qoyan Salman Savəci o zamankı elmin müxtəlif sahələrinə yiyələnir,

dövrünün görkəmli sənət əsərlərinə bələd olurdu.

Şairin əsərlərindən görüldüyü kimi, o, ən böyük nailiyyətləri xəttatlıq və münəzirə (şeyrləşmə, mübahisə) sənətində əldə edə bilmiş, qədim və orta əsrlər Yaxın Şərq xalqlarının tarixi və ədəbiyyat aləminin nailiyyətlərinə yiyələnmişdir.

Əsərlərinin tədqiqindən aydın olur ki, Salman qədim yunan fəlsəfəsi, xüsusilə Əflatunun (eramızdan əvvəl 427-347) fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olmuş, orta əsrin Şərq fəlsəfəsinin, humanitar elmlərinin incəliklərinə bələd olmuş, sələflərindən Firdovsi, Sənai, Ünsüri, Ənvəri, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Ömər Xəyyam, Kəmaləddin İsmayıl, Zülfüqar Şirvani, Zəhirəddin Faryabi, Sədi Şirazi və b. ədəbi-bədii irsini ciddi müəllim etmiş, onların yaradıcılığında bəhrələnmiş, əsərlərində bəzilərinə təzmin etmiş, bir qisminə isə cavablar yazmışdır.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda iqtisadiyyatın sarsılması nəticəsində insanların mənəvi həyatında böhranlar yaranır, sufizm dünyagörüşü bir fəlsəfi təlim kimi şeyr və ədəbiyyatda da yayılırdı. Lakin Salman yaradıcılığında ictimai fəlakət pərdələnməmişdir. Salman həqqi – Allahı dərk etmiş, dini mövzuda qəsidələr də yazmışdır.

S.Savəci yaşadığı orta əsrlər şəraitinin mövcud dünyagörüşü baxımından çıxış edərək bəzən insanlara öz nicasını, dirçəlişini Qəzalinin təlimlərindən, İbn Sinanın «Qanun» və «Şəfa» kitablarından deyil, məhz haqq-taalanın rəhmətindən axtarmağı, ona ümid bəsləməyi lazım bilirdi (85, 344).

Salman Savəci dini-fəlsəfi qəsidələrində bəzən də İbn Sina (980-1038), Əbu Hamid Əl-Qəzali (1059-1111) və b. Şərq filosoflarının adlarını hörmətlə çəkir; sufizm təliminin təsiri altında insanları humanizmə səsləyir (85, 343) bəzən də cahilliyin, savadsızlığın əlacını «Qanun» və «Şəfa» («Tibb»)

kitablarında axtarmağı tövsiyə etmişdir: «Harada ki, ürək cahillik mərazindən nicat axtarar, «Şəfa» və «Qanun» kitablarına müraciət edər» (85, 368).

Şeir və ədəbiyyat həvəskarlarının tezliklə diqqətini cəlb edən Salman Savəciyə pərəstişkarları tərəfindən fəxri «Xacə» (ustad, ağa, müəllim, hörmətli, mötəbər adam) adı verilir, şair «Xacə Salman», yaxud «Mövlana Salman Savəci» kimi tanınır və məşhur-laşır. Qeyd etməliyik ki, mərhum alim H.H.Zərinə-zadənin «Fars dilində Azərbaycan sözləri» (Səfəvilər dövrü) (41) kitabında «Xacə» sözünün mənasının bir neçə mənalar kəsb etdiyi açıqlanmışdır. Müəllif qeyd edir ki, «Xacə» hicri tarixinin birinci əsrində çox hörmətli ləqəblərdən idi. İslamdan sonrakı dəri farscasında «sahib», «ağa», «Şah» və s. mənalarda işlənən bu ləqəb VIII əsrə qədər öz mənasını saxlamışdır... «Dəri», fars dilində ilk dəfə olaraq «xacə» sözü ərəbcənin qoca, ağsaqqal, qəbilə başçısı mənasında Şeyx sözünün tərcüməsi olmuşdur» (41, 310). Əsərlərinin tədqiqindən məlum olur ki, Salman ədəbi yaradıcılığa erkən yaşlarından başlamışdır. Salman Savəcinin rəsmi dövlət qulluğuna qəbul olunmasında bir səbəb əgər atası Xacə Əlaəddin Savəci idisə, digər səbəbi, şübhəsiz ki, onun fəvqəladə şairlik istedadının olması idi. Belə ki, şeirlərindən görüldüyü üzrə, Salman sarayda xidmətdə ikən atası sağ imiş, həm də müasirlərinin şair haqqında söylədiklərindən aydın olur ki, fitri istedadı hələ bu zamanlar ona şeir və ədəbiyyat həvəskarları içərisində böyük nüfuz qazandırmışdır.

Salman h.753-cü ildə (1352-1353-cü illər) qələmə aldığı bir şeirində 30 ilə yaxın yazıb-yaratmaqla məşğul olduğunu göstərmişdir (85, 551). Şairin bu işarəsindən onun təxminən 22-23 yaşlarından yaradıcılıq aləmində tanındığını təxmin edə bilərik.

Salmanın əsərlərindən məlum olur ki, o, çoxlu səyahətlər etmiş, Yaxın və Orta Şərqi bir sıra ölkələrini gəzmişdir. Hələ

Təbrizdə yaşadığı vaxtlarda onun Məkkə və Hicaza səfərə hazırlaşdığına işarə etdiyini görürük (85, 535). Bu zamanlar Salman ilk dəfə Bağdada səfərlər etmiş (85, 401), bəlkə də o, burada təhsil almış, yaxud yerli ədəbi və mədəni həyatla tanış olmuş, müqəddəs yerləri ziyarət etmişdir (85, 401). S.Savəcinin Qiyasəddin Məhəmməd vəzirə ithaf etdiyi bir qəsidədən məlum olur ki, o, hələ Əbu Səidin hakimiyyəti illərində bir neçə ay Bağdadda səfərdə olduğu barədə yazırdı: «Ürəyim səfər havası ilə doldu və «indi bir neçə aydır ki, mən Bağdadda əsirəm» (85, 401).

Bu səfərlərdən aldığı təəssüratlar nəticəsində şairin dünyagörüşü daha da zənginləşirdi.

1335-ci ildə Hülakilərin sonuncu hökmdarı Əbu Səidin ölümündən sonra Salmanın ilk himayəçilərindən vəzir Qiyasəddin Məhəmməd (Bu, Rəşidəddin Fəz-lullahın oğlu idi) ölkədə hakimiyyət uğrunda baş verən feodal çəkişmələri zamanı həlak olur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Qiyasəddin Məhəmmədə ithaf edilmiş Salmanın bir neçə qəsidələri və qitəsi də vardır. Bu ithaflarında S.Savəci Qiyasəddin Məhəmmədin adını son dərəcə razılıq hissi ilə çəkmişdir (79, vər. 170b). Buradan da biz belə qənaətə gələ bilərik ki, Salmanın maddi güzəranının yaxşılaşmasına böyük köməliyi dəyən vəzir Qiyasəddin Məhəmməd, eyni zamanda onu yaradıcılığında uğurlar qazana bilməsinə də həvəsləndirmişdir. Zənnimizcə, Salmanın saray xidmətinə qəbul olunmasında atasının vasitəçiliyi ilə Qiyasəddin Məhəmmədin də köməliyi ola bilərdi.

Tarixi mənbələrdən və S.Savəcinin əsərlərindən məlum olduğu üzrə, saray vəzirləri Sədəddin Savəci ilə Rəşidəddin Fəzlullah arasında daim baş vermiş münaqişələrdə saray məmurları da iştirak edirmişlər. Siyasət qurbanı olmaq istəməyən Salman Savəci Təbrizdəki şah sarayını tərk etməyə məcbur olur. Şairin buradan haraya getməsi və yaşaması barədə

mənbələrdə məlumat olmasa da, bir məsələ aydındır ki, Sultan Böyük Həsənin hakimiyyətinin ilk illərində, Salman Bağdada dəvət edilmiş, saray xidmətinə qəbul olunmuşdur. Tarixçilər şairin Bağdada bu səfərini Böyük Həsənin (1336-1356) hakimiyyət başına gəldikdən sonra görkəmli elm və sənət adamlarını sarayına dəvətilə əlaqələndirirlər. Digər tərəfdən isə Rəşid Yasəminin müddəası ilə razılaşımaq olar ki, Təbriz sarayından xidmətdən uzaqlaşdıqdan sonra, Salman Savəcinin Savədə feodal müharibələrindən sonra yaşamaq üçün heç bir vəsaiti olmadığından, o, məcburiyyət qarşısında qalaraq Bağdad Cəlayirilərin paytaxtı olduqdan sonra bu sülalənin banisi Böyük Həsənin məşhur şairləri saraya dəvət etdiyini eşidərək oraya getmiş və yaxud dəvət olunmuşdur (78, 41).

Dövlətşah Səmərqəndi «Təzkirətüş-şüəra»sında belə rəvayət edir ki, Sultan Böyük Həsən nişangahda ox atan zaman Salman oraya gəlir. Əmirin (Sultan Böyük Həsənin) ətrafındakılar onu tanıdıqlarından şairi əmirə təqdim edirlər. Əmir Şeyx Həsən də Salman haqqında eşitmiş, şeirləri ilə tanış olmuşdu. Əmir deyir: – Ey Salman, sənin haqqında çox eşitmişəm. İndi dayan-dığın yerdə mənim ox atmağım və Səadət qulamın oxun ardınca qaçıb gətirməsi barədə bədahətən (hazırlaşmadan söylənilən) bir neçə beyt de. Salman kağız, qələm və mürəkkəbqabısını cibindən çıxarıb və fikirləşmədən bir şeir yazıb əmirə verdi. Bu şeirdə S.Savəci yüksək ustalıq göstərmiş, əmirin kamanı çəkib hədəfə tuşlaması, yaydan çıxan kamanın uğultu ilə hədəfə yönəlməsi Səadət qulamın onun ardınca qaçıb gətirməsini obrazlı şəkildə təsvir etmişdi. Əmir Şeyx Həsən Salmanın qabiliyyətini yüksək qiymətləndirir (73, 13-14).

İstedadlı şair kimi məşhur olan Salmanı Böyük Həsən Bağdad sarayına dəvət edərək sarayın «məliküş-şüərası» təyin edir, oğlu vəliəhd Müizzəddin Üveysin təlim-tərbiyəsini də ona tapşırır (73, 286-287). Bu xüsusda Salman Savəci Sultan Böyük

Həsənə müraciətində belə yazırdı:

فى القصّه ترا شاه ملوك و امرا ساخت
فى الجملة مرا مير ملوك
شعرا كرد

(85, 489)

(Beləliklə, (Allah) səni əmirlərin və şahların şahı elədisə, o cümlədən də məni şairlərin padşahı etdi).

Salman vəliəhd Üveysin təlim-tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olaraq ona şeir yazmağın qaydalarını da öyrədirdi. Dövlətşah Səmərqəndinin qeydlərinə görə, Sultan Üveys Salmanın səyi nəticəsində gözəl şeirlər yazarmış. Müizzəddin Üveysin bədii və estetik zövqünün kamilləşməsində, şübhəsiz ki, Salmanın rolu az olmamışdır. Təzkirə müəllifinin qeydlərindən məlum olur ki, gələcək hökmdar nəinki gözəl şeirlər yazmaqda hünər göstərmiş, həm də rəssamlıq və nəqqaşlıqda da xüsusi istedadla malik olmuşdur (123, 197).

Saray şairlərinin başçısı olmasına baxmayaraq, əsərlərinə əsasən mülahizə söyləmək olar ki, Böyük Həsənin dövründə Salmanın güzəranı o qədər də yaxşı keçməmişdir. Salman əsərlərinin əksəriyyətini də bu xanədanın ailə üzvlərindən Böyük Həsən, Dilşad xatun, Sultan Üveys, saray vəzirlərindən Şəmsəddin Zəkəriyyəyə (Böyük Həsən və Sultan Üveysin hakimiyyəti illərində vəzir olmuşdur) həsr etmişdir.

Salman 1350-ci illərdə qələmə aldığı qəsidəsində 50 yaş olduğunu göstərmişdir (85, 444). Lakin özünün dediyi kimi, mədh etdiyi şeirlərdən könlü dünyanı incilərlə doldurduğuna baxmayaraq, qədr-qiyətinin hələ də bilinmədiyindən şikayətlənmişdir. S.Savəci 1350-ci ildə Böyük Həsənin oğlu Şeyx Zahidin anadan olması münasibətilə bir qəsidəsində Dilşad xatuna vətəninə və ailəsinə altı ay ayrılığını xatırladaraq yaradıcılıq aləmində 30 il məşhur olmasına baxmayaraq, talesizliyindən, ona lazımı diqqət yetirilmədiyindən, sonsuz ehtiyac içərisində yaşamasından şikayətlənmişdir:

سرورا مدت شش ماه تمامست که من	هستم از حلقه بگوشان درت
بهواداری درگاه فلک قدر شما	چون اقبال
بعد از آن کز صدف مدح شما خاطر من	کرده ام ترک دیار وطن و مال
قرب سی سال بنیکو سخنی در عالم	و منال
	کرد اطراف جهانرا زگهر
	مالا مال
	شده مشهور شدم جاهل و
	بدگو امسال

(85, 551), (86, vər. 106b).

(Ey ağam) (sərvərim), altı ay tamamdır ki, iqbāl (səadət) kimi sənin qapının qullarındanam. Sizin fələk misli dərğahınızın həvəsi ilə vətənim, ölkəmi, mal-dövlətimi tərəkət etmişəm. Sizin mədhinizin sədəfindən mənim könlüm dünyanı incilərlə doldurduqdan sonra 30 ilə yaxındır ki, söz deməkdə şöhrətləndiyim halda, bu il (nə oldu ki) birdən cahil və pis

yazan oldum?).

Salman Savəci Sultan Böyük Həsənin adına yazdığı qəsidələrində bu qadının adını hörmətlə çəkmişdir. Hakimiyyəti idarə işlərində Dilşad xatunun təcrübəsi olduğundan, təbiidir ki, onun məsləhətləri Sultan Böyük Həsənə həmişə faydalı olmuşdur. Bu qadın Dəməşq Xacənin dörd qızından biri idi, Dəməşq Xacə Əmir Çobanın oğlu idi, Sultan Əbu Səidin (1316-1335) vəfatından sonra Böyük Həsən Təbrizi zəbt etdikdən sonra 1337-ci ildə onunla nikah bağlamışdı. Dilşad xatunun Böyük Həsəndən Üveys (1341-1375), Mir Qasım (1348-1368), Şeyx Zahid (1350-1372) adlı üç oğlu və Döndü (ya Dəvəndi, moŋqol adıdır) adlı bir qızı olmuşdu. Salman qəsidələrində onu «Dilşad şah» adlandırır (85, 528-534) Dövlətşah Səmərqəndinin məlumatına görə, Dilşad xatun (vəfatı 1350-1353-cü illər arası) öz dövrünün gözəl, ağıllı və ədalətli qadınlarından hesab olunurdu (85, 197).

M.Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılan «Divan»ında (əlyazma nüsxəsi İnv. 5049/26051) 1350-ci ildə Şeyx Zahidin təvəllüdü münasibətilə qələmə aldığı qəsidədə Salman Savəci yazmışdır:

روز آدینه از ماه ربیع الآخر	رفته از عهد عرب، هفتصد و پنجه
شیخ زاهد شه فرخنده پی آمد بوجود	سال
	شد جهان از اثر طالع او فرخ بال

(Rəbiül-axir ayının 9-da adına günü ərəb tarixindən 750 il keçmişdi, Şeyx Zahid şah vücudə gəlməklə xoşbəxtlik gətirdi. Dünya onun taleyindən xoşbəxt oldu) (89, vər, 105 a).

Lakin S.Savəci «Divan»ının Tehran çapında (1136-cı il – 1958-ci il) səh. 549-da qəsidənin ithaf olunduğu məmduh Şeyx Zahid əvəzinə səhvən Şeyx Üveys yazılmış, təvəllüd tarixinin hicri 753 yazılması da səhvdir.

Bu qəsidənin məzmunundan görüldüyü üzrə, Salman Savəci saraya Dilşad xatunun təkidi ilə də dəvət oluna bilərdi. Qeyd etməliyik ki, hələ Salman hülakilərin Təbriz sarayında xidmətdə olduğu vaxtlarda Dilşad xatun onun haqqında eşitməmiş və bəlkə də tanımamış olmazdı. Eyni zamanda şairin sözlərindən belə məlum olur ki, o, saray xidmətinə daxil olduğu ilk vaxtlardan razı qalmamış, maddi cəhətdən təmin olunmamış, ona diqqətsizlik göstərilmişdir; Salman Savəcinin sözlərinə görə, o, ümidlərinin puça çıxmasına peşmançılıq çəkmişdir. Şairin bu motivli şikayətlərinə onun 5-6 il sonra yazdığı şeirlərində də rast gəlirik (85, 364). Məsələn, Sultan Üveysin, Şeyx Zahidin anadan olması günü münasibətilə qələmə aldığı yuxarıda adını çəkdiyimiz qəsidənin öyrənilməsinin tarixi cəhətdən də əhəmiyyəti vardır. Sultan Üveysin anadan olma tarixi dəqiq olaraq 741 h. (1341-ci il), Şeyx Zahidin anadan olması ili 1350-ci il göstərilmişdir və s. Əsərlərində bu cür tarixi və ictimai hadisələri qeyd etməsi eyni zamanda şairin özünün həyatını öyrənmək baxımından da faydalıdır.

Salmanın h.748-ci ildə (1348-ci ildə) Böyük Həsən Elxanın oğlu Mir Qasımın anadan olduğu münasibətilə qələmə aldığı digər bir qəsidədə özünün 3 il sarayda xidmət etdiyini göstərir ki, bu tarix də Bağdad sarayına onun xidmətə 1344/45-ci illərdə daxil olması barədə fikrimizi bir daha təsdiq edir (85, 605). Lakin Böyük Həsən Elxana yazdığı qəsidələrindən bir hissəsi də yaradıcılığının II dövrünə – Bağdad sarayına gəlməsindən əvvəlki tarixlərə təsadüf edir. Məsələn, 740-cı (1339-40-cı illər) şəvval ayında (oktyabr) Böyük Həsən Elxan Azərbaycana gələrək əsas rəqibi Şeyx Həsən Kuçeki məğlub

edir. «Rövzətüs-səfa» və «Həbibüs-siyər» təzkirələrinin məlumatına görə, Azərbaycanda Böyük Həsən Elxanın qələbəsi münasibətilə Salman Savəcinin bir qitəsi vardır (129, IV c., 190).

Buradan məlum olur ki, Salman o zaman Azərbaycanda imiş. Bu baxımdan şairin o zamanlar yazdığı bir qitəsi maraqlıdır. O, padşaha müraciət edərək göstərir ki, padşah şikara getməyi ona da təklif etmişdir, lakin iki yəhərsiz arıq at vermişlər. Nə özünün, nə də iki nökrünün başlarında çalmaları, əyinlərində babət geyimləri də yoxdur. Hətta, sultanın şairə təyin etdiyi maaşı da vaxtında ala bilmədiyindən borcun içində itib-batmışdır (89, 167 a.).

Son dərəcə ehtiyac içərisində yaşayan Xacə Salman imkanı olmadığına görə, ailəsini Bağdada köçürə bilməmiş, qürbət əldə tənhalığından daim qüssələnmiş, həmişə onların həsrətini çəkmişdir.

Qəsidələrinin birində şair bu xüsusda belə yazırdı:

نه قاصدی که پیامی بنزد یار برد
نه محرمی که سلامی بدان
دیار برد
...فتاده ایم به شحری غریب و یاری نیست
که قصه ز فقیری بشهر یار
برد
(85, 125).

(Nə bir qasid var ki, yara bir xəbər apara, nə bir dost vardır ki, o diyara bir salam çatdıra. Düşdüyümüz bu yad şəhərdə bir yaxın (adam) da yoxdur ki, bu yazıqdan yarına bir şikayət çatdıra).

Salmanın şöhrəti və mövqeyi yalnız Sultan Üveysin hakimiyyəti illərində (1356-1375) yaxşılaşa bilmişdir. Şair əsərlərinin əksəriyyətində böyük ilham və məhəbbətlə onu tərifləyərək cahanşumul qüdrətindən, fitri istedadından, səxavətindən, ədalətindən və sair bəhs edərkən orta əsr Şərq şairlərinə

məxsus yazdığı qəsidələrində o dövr ədəbiyyatına xas olan yüksək istedad göstərirdi. Eyni zamanda, vaxtilə lələlik etdiyi Üveysin taxt-taca sahib olması şairin hədsiz sevincinə səbəb olmuşdu. Qoca şair Üveysin ona lazımı diqqət və qayğı göstərəcəyinə son dərəcə böyük ümid bəsləyir, maddi cəhətdən güzəranının yaxşılaşacağına, şahın onun ailəsinə yaxından kömək göstərəcəyinə inanır və sevinirdi.

Sultan Üveysin hakimiyyətinin ilk illərində qələmə aldığı məşhur «Cəmşid və Xurşid» poemasında şair «Kitabın yazılma səbəbi» hissəsində bunu aydın göstərirdi. Sultan Üveys ona gözəl bir əsər yazmağı tələb etdikdə şair «əlli illik xidmətinin haqqını almaq üçün fürsətdən istifadə etmək» istəmişdir (100, 503).

چو این حالی خطاب آمد بگو شم   کمر بستند فکر و عقل و هوشم

مرا گفتند سلمان و قت دریاب   که دولت را مهیاگشت اسباب

ادای حق پنجه ساله نعمت   اگر داری هوس در یاب فرصت

(99, 503)

(Elə ki bu halda qulağıma xitab gəldi, huşum, fikrim, aqlım kəmər bağladılar (qulluğa hazır oldular). Mənə dedilər: Salman, vaxtdan istifadə et ki, dövlət qazanmağın vaxtıdır. Əgər əlli illik (yaxşılığın) nemətin haqqını almağa həvəsin varsa, fürsəti əldən vermə).

Aydındır ki, şair sarayda bütün xidmət müddətini nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, S.Savəci özünün 50 il sarayda xidmət etməsini (yaxud yaşamasını) 1362-ci ildə «Cəmşid və Xurşid» i yazarkən göstərirsə, deməli, onun sarayda 12-13 yaşlarından xidmətdə olmasını (yaxud yaşamasını) ehtimal etmək olar.

S.Savəcinin əsərlərindən göründüyü üzrə, onun Bağdad

həyatında ən çox qarşılaşdığı problem ailəsinə yanına köçürə bilməməsi və yaxud icazə alıb Azərbaycana gedə bilməməsi olmuşdur. Bu isə aldığı maaşın azlığından, imkansızlığından, bəlkə də yolun uzaqlığından da ola bilərdi.

Bir-iki aylığa vətəni Savəyə getməyə icazə istəyən şairin xahişi xeyli müddət cavabsız qalır. Bəlkə də sarayda çox vaxtlar qəbullar zamanı Salmanın da iştirak etdiyindən Dilşad xatun bu məzuniyyətə tezliklə razılıq verilməsinə maneçilik törətmiş, bu isə Salmanın narazılığına səbəb olmuşdur. Özlərinə asan yolla hörmət qazanmaq istəyən saray xidmətçiləri yaranmış vəziyyətdən sui-istifadə edərək şairin etirazını Dilşad xatuna çatdırır, onu nüfuzdan salmağa bəhanə axtarır, narazı sözlərinə görə hətta onu məzəmmət də edirdilər.

Salman:

جماعتی ز سر حذف کرده اند مگر   به بنده نسبت کفران نعمت
سلطان

(85, 582)

(Bəzi adamlar bəlkə də qərəz yolu ilə özlərindən söz düzəldir və məni sultanın nemətinə nankorluqda təqsirləndirirlər), – deyə dedi-qoduçulara etirazımı bildirirdi.

Salman hökmdarın qəzəbinə gəlməsin deyə, misal gətirdiyimiz bu qəsidəsində onun barəsində qərəzkarlıq edildiyinə sultani inandırmağa çalışırdı (85, 583). «Sizə duadan başqa dilimə bir söz gətirməmişəm, tərifdən başqa dilimdə və ürəyimdə heç nə olmayıb», – deyərək, başqa saray çəkişmələrindən özünü qorumaqdan başqa qeyri bir çıxış yolunu görə bilmirdi (85, 583).

Şair həmin qəsidədə səmimiyyətlə qeyd edirdi ki, şahdan yeganə xahişi bir-iki aylığa ailəsinə görmək, Azərbaycana getmək üçün icazə almağa nail ola bilmək cəhdidir.

Salman özünə qarşı sarayda böhtan və iftiralardan yayılan dedi-qodulardan ehtiyat edirdi. O bilirdi ki, sarayda yayılan bu

kimi şayiələr ona baha başa gələ bilər. Odur ki, günahsızlığını sübut üçün bu qəsidəsində müqəddəs tanıdığı nə varsa, hamısına and içir, dönə-dönə təkrar edirdi ki, o, şahın bəxşisləri qarşısında həmişə xəcalətlidir, bəşində deyilənlər yalandır, çünki, o, şahın nemətilə yaşayır və dilinə onun haqqında tərif və duadan başqa söz gətirə bilməz. Şah isə (burada Dilşad xatun nəzərdə tutulur) Salmanın bəşində haqsızlıq edərək icazə istədikdə ona özündən söz düzəltdiyini, bəhanə axtardığını, nağıl danışdığını söyləyir, və s. (85, 584).

Sultan Böyük Həsənin ölümündən sonra onun böyük oğlu Sultan Üveys taxt-taca sahib oldu. Savəci Sultan Üveysin taxta çıxması münasibətilə yazdığı bir qəsidəsində bu tarixi h.757-ci ilin rəcəb ayında (1357-ci il) olduğunu göstərmişdir (85, 544). Sultan Üveys 19 il hakimiyyət başında olmuşdur (1356-1375). Hakimiyyətə gələn Sultan Üveys lələsi və müəllimi Salmana hörmət və ehtiram göstərmiş, imkan daxilində şairin arzu və istəklərini yerinə yetirmişdir. Nəhayət, Sultan Üveysdən icazə aldıqdan sonra, 1358-ci ildə Salman vətənə yola düşür. Yolun uzaqlığı, rəbitə və nəqliyyat vasitələrinin əlverişsiz olmasından səfər zamanı zəifləmiş müsafir Savədə onu dərindən kədərləndirən mənzərə ilə üzləşir: ağır dağıdıcı feodal müharibə-lərindən, aclıq və yoxsulluqdan, vəbadan Savə əhalisi içərisində çoxlu tələfat olmuşdu, qıtlıq və yoxsulluqdan şairin vətəni Azərbaycan xarabazara çevrilmişdi. O, ürək ağrısı ilə bu mənzərəni seyr edərək dərd və qəm içərisində yazırdı ki, Savə elə bir şəhər idi ki, onun gövhər kimi bəhəri, İsa nəfəslisi, ürəkəçən, ruh oxşayan havası, dirilik çeşməsinə bənzər suyu var idi. Həmdəmin qara zülfündən başqa pərişan olan, yarın ala gözlərindən savayı narahat yuxusu olan yox idi. Qərrib adamlar belə, xumar gözlü nərgiz kimi gecəyarı hər tərəfdə arxayın yatardılar (85, 519). Lakin aclıq və vəbadan hər şey yerlə-yeksan oldu. «Rövzətüs-Səfa»nın müəllifi Mirxand və başqalarının məlumatına görə, hicrinin 771-ci ilində (1369-

1370-ci illər) (129, IV c., 191) təkcə Təbrizdə və onun ətrafında (Savə şəhəri Təbrizin ətrafı hesab oluna bilməzdi) yayılmış vəbadan 300 min nəfərə qədər insan tələf olmuşdu (129, IV c., 170). Salman Savəci də bu hadisəni yeri gəldikdə əsərlərində ürək ağrısı ilə təsvir edərək (76, 520) şair kədərini ifadə etmişdir:

قحط تا حدی که شخص از فرط بی قوتی چو شمع

جسم خود را سوختی در آتش و بردی بکار

شب همه شب بر نوای ناله های رود زن

خون شوهر میکشید از کاسهء سر چون عقار

هر دم از شوق سر پستان مادر میگرفت

در دهان پیکان خون آلود طفل شیرخوار

آه از آن اشرار کایشان ز آتش شمشیر میر

می جهند امروز و می میرند یکیک چون شرار

(85, 520)

(Qıtlıq o dərəcəyə çatmışdır ki, insan aclığından öz bədənini şam kimi odda yandırıb yeyir. Gecə isə səhərə qədər rudun nalələrinin ahəngi ilə arvad ərinin qanını qafa tasından dərman kimi başına çəkir, hər an ananın döşünü şövq ilə tutan südəmər uşaq (elə bil ki) ağzına qanlı ox götürürdü. Vay o quldurların əlindən ki, əmirin qılıncının atəşindən bu gün qılgıncım kimi qalxıb sonra bir-bir sönlər).

Bu sətirlərdə feodal müharibələri nəticəsində kəndlərin, şəhərlərin viran olması, xalq kütlələrinin isə bu yürürlərdən, digər tərəfdən də dəhşətli xəstəlikdən acılıq və səfalət içərisində məhv olmalarına qarşı şairin etiraz dolu çıxışları, kədəri əks olunmuşdur.

Salmanın vətən həsrəti ilə yanaraq çox çətinliklə icazə alıb gəldiyi və aclıq, vəba və vaxtaşırı feodal müharibələri nəticəsində xarabazara döndüyünü görərək böyük kədərlə şeirində vəsf etdiyi (85, 520-521) Savə (yaxud Sava) Təbriz yaxınlığında vaxtilə mövcud olmuş, lakin sonralar yerlə-yeksan olmuş və əhalisinin kəndin dağıldığından və vəbadan qırıldığı səbəbdən, qalanlarının isə köçüb məskənlərini dəyişdiyindən həmin kənd ümumiyyətlə xəritədən silinə də bilərdi. Bundan başqa, bir ölkədə eyni adlı iki yaşayış məntəqəsinin olması da görünməmiş hal deyildir.*

Salman fateh ordularının xarabazara çevirdiyi Savədə qarğaların bağbanlıq etdiyi, bağlarda bülbüllərin əvəzinə bayquşların fəryad qopardığını yadda qalan səhnələrlə təsvir edirdi (85, 520-521).

Salman Savəyə səfəri zamanı xəstələnir. Bərk soyuqdəymədən sonra şiddətli qızdırmaya tutulur (85, 460). Bundan sonra o, ayaqlarının və gözlərinin ağrısından ömrünün

---

* Щазырда Азярбайъан Республикасынын Яли-Байрамлы, Салйан вя Бейляган районларында ейни адлы Хяляъ кяндляри миовъуддур.

sonuna kimi şikayətlənmişdir (85, 523). Salmanın hansı xəstəlikdən dünyasını dəyişdiyi məlum deyilsə də, hər halda o, uzun müddət (təxminən 20 ilə qədər) bu xəstəliyin əziyyətlərini çəkmişdir. Rəşid Yasəminin fikrincə, Salmanın bu xəstəliyə düşməsinin əsas səbəblərindən biri də onun dəfələrlə Bağdaddan Azərbaycana və Azərbaycandan Bağdada səfərləri olmuşdur (78, 52).

Hələ Əbu Səidin (1316-1336) hakimiyyətinin son illərində mərkəzi hökumətə qarşı yerli feodalların ardı-arası kəsilməyən çıxışları bir tərəfdən mərkəzi dövləti zəiflədir, digər tərəfdən isə xalqın var-yoxdan çıxmasına, dəhşətli qıtlıq və aclığın nəticəsində hər cür xəstəliklərin baş verməsinə, kəndlərin, şəhərlərin boşalmasına, xarabazara çevrilməsinə səbəb olurdu. Son dərəcə dəhşətli feodal müharibələrindən sonra xalqın başına gətirilən işgəncələrin nəticəsi şair kədərinə çevrilərək şeirlərində öz əksini tapmışdır.

S.Savəcinin hər cür şikayət və gileyləri onun həyatında həcmcə az yer tutsa da dərin təsir bağışlayır. Müharibə və feodal çəkişmələrinin, işğal və zorakılığın əsiri olmuş şair xalq kütlələrinə qarşı ədalətsizlikləri, zülmü gördükdə məyuslaşır, bədbinləşir, kütlələrin miskin həyatını gördükdə ona göz yummur, əksinə ürək yanğısı və inilti ilə gördüklərini qələmə alırdı.

Qızıl Orda xanı Özbəyin hücumu, Çobanilər hökmdarı Kiçik Həsənlə Böyük Həsən Elxanın 1339-40-cı illərdə apardıqları müharibələr, 1356-cı ildə Qızıl Orda xanı Cani bəyin, sonra isə Əxiçukun Azərbaycanı istila etmələri və s. ölkə əhalisinin vəziyyətinin son dərəcə ağırlaşmasına səbəb olmuşdu (44, 322-327).

1358-ci ildə Qızıl Orda hakimlərinə qarşı üsyan etmiş Təbriz əhalisinin köməyinə gələn Sultan Üveys qızılordalıları Təbrizdən qovdu və yeni, Cəlayirlər dövlətini möhkəmlətdi. Təbriz cəlayirlər dövlətinin paytaxtı oldu (2, 152, 205).

Azərbaycan təhlükəsizliyini qoruyan Sultan Üveysin qələbələrinə sevinən Salman məzuniyyətdə ikən dönə-dönə bu hadisəni vətənpərvərlik hissləri ilə alqışlayır, sultanı qələbə münasibətilə təbrik edirdi. Məhz bu dövrdə yazdığı qəsidələrində ilk dəfə olaraq şair ayaqlarının və gözlərinin şiddətli xəstəliyə mübtəla olduğundan, zəifliyindən şikayətlənməyə başlamışdır (85, 523).

Ehtiyac və çətinliklər, xəstəlik, Savədəki qəhətlik və vəbadan yaxın qohumlarını, bəlkə də ailə üzvlərini itirməsi Salmanı mənəvi cəhətdən sarsıdır, səhhətinin daha da ağırlaşmasına səbəb olurdu. Yazılarından məlum olur ki, o, son vaxtlar xəstə olduğuna görə, gözlərinin yaş axıtması, həm də ayaqlarının ağrısından əsasız yeriyə bilməmişdir. Şair buna işarə edərək yazırdı:

ضعف پایم کرده چون نرگس چنان کز عین ضعف
سر نگون بر پای میخیزم بیاری عصا

(85, 373)

(Ayağımın zəifliyindən nərgiz kimi başımı aşağı salıb, əsanın köməkliliyi ilə ayağa qalxıram).

S.Savəci bir müddət sonra – təxminən 1358-ci ilin axırlarında Bağdada qayıtmışdır. Bu səfərdən sonra şairin əsərlərində türk-dünyalıq hissləri, qənaət haqqında yazıları daha çox nəzərə çarpır. Yeri gəldikcə hökmdarlara, vəzirlərə nəsihətlər verir, onları haqqa, ədalətə çağırırdı.

Salmanın qocalıq şeirlərinin bir çoxu türk-dünyalıq, sufizmin təsiri altında yazılmışdır. Lakin Salman şeirlərində sufizm humanist xüsusiyyətlərə malik olub, canlı insani hisslərin ifadəsi, fəal həyat mövqeyində dayanan ideyadır. Salman lirikasında türki-dünyalıq hər yerdə, hər zaman mövhumat deyil, çox yerdə etiraz və üsyankarlıqdır. Qeyd etməliyik ki, XIV əsr şəraitində mövcud həyatdan narazılıq,

məyusluq və ümitsizlik meyllərinin güclənməsi dövrün ədəbiyyatında da öz əksini tapır, bəzi şair və alimlərin sufi-panteist və hürufilik ideyalarına meyl etməsinə səbəb olurdu (5, 12).

Sultan Üveysin hakimiyyəti illərində Salmanın şöhrəti artmağa başlayır.

Tarixi mənbələrdən aldığımız məlumatlardan görürük ki, Sultan Üveyslə Salman Savəci arasında olduqca səmimi bir münasibət var imiş. Salman Sultan Üveysin bütün hərbi yürüşlərində, səfərlərində, saray qəbullarında, məclislərində iştirak etmiş (73, 362), (123, 153), şübhəsiz ki, Sultan Üveys şagirdlik etdiyi, təlim və tərbiyəsi altında böyüdüyi müəllimi Salmanın maddi vəziyyətinə də qayğı göstərmişdir. Sultanın hətta heç bir eys-ışrət məclisi Salmansız keçməmiş.

Sultan Üveyslə Salman Savəci arasındakı səmimi münasibətlərin əlamətləri olaraq Dövlətşah Səmərqəndi «Təzkirətüş-şüəra»-sında belə bir rəvayət söyləyir ki, Sultan Üveysin növbəti məclislərindən biri imiş. Gecə yarından keçmiş, hava da çox qaranlıq idi. Sultanın əmri ilə fərraşlardan biri qızıl ləyəndə qoyulmuş böyük şamla şairi mənzilinə qədər müşayiət edir. Şam şairin mənzilində qalır. Ertəsi gün fərraş ləyəni üçün gəldikdə Salman aşağıdakı məzmununda qitəni yazıb sultana göndərir:

من و شمعیم دو دلسوختهء خانهء سیاه   که شب او گریه و من از غم
مردن سوزم
شمع خود سوخت شب دوش بزاری امروز   گر لگن را میطلبد شاه زمن،
من سوزم
(123, 288).

(Dünən gecə qaranlıq daxmada iki ürəyi yanıqlı: şam ağlayır, mən isə ölümün qəmindən yanırdım. Şam şikayətlənərək ömrünü sona çatdırırdı. Əgər bu gün şah ləyəni məndən istəsə, mən dünyanı tərk edərdəm (Fəxrəddin Əli Səfi

(«Lətəyefət-təvayef» təzkirəsində bu əhvalatı təfəsilatı ilə xatırlatmışdır) (134, 251).

Təzkirə müəllifinin qeyd etdiyinə görə, sultan şairin bu fürsətdən məharətlə istifadə etdiyini görərək zarafatla «tamahkar şairdən qızıl ləyəni almaq çətindir», - deyərək gülür və qızıl ləyəni ona bağışlayır.

Salman Savəci əsərlərinin əksəriyyətini Müizzəddin Üveysə həsr etdiyindən orta əsrlərin bir sıra tarixçi və təzkirəçiləri Salmanın adını yalnız Sultan Üveysin məddahı kimi çəkirlər. Dövlətşah Səmərqəndinin məlumatına əsasən, Sultan Üveys şeir yazmağa böyük həvəs göstərir, şairlərlə şeirləşir, dövrünün məşhur xəttatı Xacə Əbdüllahiyyə şagirdlik edərək, ondan nəqqaşlıq sənətini öyrənir, musiqiyə böyük maraq göstərirdi (73, 287).

Məlumdur ki, Üveysin şairlik qabiliyyətinin inkişafına Salman Savəcinin əsaslı təlimi və təsiri olmuşdur.

Salman Savəcinin Bağdadda Sultan Üveysin hakimiyyəti illərində* qələmə aldığı şeirlərində nikbin əhval-ruhiyyə səciyyəvi xarakter daşıyır. Bunu da, hər şeydən əvvəl, şairin maddi güzəranının yaxşılaşması ilə izah edə bilərik. Bu şeirlərdə o, təbii gözəllikləri, insanı vəcdə gətirən bahar çağını eyş-işrət vaxtı, zövq və keyf əyyamı sayır, dünya nemətlərindən, gözəllikdən nəşələnməyi nikbinliklə vəsf edirdi. Məsələn, bahar fəslində Dəclə çayının füsunkar gözəlliyini təsvir edən:

وقت صبحست و لب دجله و انفاص بهار
ای پسر کشتی می تا شط بغداد بیار

* Ятрафлы мялумат пцін бах: Ябу Бякр Ял-Гіцтби Ял-Ящяри Тарих-е Шейх Цвейс. Фарс дилиндян тяръцма вя мцгяддимя М.Д.Казымов вя В.З.Пирийевиндир. Шяръцляр вя гейдляр З.М.Бцнйадов, М.Д.Казымов вя В.З.Пирийевиндир. Релактору акад. З.М.Бцнйадов. Бакы: Елм, 1984, 152 с.

(85, 532).

(Baharın nəfəsi duyulur, Dəclə kənarı və sübh vaxtıdır. Ey oğlan, şərab gəmisini («کشتی می» (kəşti-ye mey)), «şərab qabı» mənasında işlənmişdir) Bağdad çayı sahilinə gətir, – mətlə'li qəsidəsi, zənnimizcə, Salman Savəcinin Sultan Üveysə ithaf etdiyi şeiriyyətcə ən gözəl və müvəffəqiyyətli şeirlərdən hesab oluna bilər.

Bağdadın xoş mənzərəsini, Dəclə və Fərat çaylarının ürəkaçan görkəmini Salman şeirlərində dəfələrlə və böyük ilhamla təsvir etmişdir. Şair zəngin təbiət lövhələrinə vurğun olduğu bu şəhəri «aləmin canı» adlandırır (85, 355).

Salman Dəclə çayının təsvirində şeir dililə yaratdığı tabloları real bir hissiyyat və düşüncələrlə təsvir etmişdir:

دجله چون دریا و کشتی کوه و وین بالای کوه
سائبان ابرست خورشیدش بزیر سائبان

(85, 595).

(Dəclə dəniz kimidir, (ondakı) gəmi bir dağ və bu dağın üstündəki kölgəlik buluddur, günəş də o çətrin altındadır).

Bağdad sarayının «məliküş-şüərası» olan Salman Savəci özünü istedadlı bir şair kimi Yaxın Şərqi şeir-sənət aləmində yaxşı tanıtmışdı. O, əsərlərinin geniş yayılmasına işarə edərək bu münasibətlə yazırdı:

من ببغداد و زطبع من بشام و نیمروز
درجهای گوهر منظوم غرّا
میرسد

(85, 487)

(Mən Bağddadayam, təbi'min parlaq (qərri) mənzum gövhərləri Şam və Nimruza çatır).*

Yuxarıdakılara əsasən görürük ki, şairin Bağdad həyatı xoş və təmtəraqlı keçmiş, Sultan Üveysin himayəsi altında o, heç vaxt maddi güzəranından şikayət etməmişdir, əksinə, qocalmasına, xəstəliyinə baxmayaraq əsərlərini böyük ilhamla yazıb-yaratmışdır. A.Krımiski hökmdarla şair arasındakı bu münasibətin tarixi köklərini araşdırmadan S.Savəcini sultanın fədakar məddahı və yaxın adamı olduğuna görə onu «pul və şöhrət düşkünü», «saray məmuru», bir sözlə, «Sultan Üveysin həmpiyaləsi» adlandıraraq şairin şəxsiyyətinə mənfi qiymət vermişdir (56, 98).

Lakin professor Mübariz Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, orta əsrlər şəraitində «şairə yaşayıb-yaratmaq üçün vəsait lazım idi; bu da ancaq hökmdarları və ayrı-ayrı sənət aşıqlərini mədh etmək və yaxud əsərlərini onlara ithaf etmək yolu ilə əldə edilə bilərdi» (1,133).

Digər tərəfdən isə, yaradıcılığında zəmanəsinin hökmdarının adını çəkmək və ya əsərlərini ona ithaf etmək orta əsr şairlərinin həyatında bir ənənəyə çevrilmişdi. Eyni zamanda bu qism şairlərin əsas vəzifəsi öz məmduhlarını – şahları, əyanları, onların ailə üzvlərini əslində həmin kəslərə xas olmayan sifətlərlə tərif edib, kütlələr arasında şöhrət qazandırmaqdan ibarət idi. Bununla da təkcə şairlik istedadı deyil, saraya, hakim təbəqəyə yaxın olması da Salman kimi şairlərin ölkədə, həm də qonşu dövlətlərdə məşhurlaşmasına səbəb olan vasitəyə çevrilirdi.

* Нимруз-Яфганыстанын ыянуб-гярбиндя вилайят мяркязидир

Nasir Buxari, Übeyd Zakani, Siracəddin Qumri, Xacu Kermani, Müzəffər Hərəvi, Əssar Təbrizi, Arif Ərdəbili Salmanın müasirləri idilər. Onlardan bəziləri Bağdada gedərək Salmanın ədəbi məclislərində iştirak etmiş, bəlkə də şeirlərini onun vasitəsilə sultana çatdırmaq istəmişdilər (56, 90). Məhz Sultan Həsənə həsr etdiyi qəsidələrinin birində Salmanın buna işarə etdiyini görürük.

زانسان که شاه را امرای کبیر پای
بوسند بنده را شعرای کبار دست

(85, 415)

(Şahın ayağını böyük əmirlər öpdüyü kimi, mənim də əlimi böyük (kübar) şairlər öpürlər).

Dövlətşah Səmərqəndi və başqa müəlliflər Salmanın ədəbi məclisləri, müasirləri ilə görüşləri barədə əsərlərində bəzi epizodları nəql etmişlər (123, 304, 323-325, 449), (70, 227).

Salmanın şöhrətini eşidən dərviş və məşhur şair Nasir Buxari Məkkəyə ziyarətə gedərkən yolüstü Bağdada gedir, Salmanı tapmaq və onunla görüşmək istəyir. Bahar vaxtı idi. Xacə Salman Bağdad qalasının barısında toplaşmış adamlarla Dəclə çayının tüğyan etməsini seyr edirdi. Nasir Xacə Salmana salam verir. Salman Savəci onun kim olduğunu soruşduqda o, uzaq ellərdən gəldiyini və şair olduğunu söyləyir. Salman onu imtahan etmək üçün bədahətən belə bir misra deyir:

دجله را امسال رفتاری عجب مستانه است

Dəclənin rəftarı bu il əcəb məstanədir).

Nasir beyti tamamlayır:

پای در زنجیر و کف بر لب مگر دیوانه است؟

(123, 203)

(Ayağı zəncirdə, dodağı köpüklüdür, məgər divanədir?)

Xacə Salman Nasirin təbinin incəliyinə görə ona hüsn-rəğbətini bildirir və yaxından tanış olur.

Dövlətşah Səmərqəndi qeyd edirdi ki,

ناصر را درحق سلمان اعتقاد عظيم است، خود را شاگرد سلمان ميداند

(123, 204)

(Nasirin Salman haqqında böyük inamı var (idi), özünü Salmanın şagirdi hesab edirdi).

Doktor Z.Səfa «İran ədəbiyyatı tarixi» əsərində (75, III c., 26) «Salmandan başqa böyük şairlərdən Übeyd Zakani, Əssar Təbrizi, Şərafəddin Rami və Xacə Hafizin də elxanilərin sarayı ilə əlaqə saxladıklarını» söyləmişdir.

Salmanın digər müasiri Übeyd Zakani də Bağdada gedərək Salmanı görmək arzusunda olmuşdur. Dövlətşah Səmərqəndinin məlumatına görə, Qəzvindən olan Übeyd haqqında Salman çox eşitmişdi və onun barəsində bir satirik parça da yazmışdı:

جهنمی و هجاگو عبید زاکانی مقررست به بی دولتی و بی دینی

اگر چه نیست ز قزوین روستازادا ست ولیک میشود اندر حدیث قزوینی

(12, 218)

(Cəhənnəmlik və həcv yazan Übeyd Zakani yoxsul və dinsizin biridir. Əgər Qəzvindən olmasa da, kəndlinin biridir, lakin sözünün deyilişindən qəzvinliyə oxşayır).*

Salman çay kənarında məclis qurduğu zaman Übeyd o məclisə

* Гязвинли олмаг, бурада ахмаг мянасында ишлянмишдир.

yetişir. Salman ondan kim olduğunu, haradan gəldiyini soruşduqda Übeyd Qəzvindən olduğunu söyləyir, lakin adını demir. Salman Übeyddən soruşduqda ki, Salmanın şeirlərindən eşitmişəmmi? Übeyd söyləyir ki, Salmanın iki beyti Qəzvin tərəflərdə çox məşhurdur:

من خراباتیم و باده پرست در خرابات مغان عاشق و مست

میگشدم چو سبو دوش بدوش میبرندم چو قدح دست بدست

(123, 218)

(Mən xərabat əhliyəm, badəpərəstəm, mığların xərabatında (sufi məclisində mənasında da başa düşmək olar) aşıq və məstəm. Kuzə kimi çiyinlərdə, qədəh kimi əllərdə gəzirəm).

Übeyd bu iki beyti oxuduqdan sonra deyir: «Salman böyük şəxsiyyət və alim adamdır. Mən inanmıram ki, bu şeiri onun özü yazmış olsun. Lakin zənnim məni aldatmır ki, bu şeirdə Xacə Salmanın arvadı öz həsb-halını demişdir, çünki o özü deyir ki, onu qucaqlarda gəzdirir, əldən-ələ ötürürlər (123, 218).

Übeydin bu sözlərindən Xacə Salman xəcalət çəkdi, anladı ki, camaat içərisində ona sataşan bu adam, yəqin ki, Übeyd Zakanidir.

Xacə Salman Übeydin bu sözlərinin düşmənçilik və ya zarafat üçün deyildiyini fikirləşərkən turşumuş alnından tər töküldü. Übeyddən onun kim olduğunu soruşduqda o, bunu təsdiq etdi, Salmana tənə edərək görmədiyi və yaxından tanımadığı adama həcv yazmağın bilikli, dünyagörmüş adama yaraşmadığını Salmana irad tutaraq dedi: «Mənim Bağdada gəlməkdə əsas məqsədim görüşmək və səni padşahın məclisində biabır etmək idi. Bəxtin gətirdi ki, Dəclə kənarında əlimə keçdin və səni azacıq da olsa mütəəssir edə bildim».

Xacə Salman ayağa qalxdı, Übeydi qucaqladı və ondan üzr istədi, evinə apardı, ona yaxşı bir at və gözəl bir libas bağışladı. O gündən hər iki şair bir-biri ilə müsahib və xoş münasibətdə oldular (123, 219), (116, 227-228).

Beləliklə, Xacə Salman Savəcinin şairlik istedadının pərəstişkarları arasında belə əhvalatlar olur, onun adı ilə bağlı rəvayətlər Yaxın Şərqi bir sıra yerlərinə yayılır, çoxları onu görmək arzusuna düşürdülər. Belə şairlərdən biri də zəmanəsinin məşhur şairi Hafiz Şirazi idi. Belə ki, böyük şair şeirlərindən birində

ره نيرديم بمقصود خود اندر شيراز خرم آنروز كه حافظ ره بغداد كند

(92, 112)

(Şirazda öz məqsədinizə yol tapmadıq. Xoş o günlərə ki, Hafizin yolu Bağdada düşsə), – deyərkən yolunu Bağdada tərəf salmaq istəmiş, bəlkə də əsərlərində adını böyük ehtiramla çəkdiyi, ona xüsusi bir qitə həsr etdiyi Xacə Salman Savəcini görmək arzusunda olmuşdur.

S.Savəci də qəzəllərində Şirazi, Rükna bədi görmək xəyalı ilə yaşadığını, istedadlı müasiri Hafizlə görüşmək istədiyini ifadə etmişdir (85, 89).

Lakin ayaqlarının, gözlərinin ağrısının son vaxtlar şiddətlənməsi, qocalığı şairi nəinki arzuladığı səfər və görüşlərdən qoyurdu, hətta xidmətini davam etdirməyə də imkan vermirdi.

Hafiz də Sultan Üveysin şərəfinə yazdığı şeirlərinin birində Bağdadı, Dəcləni görmək, orada bir əyyam keçirmək həsrətində olduğunu şeir dililə belə verirdi:

گر چه دوريم بياد تو قدح مينوشيم بعد منزل نبود در سفر روحاني

از گل فارسيم غنچهء عيشي نشگفت بخدا دجلهء بغداد دمی روحانی

(92, 112)

(Əgər səndən uzaq isək də, sənin sağlığına badə qaldırıraq, sonralar bir də ruhaniyyətə yolumuz düşməyəcək. Qönçəsi açılmamış fars gülüyəm. Allaha and olsun ki, Bağdad, Dəclə ruhaniliyi keçirməyin əsl yeridir) (92, 261).

Gətirdiyimiz bu misallardan aydın olur ki, Bağdad o zamanlar Yaxın Şərqi mədəni həyatında qabaqcıl yerlərdən birini tuturdu.

Bağdad sarayının, o cümlədən Salman Savəci kimi şairlərin də bu sahədə az-çox xidmətlərini istisna etmək, təbiidir ki, düzgün olmazdı.

Salman bu zamanlar Sultan Üveysə müraciət edərək istefaya çıxmaq istədiyini, qalan ömrünü də xalqın arasında yaşayıb, son günlərini qənaət və ibadətlə başa vurmağı arzulamışdır:

مدتی مالک ملک شعراء بود بحق این زمان خادم جمع فقرا خواهد بود
پیش از این بر در مخلوق بسر میگردد بعد از این بر در معبود بپا خواهد
بود

(92, 410 a)

(Bir müddət haqlı olaraq şairlər mülkünün sultanı idi, indi isə yoxsullar cəmiyyətinin xidmətçisi olacaq. Bundan əvvəl məxluqun (insanların) qapısında dolaşdısa, bundan sonra məbudun (Allahın) qapısında dayanacaqdır), – deyir, səadətini şahların qapısında dolaşmaqla tapmadığını söyləyir, əksinə Allahın evi sayılan məscidlərdə böyük yaradana dua oxumaqda, «Dərvişlik və qənaətdə» görürdü (127, 196).

38 il yaşayıb 24 il hökmdar olmuş xalqımızın şair-sərkərdəsi Şah İsmayıl Xətai (1501-1524) Salmanın ömrünün sonlarına yaxın xalqın arasına gedib ona xidmət edəcəyinə, inzivaya çəkilib ibadətlə məşğul olacağına, gözlərinin xəstəliyinə görə daim yaş axıtdığına, bir sözlə, sufi görüşlərinə işarə edərək ömrünün sonlarına yaxın yazdığı qoşmalarının birində özünü Xacə Salmana

bənzədərək yazırdı:

*Dünyadan əl çəkdim, ərkandır işim,
Çəşmilə, bürhandır, tökülür yaşım,
Sizlərə hədiyyə, eldədir başım,
Ol yaşıl yaprağı Salmandan aldım (20, 311).*

Şah İsmayıl Xətai şahlıq taxt-tacında əyləşən ərkan adamının dünyadan (əsil yaşayış tərzindən) uzaq düşdüyünə, bunun üçün gözlərinin və qəlbinin daim xalqla olduğuna işarə etdiyini demək istədiyini görürük.

Şah İsmayıl Salmanın nəinki yaradıcılıq irsi, eyni zamanda şairin həyatı ilə də yaxından tanış olduğundan onu xatırlamış, hətta təvazökarlıq və hörmət əlaməti olaraq özünü Salmana bənzətmişdir.

Qəlbi vətən həsrəti ilə döyünən Salman Savəci tez-tez doğma yurdu xatırlayırdı. Məsələn:

پیش ازینم جای در خمخانها بودی مدام   باز سلمان را گریبان میکشد
حب وطن
(85, 255)

(Bundan əvvəl yerim daim meyxanalarda idi, indi isə Salmanın yaxasını yenə də vətən məhəbbəti çəkir).

تن بغربت بنهادی و نیامد سلمان   هیچ یادت که
مرا یار و دیاری بودست
(85, 79)

(Canını, Salman, qürbətdə qoydun və heç yadına düşmədi ki, mənim yarım və diyarım olmuşdur).

Salman Sultan Üveysə müraciət edərək belinin çəng kimi əyilməsi, zəiflədiyindən günlərini fəryadla keçirməsi, taqətsiz və nalan qaldığından şikayətlənirdi:

شها بهار جوانی گذشت و رسید   خزان پیری انده فزای شادی کاه

براستخوان چو گمانم نماند چربی و پوست   زبسکه بار جهان میکشم به
پشت دوتاه
زمان خلوت و ایام انزواست مرا   نه موسم شره مال و حرص
منصب و جاه
بر آن سرم که کشم پای فقر در دامن   برم بملک قناعت زبند آز
پناه

(85, 599-600).

(Ey şah, mənim gənclik baharım keçdi və kədərartıran, şadlığı tükədən qocalıq xəzanı çatdı. İkiqat belimdə dünyanın yükünü o qədər çəkdim ki, piyım, dərim getdi, sümük kamana döndüm. Mənim artıq sərvət toplamaq, mənəsb və məqam tamahında olmaq dövrüm deyil, xəlvətə, inzivaya çəkilmək vaxtıdır. O fikirdəyəm ki, yoxsulluğa qane olub, acgözlük məhbəsindən qənaət mülkünə pənah aparam!).

Bu sətirlərdən görürük ki, Salman xəlvətə çəkilmək, son günlərini qənaət və ibadətlə keçirməyi, qazanc üçün yaşamağı, qoca vaxtında ona-buna təriflər və mədhiyələr yazmaq, sərvət əldə etməkdən üstün tutmuşdur.

Ömrünün sonuna 4-5 il qalmış S.Savəci sarayı tərk edir. O, bu vaxtlar yazırdı:

گذشته عمر عزیزت بهرزه تا امروز   دلا بکوش که باقی عمر در
یابی
(85, 604)

(Bu günə qədər əziz ömrün səmərəsiz keçdi. Ey könül, çalış ki, ömrünün qalan günlərini başa düşsən (hədəyə verməyəsən).

Salman Savəcinin belə məzmunlu yazıları şübhəsiz ki, onun ömrünün son vaxtlarında qələmə alınmışdır. Şair sarayda keçən günlərini ömründən hesab etməmiş, əsil yaşayışını məhz xalqın arasında axtarmışdır. Dəfələrlə etiraf etdiyinə görə, 30 illik Bağdad həyatı S.Savəcinin qəlbində yalnız acınacaqlı xatirələr qoymuşdur.

Son vaxtlar Azərbaycana qayıtdığı zaman soyuqdəymədən xəstələnir və vəziyyətinin ağırlaşdığı barədə:

هد هدی حال سبا پیش سلیمان میبرد
قاصدی نزد نبی پیغام سلمان
میبرد

(85, 497)

(Hüd-hüdü (şanapipik) Səbadan Süleymana xəbər aparar,

Bir qasid də peyğəmbərə Salmanın xəbərini aparar),

– mətlə'li qəsidəni yazaraq nökrəi (fərraş) Xacə Reyhandan sultana göndərir, doqquz aya yaxın onun qayğısından uzaq düşdüyünü bildirirdi.

Tehranın Sipəhsalar məscidinin kitabxanasında saxlanılan və Salmanın öz dövründə yazıldığı ehtimal edilən bir Divanında bu qəsidənin haşiyəsində:

این قصیده در مراغه گفته وقتى که سلطان در بغداد بود و سلمان صاحب
فراش بود بدست خوابه ريحان پیش شاه فرستاده و این قصیده را مونس العشاق نام
کرد

(78, 56)

(Sultan Bağdadda olarkən Salman bu qəsidəni Marağada yazmış, fərraş Xacə Reyhanın vasitəsilə şaha göndərmiş və bu qəsidəni «Aşıqlərin dostu» (həmdəmi) adlandırmışdır.

Diqqətimizi cəlb edən maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, Məhəmməd Füzuli də farsca yazdığı qəsidələrinin birini "انیس القلب" (Ürək dostu) adlandırmışdır. Qafar Kəndlinin araşdırmalarına görə, Məhəmməd Füzuli «Ənisül-qəlb»i

Xaqaninin «Miratüs-səfa» («Şiniyyə») qəsidəsinə nəzirə yazmışdır (24, 175). Bu qəsidə əruz vəzninin həzəc bəhrinin həzəci-müsəmməni-salim növündə (4 dəfə məfailün) yazılmışdır. «Ənisül-qəlb»i tədqiq edən Q.Kəndli bu qəsidədə Füzulinin nə üçün Xacə Salmanın adını çəkməsinə nədənsə diqqət yetirməmişdir. Böyük şair həmin qəsidəsində Salman Savəcinin adını çəkərək

امین خاتم ملک سلیمان خواجه سلمان
که می زبید سلیمان خادم درگاه سلماناش

(133, 271)

(Süleyman mülkünün son sahibidir xacə-yi Səlman, Onun Səlmaninə xidmətçi bilmişlər Süleymani), (15, IV c.,335),

– deyə S.Savəciyə adı çəkilən əsərində böyük ehtiram göstərmişdir.

Süleyman mülkü dedikdə Füzuli aləmin vəsfini nəzərdə tutmuşdur. Şair bunu azərbaycanca qəsidələrinin birində belə demişdir:

...Aləmin vəsfin Süleyman mülkü derlərsə nola (15, IV c.,56)

Salman Savəci qəsidəsinə Marağadan Bağdada – Sultan Üveysə göndərmiş, Füzuli isə Bağdaddan Ruma – Sultan Süleymana göndərmişdir. Göründüyü kimi, hər iki şairin qəsidəsinin adında oxşarlıq olduğu kimi, talelərində də bir yaxınlıq duyulmaqdadır. Füzulinin Xacə Salman Savəcinin adını çəkməsi və qəsidəsinin adındakı oxşarlığı da bizə yəqinə yaxın bir ehtimala əsas verir ki, M.Füzuli Salmanın həmin qəsidəsindən nəinki xəbərdar olmuşdur, bəlkə də son dərəcə xoşlandığından özünün qəsidəsinin adını «Ənis ül-qəlb» («Ürək dostu») adlandırmış, Salman Savəcinin «Munis ül-üşşaq» («Aşıqlərin dostu») qəsidəsinin məzmun və adına bənzətmə demişdir.

Salman Savəci Sultan Üveysin əksər səfərlərində iştirak etmişdir. Üveysin ömrünün sonlarına yaxın Əxi Çuq və digər əmirlərin Azərbaycana təcavüzləri zamanı Salman da Sultan Üveysin o vilayətə hərbi səfərində iştirak edib; qış fəslə olduğuna görə Təbriz yaxınlığındakı Sürxab dağına* başının qarlı örtüldüyü, düzənlərin gümüşü örtüyə büründüyünü bədii boyalarla rəssam kimi təsvir etmişdir. Biz bu qəsidəsində Salmanın vətən torpağına, onun təbiətinə nə dərəcədə aludə olduğunu görürük.

Salman təxminən 1372-1373-cü illərdə Bağdadı tərk edərək vətənə qayıdarkən Sultan Üveysə yazdığı məktub-qəsidəsində İraqa (İraqi-Ərəbə) 30 illik səfərini dərin kədərlə yad etmişdir:

بعد سی ساله سفر باز زیغداد مرا   بعراق آرزوی مولد منشا آورد
 در عراق آنچه من از ظلم و تعدی دیدم   شرم دارم بزبان بعضی از آنها آورد
 گریهء بیوه زن و اشگ یتیمان عراق   ای بسا آب که در دیدهء خارا آورد
 یارب نیم شب و آه سحرگاه یتیم   ای بسا رخنه که در گنبد مینا آورد
 (85, 460).

(Otuz illik səfərimdən sonra Bağdaddan İraqa (İraqi-Əcəmə) məni ana yurdumun arzusu gətirdi. İraqda (İraqi-Ərəbdə) gördüyüm zülm və zorakılıqlardan bəzilərini dilimə gətirməkdən utanıram. İraqın dul qadınlarının ağlaşması və yetimlərin göz yaşları qranitin gözünə mirvari suyu gətirir. İraq yetimlərinin səhər ahı və gecə yarısındakı «yarəb» səsləri fələkləri belə uçurur).

* Сурхаб даьынын ятяйиндя «Мяьбярятцш-щяра» гябиристанлыьында Хагани Ширвани, Мцъирияддин Бейлягани, Зящир Фарйаби, Шащфур Ящяри вя б. Азярбайъан шаирляри дяфн олунмушлар

Bu parçadan aydın olur ki, Salmanın Bağdad həyatından bəhs olunan xatirələrində bədiiliklə bərabər dərin mənə və məzmun vardır. Əlsiz-ayaqsızların, fəqir-füqəraların aclıqdan fələklərə qalxan ah-naləsi şairdə dərin təəssüf hissləri doğurmuşdur. Şair Bağdadı xatırlayarkən keçirdiyi xoş günləri deyil, əksinə, zülm və zorakılığın qurbanı olan xalqın dözülməz həyatını xatırlamış və onu dilinə gətirməkdən belə xəcalət çəkdiyini söyləmişdir (85, 460).

Zəmanəsindən şikayətlə dolu həmin qəsidənin sonunda Salman Azərbaycan şairi Zəhir Fariyabini xatırlayaraq qeyd edir ki, əgər Zəhirin ruhu bu qəsidəni eşitsə idi, yüz dəfə dodağımdan öpərdi (85, 462).

Salman Sultan Üveysə bir neçə dəfə müraciət edərək istefaya çıxmaq istədiyini və ona təqaüd təyin olunmasını xahiş edir. Şairin tələbini Sultan Üveys yerinə yetirir. Dövlətşah Səmərqəndinin məlumatına görə, Salmanın istefaya çıxmaq üçün yazdığı ərizəsinin dərkənarında Rey ətrafında Əyrin kəndinin soyurğal olaraq ona verilməsi barədə Sultan Üveys aşağıdakı bədihəni (ekspromtu) yazmışdır:

ده ایрын که در حدود ری است   بدهیدش که التماس وی است
 (73, 294) (123, 59-60); (113, III c., 123).

(Rey ətrafındakı Əyrin kəndi xahişinə görə ona verilsin).

Əsərlərindən göründüyü kimi, təqaüdünün tərtib olunmasını və maaşının verilməsini saray nayibləri ləngitmiş, Salmandan rüşvət istəmişlər. Ona görə də S.Savəci sultana yenidən ərizə yazaraq beş aylıq maaşının müəyyən olunmuş qaydada verilmədiyindən şikayət etmişdir (88, 205b). (Məlumdur ki, M.Füzulinin «Şikayətnamə»si də eyni məzmununda yazılmışdır).

Sultan Üveysin Salmana təyin etdiyi təqaüdün və soyurğal verilən Əyrin və Çiçəkli kəndlərinin ona çatıb-çatmaması barədə hələlik məlumatımız yoxdur. Lakin mötəbər mənbələrə əsasən bir həqiqət aydındır ki, Salman hədiyyə aldığı kənddə yaşamamış və ondan heç bir gəlir əldə etməmişdir. Əsərlərinin tədqiqindən görüldüyü üzrə, Sultan Üveys hicri tarixinin 776-cı ilində (miladi tarixi ilə 1375-ci ildə) Təbrizdə vəfat etdiyi zaman S.Savəci hələ həyat sürürmüş. Bu, hökmdarın vəfatı münasibətilə Salmanın yazdığı mərsiyədən aydın olur (73, 296; 113, III c., 82).

Əldə olan məlumata görə, Sultan Üveysin ölümündən sonra maddi güzəranının ağır keçdiyindən Salman Savəci yenidən saraya qayıtmaq istəmişdir. O, 1375-ci ildə Sultan Üveysin ölümündən sonra onun yerinə hökmdar olmuş oğlu Sultan Hüseyinə, az sonra Təbrizi istila etmiş fars hakimi Şah Şücaya (129, IV c., 1002) qəsidələrlə müraciət edərək (85, 379, 490) onlardan maddi köməklik gözləmiş, yenidən saraya qayıdaraq xidmətini davam etdirmək məcburiyyətində qalmışdır.

Rəşid Yasəmi Salmanın istilaçı Şah Şücanı mədh etməsini Salmanın 40 ilə qədər sarayında xidmət etdiyi Cəlayiri taxtacına vəfasızlığı kimi qiymətləndirmişdir (78, 66).

Mirxandın «Rovzətüs-səfa» əsərindəki məlumata görə, Şah Şüca Təbrizi istila etdiyi zaman demişdir ki, biz bu vilayətin üç məşhur adamları barədə eşitmişdik: birincisi, haqqında ən çox eşitdiyimiz Salmanı tapdıq, Hafiz Əbru (müğənni) də ona bərabərdir, Xacə Şeyx Kücəci (ya Keçəçi) (Təbrizin məşhur şeyxi və alimi idi) isə onlardan bir az geridə qalır (129, IV c., 1002).

Ehtimal etmək olar ki, Şah Şüca Salmanı sarayına dəvət etmək istəmişdir, lakin qoca və xəstə şair bu təklifi qəbul etməmişdir.

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, o zamanlar gənc

hökmdar Sultan Hüseyin atası Sultan Üveysin ölümündən sonra taxta çıxmış, Fars hakimi Şah Şücanın 1374-cü ildə Təbrizə hücumu zamanı Şirvana qaçmışdı. Şah Şüca dörd aydan sonra Təbrizi tərk etdikdən sonra oraya qayıdaraq hakimiyyəti yenidən idarə etmişdir (113, IV c., 82). Şah Şüca tarixdə xeyriyyəçi və ədalətli şah kimi də qeyd olunur (56, III c., 97).

Sultan Hüseyin paytaxtı Bağdaddan Təbrizə köçürdü. Lakin sonralar dövlət işləri ilə az məşğul olur, onu möhkəmləndirmək əvəzinə gününü eyş-ışrətlə keçirirdi, bu isə aclıq və ehtiyac içərisində yaşayan şəhəri və bütün ətraf vilayətlərin əhalisinin hökumətə qarşı narazılığına səbəb olurdu. Cəlayirilərin rəqiblərindən biri Şah Şüca (1359-1384) Sultan Hüseyinin dövləti idarə işlərində zəifliyini və səriştəsizliyini görərək Təbrizi zəbt etmək fikr ilə oraya qoşun çəkmişdi. Təbriz camaatı başda Şeyx Kücəci (yaxud Keçəçi) (Şah İsmayıl Xətəinin ulu babası idi) olmaqla onu qarşılamağa çıxıb, ehtiram göstərmişdilər (129, IV c., 1002). Bu mərasim münasibətilə Salman Savəci də öz növbəsində qan tökülməsini istəməmiş və əmin-amanlıq xatirinə hökmdarı vəsf etməyi lazım bilmişdir (129, IV c., 1002). A.Krımskinin «ən istedadlı şair» adlandırdığı Salman Şah Şücanın qarşılanma mərasimində ona iki qəsidə ithaf etməsini yaranmış vəziyyəti nəzərə almadan düzgün olmayaraq bir xəyanət kimi qiymətləndirmişdir (56, 97-98).

Bu vaxtlar qoca şair ağır ehtiyac içərisində ömrünün son günlərini keçirirdi. Digər cəhətdən isə ehtimal etmək olar ki, Salman maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün son cəhdlərini göstərmişdir. Aşağıdakı misralar bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

سلمان زر و اسب و کار و بارت بردند	سرمايه روز و روزگارت
بعد از همه چیز داشتی وقتی خوش	آن وقت خوشت همه بغارت
	بردند

(85, 632)

(Salman, zərini, atını, işini-gücünü apardılar (yaxud zəmanə apardı). Gündəlik və yamangünlük (ehtiyatın olan) sərmayəni də apardılar. Bunların hamısından sonra bir xoş günün var idi, onu da qarət edib apardılar (yaxud zəmanə əlindən aldı).

Bu rübaidən göründüyü kimi, Sultan Üveysin ölümündən sonra yaşamaq üçün şairin heç bir vəsaiti olmamış, çətin güzəranı düçar olmuşdur. Tarixi mənbələrdən və onun yazılarından ailə üzvlərinin harada və necə yaşamaları, sağ qalıb-qalmamaları barədə heç bir məlumat əldə edə bilmirik.

Lakin heç bir şübhə yoxdur ki, şair bu sətirləri ömrünün son günlərində yazmış və zəmanəsinin ona bəxş etdiyi yoxsulluq və ehtiyacdən acı-acı şikayətlənmişdir.

İran ədəbiyyatşünaslarından Rzazadə Şəfəq «İran ədəbiyyatı tarixi» dərslik kitabında Salman Savəciyə yüksək qiymət vermiş və:

سلمان در عصر خود شهرتی بسزا داشت

(Salman öz əsrində misilsiz şöhrətə malik idi),

– deyirsə də, lakin şairin həyatı və ədəbi irsinin, tədqiqi ilə ətraflı tanış olmadığından belə bir yanlışlığa yol vermişdir ki, guya «Salman ömrünün axırına yaxın Cəlayirilərin nəzərindən düşür və Savədə inziva ixtiyarı alır» (76, 148). Əksinə, Salman Savəci heç vaxt cəlayirilərin nəzərindən düşməmişdir, qocaldığına və xəstə olduğuna görə xidmətini davam etdirə bilmədiyindən sakit həyat tərzi yaşamaq ixtiyarı almaq üçün Sultan Üveysə müraciət etmişdir. Sultan Üveys ilk dəfə onun müraciətini qəbul etməmiş şair daha üç qitə yazaraq sultana təqdim etmişdir. Nəhayət, Sultan Üveys Salmanın təqaüdə çıxmasına razılıq vermişdir.

1896/97-ci illərdən Əfqanıstanın «Məliküş-şüərası» olmuş Qari Əbdüllah Məliküş-şüəra vələd-e Hafiz Qütbəddin ibn

Hafiz (o, ilk dəfə olaraq İmam Qəzalinin «Məntiq» əsərini fars dilinə tərcümə etmişdir) Salmanın istefa tələbi ilə Sultana müraciətlə yazdığı dörd qitəni və Sultan Üveysin Salman Savəciyə yazdığı cavabları toplayıb özünün «Ədəbiyyat» kitabında vermişdir (67, 122-123).*

Bu qitələrin hamısında şair qocalığından, zəifliyindən, xəstə və yorğunluğundan şikayətlənir. Uşaq yaşlarından Salman Savəcinin təlim-tərbiyəsi altında böyüyən Sultan Üveys 19 yaşından taxt-taca sahib olan vaxtdan Salmana böyük hörmət bəsləmiş, maddi cəhətdən sonsuz dərəcədə köməklik göstərmişdir. «Həft iqlim» təzkiyəsinin müəllifi Əmin Əhməd Razinin qeydlərinə görə, Sultan Üveys onu mədh edənlərdən daha çox Salmanın xatirini istəyir, bütün məclislərinə dəvət edir, üzünə bütün səadət qapılarını açır. Salmanın müasirlərindən heç kəs onun qədər dövlət və sərvət sahibi olmamışdır. Hətta vəzirlər belə Salman Savəciyə xüsusi diqqət və qayğı göstərirdilər. Ona görə də Salmanı hətta vilayətin vergi pullarını yığmağa belə göndərirdilər. O zamanlar Fars vilayəti cəlayirilərin ixtiyarına keçdiyi zaman vilayətin vergi pullarının toplanmasında Salman da iştirak etmişdir. Bu barədə şair özü yazırdı:

خدايگانا، چون شد اشارت که رهى بملك فارس به تحصيل و جه

زر برود

(66, 49).

(Ey hökmdar! (barəmdə) belə söhbət gedir ki, Fars mülkünə vergi pulunu yığmağa gedəcəyəm).

Sultan Üveys Təbrizdə ikən Azərbaycana təcavüz etmiş Əmir

* Елми-тядгигат йазыларында адлары чякилян Яфган мянбяляри мцяллифин Яфганыстанда апардыыы шахси арашдырмалары заманы ашкар едилмишдир.

Vəli ilə müharibəyə hazırlaşarkən 38 yaşında (hicri 776-cı ildə – 1374/75-ci illərdə) vəfat etdi (105, 458). Rəşid Yasəmiyə məlum olduğuna görə, Sultan Üveys üç ay əvvəlcədən ölümünü hiss etmiş, tabutunu və kəfənini də qabaqcadan hazırlatmışdı (78, 62).

R.Yasəvi həmin məlumatında orta əsr tarixçisi Hafiz Əbrunun (fəvati 1430-cu il) «Zeyli Cami ət-təvarix-i Rəşidi» əsərinə istinad etmişdir. XIV əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində həmçinin bu əsərin də önəmli əhmiyyəti vardır. H.Əbrunun göstərilən əsəri tədqiqatçı E.R.Talışxanov tərəfindən rus dilinə tərcümə və nəşr edilmişdir.¹

Dövlətşah Səmərqəndi və «Rövzətüs-səfa»nın müəllifi Mirxandın məlumatına görə, o, vəsiyyətini etdikdən sonra ölüm ayağında yazdığı kiçik şeirindən verilən aşağıdakı beytdə Sultan Üveys lələsi və müəllimi Salmanı arzulamış, onu görmək istədiyini bildirmişdir:

غلام خواجه بودم گریزان گشته از خواجه
در آخر پیش او
شرمنده، باتیغ و کفن رفتم
(73, 198)

(Xacənin (Xacə Salman Savəcinin) qulamı (əsgəri) idim. Xacədən gizlənərək (xəlvətdə) sərgərdanlıq etdim, axırda da onun yanında xəcalətli qaldım; (İndi isə) qılınc və kəfənlə (bu dünyadan) getdim).

Salman Savəcinin vəfat tarixi barədə məlumat müxtəlifdir: Məsələn, Dövlətşah Səmərqəndi, Azər Lütfulibəy, Şəmsəddin Sami və b. Salman Savəcinin vəfat tarixini hicrinin 769-cu (1367-1368-ci illər), Rzaquluxan Hidayət 669 (1270/71-ci illər), Rzazadə Şəfəq, Səid Nəfisi, Ağa Bozorg Tehrani, Rəşid Yasəmi, Abdulla Qafarov, Yevgeni Bertels və başqaları 778-ci

¹ Хафиз Аbru. Зайл-и Джами ат-таварих-и Рашиди («Дополнение к собранию историй Рашиди») Перевод с персидского, предисловие, комментарий Э.Р.Талышханова. Научные редакторы: д.ф.н., проф. М.Д.Кязимов, д.и.н. В.З.Пириев. Баку: «Нафта-Пресс», 2007, 322 с.

hicri (1376/77-ci illər), Kami Qəzvini, 779 h. (1378 m.) Abbas İqbal isə hicri tarixin 779-cu ilində (1377-1378-ci illərdə) olduğunu göstərirlər.

Yuxarıdakı qeydlərimizdən göründüyü üzrə, Şah Şücanın Təbrizi istilas zamanı hicri 778-ci ildə (1376-1377-ci illərdə) Salman Savəci həyat sürürmüş.

XIV əsrin sonu və XV əsrin ortalarında yaşamış Fəsih Əhməd ibn Cəlaləddin Məhəmməd Xafi (777-849 h.) (1376/1446-cı illər) «Mücməli-fəsihi» (849 h. – 1445/46-cı illər) kimi tarixi-salnamə cəhətdən olduqca qiymətli əsərində də Cəmaləddin Salman Savəcini qüdrətli şair və tarixi şəxsiyyət kimi səciyyələndirmiş, o cümlədən də şairin vəfat tarixini dəqiqləşdirməyə səy göstərmişdir (60, 110). Teymurilər dövrünün mühüm tarixi mənbələrindən hesab edilən bu tarixi əsəri müəllif Şahruxun adına ithaf etmişdir, Cəlayirilər dövrünə aid də faydalı, elmi cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar vermişdir. Xafi Salmanın hicrinin 777-ci ilinin səfər ayının 18-də/ 26 iyun 1377-ci miladi/ və Qulaməli xan Azad isə Salmanın vəfatından 13 il sonra (hicri 791) (1388-89-cu illər) katib Nasir ibn Büzürgmehər tərəfindən yazılmış Salman «Divan»ındakı bir qitədə onun cümə günü, şam namazı vaxtı, səfər ayının 12-də, hicrinin 778-ci ilində (2 iyul 1377-ci ildə) vəfatı barədə qeyd verildiyini göstərmişdir (112, 254), (78, 68).

Ömrünün sonlarına yaxın ehtimal olunan yazdığı aşağıdakı parçada şair həyatının xoş keçmədiyindən narazılığını belə ifadə etmişdir:

عمری زپی کام دل و راحت تن گشتیم و نندیدیم بجز رنج و محن

(Ömrü canımızın rahatlığı və ürəyimizin kamını axtarmağa həsr etdik, lakin möhnət və əziyyətdən qeyri bir şey görmədik) (89, vər. 274b).

Adı çəkilən sonuncu mənbədəki qitədə (78 rəqəmi əbcəd hesabı ilə (بساط دار قرار) («büsət-e dar qərar» (həyatının sonu) verilmişdir. Qulaməli xan Azadın təxmin etdiyinə görə, bu qitəni Salmanın 791-ci il hicri (1388-1389-cu illər) tarixdə müasirlərindən biri tərəfindən yazılmış Divanda görmüşdür) (78, 68; 112, 254).

Təzkirə müəlliflərindən Təğiəddin Kaşi qeyd edir ki, Salman Savəci hicrinin 778-ci ilində (1377-ci ildə) miskin və maddi ehtiyac içərisində Təbriz şəhərində gözlərini əbədi olaraq yummuş və orada da dəfn edilmişdir (79, 580 b).

Gözəl təbə, incə lirizm və yüksək şairanə ilhama malik olan Salman Savəcinin yazıb-yaratdığı əsərləri özünün dediyi kimi, «incə, tərəvətli», farsdilli ədəbiyyatın ən müvəffəqiyyətli cəhətlərini özündə əks etdirən layiqli sənət əsərlərindəndir. Şairin qəzəllərindən aşağıda qeyd etdiyimiz bir beyti onun haqqında söylədiklərimiz son misralarla səsləşir:

اگر به تربیت سلمان رسی بیوی گلش
که این گل از اثر صحبت گل خوشبو ست

(85, 45)

(Əgər Salmanın türbətinə yetişsən, onun torpağını qoxula ki, o, üstündəki güllərin söhbətindən xoşətrli olubdur).

Salman Savəci Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatına çox böyük təsir göstərmiş mütəfəkkir şair olmuş, orta əsrlərdə nadir düha sahibləri sırasında özünə fəxri yer tutan sənətkarlardan biri kimi bu gün belə yaşayıb-yaratdığı vaxtdan 600 ildən artıq bir vaxt keçməsinə baxmayaraq adı hörmətlə çəkilir və dəyərləndirilir.

II FƏSİL

ŞAİRİN LİRİKASI

2.1. Qəzəllərinin əsas ideya-məzmun özəllikləri

Salman Savəcinin bədii irsi məzmun və forma etibarilə zəngin və rəngarəngdir. Bu məziyyətlərinə görə şairin lirik əsərləri fars dilli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində diqqətəlayiq yerlərdən birini tutur. S.Savəcinin ədəbi irsini ətraflı tədqiq etmək onun Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatının inkişafına göstərdiyi dəyərli xidmətlərini müəyyənləşdirmək nöqtəy-nəzərindən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan biz Salman yaradıcılığında nəzərə çarpan bəzi xarakterik cəhətlərə toxunaraq, şairin bədii irsindəki xüsusiyyətləri qeyd etməklə ümumi təsəvvür yaratmaq istərdik.

Salmanın orta əsrlərin ənənəvi qəzəl, qəsidə, rübai, tərcibənd, saqinamə, məsnəvi janr formalarında yazıb-yaratdığı əsərlərində hər şeydən əvvəl, özünə məxsus sənətkarlıq xüsusiyyətləri bürüzə olunmaqdadır.

Salman şeirlərinin əksəriyyətində həyatı eşq, dünyəvi məhəbbət tərənnüm olunur. Xəlqilik, insan-pərvərlik Salman təbiətinə xas olan cəhətlər-dəndir; oxucusunda nikbin əhval-ruhiyyə yaratmaq, həyatın gözəlliklərinə biganə qalmamaq, gözəli, şərabi vəsf etmək şairin təbiətindən irəli gəlmiş, yaradıcılığında əsas leytmotivlərdən olmuşdur. Məhz bu cəhətlərinə görə ki, Salman öz dövrünün və sonrakı əsrlərdə geniş oxucu kütləsinin asanlıqla başa düşdükləri, sevə-sevə oxuduqları xəlqi şairlərdən biri səviyyəsinə yüksələ bilmişdir. V.Q.Belinski bu xüsusda deyirdi ki, «insanı xəlqi edən onun təbiətidir. Buna görə də onun üçün xəlqi olmaqdan asan bir şey yoxdur» (10, 21).

Qəzəl, qəsidə, rübai və epik poeziyanın Nizamidən də əvvəl başlayan inkişaf prosesi şübhəsiz ki, Salmanın görkəmli bir şair kimi yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Həyat və məhəbbət lirikası Salman yaradıcılığında özünəməxsus bir yer tutur. İnsanı dünyaya, onun zövq-səfasından kam almağa nikbin əhval-ruhiyyəli çağırış səslərinə Salman Savəcinin əksər qəzəllərində rast gəlirik:

تا توانی مده از کف ببهار ای ساقی   لب جوی و لب جام و لب یار ای
ساقی
نوبهار است و گل و سبزه و ما عمر عزیز   میبگذاریم بغفلت مگذار ای
ساقی...
اگر از روز شمار است سخن روز شمار   چو منی را که در آرد
بشمار ای ساقی
آید از بوی سمن بوی بهشت ای عارف   خیز و از رنگ چمن نقش
نگار ای ساقی
(85, 280-281).

(Bahar vaxtıdır, ey saqi, bacardıqca fürsəti əldən vermə. Belə bir vaxtda su kənarı, piyalə və yarın dodağı xoşdur. Yaz gəlibdir, aləm gül-çiçəyə və yaşıllığa qər q olubdur. Sən də, ey saqi, əziz ömrümüzü qəflətdə keçirməyə qoyma. Ey saqi, əgər sən qiyamət gününün fikrini çəkirsənsə, elə bir gündə məni kim arayacaqdır? Ey arif, səmən ətrindən behişt ətri gəlir. Qalx! Ey saqi, cəmənin hüsnündə nəqşi-nigar görünür!).

Bu misralarda şair insanları dünya nemətlərinə bağlanmaq, mey, işrət məclislərini, baharı, gözəli böyük bir ehtirasla tərənnüm edərək onları fürsəti əldən verməməklə ömürdən keçən günlərinin qədrini bilməyə çağırır, bunu axirət dünyası üçün ömrü-günü ibadətlə keçirməkdən üstün tuturdu. Bu parçadan gördüyümüz kimi, şeirin məzmunu tamamilə real sevgi hissələrinin çox təbii və şairanə ifadəsindən ibarətdir. Burada təsəvvüf meylləri axtarmaq səhv olardı. Şair bahar vaxtı

sevgilisinin ətrini güllərdən almaq üçün cəməni səyrinə çıxmaq, qiyamət gününün fikrini çəkməməyə çağırır.

Eşq, məhəbbət əksər Şərq şairləri kimi Salman yaradıcılığının mühüm, aparıcı xəttini təşkil edir. Salman bədii irsinə bütövlükdə bir nəzər saldıqda aydın olur ki, onun yaradıcılığında platonik və mütləq görünən eşqlə yanaşı, maddi və real eşq, həyatı eşq də vardır və məhz bu eşq həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət etibarilə üstünlük təşkil edir. O, şairin yaradıcılığında daha qabarıq, daha qüvvətli, təsirli və cəzbedicidir.

Salman qəzəllərində səmimi hissələrin ifadəsi olduqca sadə və oxunaqlı bir dillə verilmişdir. Qəzəl üçün bu cür xarakterik xüsusiyyətlər şairin yaradıcılığında özünəməxsus qayələr kəsb edir. Şairin belə səpkdə yazılmış və real, həqiqi eşqin tərənnümünə həsr olunan qəzəlləri əksəriyyət təşkil edir.

Salman qəzəllərində sevgiliyə, gözələ məhəbbət hissələrinin ifadəsi son dərəcə vəfa və sədaqət rəmzi kimi səslənir. Odur ki, «din və dünyadan bir dərdi varsa», o da öz sevgilisinə, istəqli yarına qovuşmaq dərdidir. Ona görə də qəlbinə müraciət edərək «dla کاريست بس مشگل («ей цряк, бу мцшкцл мясялядир»», – deyən şair «bəxtinin yatdığından» şikayətlənir (85, 238). Bu qədər ağır dərdi daşımamağı ona məsləhət görənləri «eşqi tərket, Salman» (85, 238) deyənləri, sözün əsl mənasında həqiqi «aşıq olmayanları» isə şair ağıllı hesab etmirdi (85, 238).

Salman qəzəllərində yarın vüsəlinə yetmək təlaşları, onun həsrətindən şikayət motivləri də çoxdur. Qəzəllərinin birində şair yarın həsrətindən ürəyinin sınıq olduğundan şikayət edir (85, 92), lakin öz-özünə təsəlli verərək:

دل شکستهء من تا بکی حزین باشد
دلا ملول مشو عاشقی چنین باشد

(85, 92)

(Mənim sınıq ürəyim nə vaxtadək belə qəmli olacaq?
Ey ürəyim, məlul olma, aşıqlıq belə olar),

– deyir, ürəyinin pərişanlığının sonunu isə «sevgilisinin saçlarını oxşamaqda» görürdü) (85, 92).

Salman qəzəllərində bu cür ifadələrin verilməsi şairin bədbinliyindən irəli gəlir, bəlkə də o dövr üçün xarakterik olan belə bir şeir formasında gözələ, sevgiliyə olan məhəbbətin müəyyən bir xüsusiyyətlə ifadə tərzidi.

Qeyd etdiyimiz kimi, S.Savəci lirikasında, hər şeydən əvvəl, məhəbbət və sevgini tərənnüm edən aşiqanə qəzəllər az deyildir. Real insan məhəbbəti, nikbin bəşəri hisslər, həyata, gözələ bağlılıq bu qəzəllərdə öz əksini tapmışdır.

Salman Savəci gözələ, məşuqəyə münasibətdə deyir ki, nə qədər sənin ürəyinlə canın bir-birinə bağlıdır, onun (yəni cananın) yanğını şam kimi canında saxla, lakin «yandığımı da bildirmə, mehrini də sübh kimi özündə saxla, özündən də çox dəm vurma», çünki

جان ندارد لَتی بی صحبت جانان

(Cananın söhbəti olmasa, can da ləzzətin nə olduğunu bilməz» (85, 254).

Başqa sözlə, şairin hər kimin ki bir canı, sinəsində bir qəlbi yerləşir, o can da, o qəlb də bir nazəninin olmalı, onun eşqilə döyünməlidir, - demək istədiyini görürük.

S.Savəcinin lirikası insan duyğularına dərin təsir edən emosional bədii söz çalarları ilə zəngindir. Əsl qəzələ məxsus həmahənglik, musiqi tonluğu ilə ahəngdarlıq, bədiiilik və gözəl, lakonik ifadələr Salman qəzəllərində oxucunu həyəcanlandıran xüsusiyyətlərdir. Aşağıda bir parça verdiyimiz qəzəldə şairin gözələ, dosta, qadına olan eşqi, hörməti məhəbbət dili ilə necə də gözəl ifadə edilə bilmişdir:

بیا که میکنمت بر دو دیده جا،
بنشین

خوش آمدی ز کجا میرسی بیا بنشین

همین که روی تو دیدم باز شد در دل
چه حاجتست در دل زدن بیا،
بنشین
مرا تو مردم چشمی مرو-مرو ز برم
مرا تو عمر عزیزی بیا-بیا،
بنشین
اگر بقصد هلاک من آمدی بر خیز
ورت ارادت صلحست مرحبا،
بنشین
سواد دیدهء من لایق نشست تو نیست
اگر تو مردمی می کنی هلا،
بنشین
(85, 245)

(Xoş gəldin, haradan gəlirsən, gəl, əyləş. Gəl ki, hər iki gözüm üstündə yer edim, əyləş. Elə ki, sənin üzünü gördük, ürəyimizin qapısı açıldı. Ürəyin qapısını döymək nə lazımdır, gəl, əyləş. Sən mənim gözümün bəbəyisən, getmə yanımdan. Sən mənim əziz ömrümsən, gəl, gəl əyləş. Əgər ki, məni həlak etməyə gəlmisənsə, dur. Əgər ki, sülh məqsədilə gəlmisən, mərhəba, əyləş! Gözümün üstündə əyləşmək sənə layiq deyil. Əgər gəlişin mərdanədirsə, xeyirxahlıq məqsədilədirsə, gəl əyləş..!).

Salman Savəci gözəlin nazını çəkməkdən, ona ürək sözlərini deməkdən nəşələnir, bununla ucaldığını üstün tuturdu.

Şairin qəzəllərində məhəbbət mövzusu mühüm və əsas yer tutur. Bu qəzəllərdə şair qəzəl janrının tələblərinə riayət etməklə insana olan məhəbbəti tərənnüm edir, həm də yeri gəldikcə dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinə münasibətini də gizlətmirdi. S.Savəcinin məhəbbət anlayışı çox geniş və əhatəlidir, bütün mənəvi aləmi ifadə edir.

Salman qəzəllərində real insan eşqi ilə bərabər mistik (sufi) mahiyyət daşıyan məhəbbət də tərənnüm olunmuşdur.

Yuxarıdakı misallarımla yanaşı qeyd etməliyik ki, Salman Savəci yaradıcılığında ilahi məhəbbətə aid qəzəllərin olması heç də o demək deyildir ki, o, sufi şair olmuşdur. Sübhəsiz ki, orta əsrdə yaşamış bir şairə dövrünün mövcud icti-

miyai-tarixi şəraiti də təsir etməyə bilməzdi.

Böyük fars-tacik şairi Əbdürrəhman Cami (1414-1492) Salman Savəci yaradıcılığı ilə yaxından maraqlanmışdır. Bunu biz yeri gəldikcə Salman yaradıcılığı barədə dahi şairin dəfələrlə söylədiyi fikirlərdən də görürük.

Əbdürrəhman Cami Salman Savəcinin qəzəl yaradıcılığı barədə yazırdı:

...غزلیات وی نیز بسیار مصنوع و مطبوع است. اما چون از چاشنی عشق
و محبت که مقصد از غزل آنست خالیست. طبع ارباب ذوق بر آن اقبال
نمی+نماید.

(82, vər.114 a).

(Onun qəzəlləri də çox süni və xoşagəlimlidir. Amma qəzəlin əsas çeşnişi (ədviyyatı) olan eşq və məhəbbətdən boşdur. Zövq əhlinin təbi onda iqbalını tapa bilmir (zövqlü adamların qəlbini oxşaya bilmir).

Salman Savəci bədii irsi içərisində qəzəl üslubunda yazılmış şeirləri özünəməxsus sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən şeirlərdəndir. Şairin bütün yaradıcılığına nəzər saldıqda görürük ki, o, bu janrı çox sevmiş, daim ona müraciət etmişdir. Odur ki, qəsidələrində və hətta poemalarında da tez-tez və yeri gəldikcə bu şeir şəklinə müraciət etmişdir. Yuxarıda gətirdiyimiz misallardan da görüldüyü üzrə Salman qəzəlləri oxucuda xoş təsir bağışlayır, səmimi hissləri məharətlə ifadə edə bilir, asanlıqla qavranılır, yadda qalır. Bu cəhətlərinə görə, Ə.Cami onun «mətbu» (oxunaqlı, xoşa gələn) olduğunu qeyd etmişdir. Lakin böyük şairə görə, nərmənazik sözlərdə ifadə olunan eşq və məhəbbət xüsusiyyətlərini ümumiyyətlə Salman qəzəllərində tapa bilmədiyindən böyük şair belə qənaətə gələ bilməmiş və Salman qəzəllərinin süni (quraşdırma) və «eşq və məhəbbət çeşnisindən boş olduğunu» göstərmişdir. Əlbəttə, Ə.Caminin Salmanın qəzəl yaradıcılığına verdiyi belə bir

qiyməti onun bütünlükdə qəzəl yara-dıcılığı haqqında demək də düzgün olmazdı. Doğrudur, Salman qəzəllərinin içərisində ilahi məhəbbətə, din və şəriət xadimlərinin şəninə deyilmiş qəzəllər də az deyildir və bu qəzəllər, həqiqətən də, insanın insana, gözələ və gözəlliyə qarşı sevgi və məhəbbətini özlərində əks etdir-mədiyindən çox süni göründüyünü deyən Ə.Caminin öz dövrünün böyük və görkəmli şairi Salmanın qəzəllərinin onu təmin etmədiyini başa düşmək çətin deyildir.*

İran ədəbiyyatşünas alimi Rəşid Yasəmi bu barədə «Salman Savəcinin həyatı, əsərlərinin tənqidi araş-dırmaları» əsərində Caminin Salman qəzəlləri barədə söylədiyi fikrə qarşı qeyd edir ki, «Məcalisül-möminin» təzkiyəsinin müəllifi Salmanın şiə məzhəbindən olduğuna görə onu çox sevirdi və belə mülahizə yürüdür ki, Cami sünni məzhəbinə meyilli olduğuna görə və Salmanın qəzəllərindən istifadə etməsini ört-basdır etmək üçün ona (S.Savəciyə) hücumu keçmişdir (78, 95) və Caminin lətif (incə) tənqidinə cavab olaraq demişdir ki, şübhəsiz ki, Salman qəzəllərindən onun pərəstişkarlarının üz döndərməsinə çalışan Cami özünün Salman qəzəllərini biabırcasına oğurlamasından heç xəbəri yoxdur (78, 95).

Həmin təzkiyənin rəvayətinə görə, Nizaməddin Astrabadi yuxuda görmüşdür ki, Salman özünün bir misrasının mənasını Caminin oğurladığından şikayət edirdi... və s. (78, 96). Lakin qeyd etməliyik ki, Ə.Cami nəqşbəndi təriqətinin tərəfdarı olmuş, sünni-şiə əksdurmasına qarşı kəskin etirazını bildirmişdir. Digər tərəfdən isə Salmanın öz dövrünün görkəmli sənətkarlarından olduğunu bilən Caminin məqsədi heç də Salmanı nəzərdən salmaq deyil, sadəcə olaraq onun qəzəl yaradıcılığına öz münasibətini bildirmək olmuşdur.

Həqiqətən də, Salman Savəcinin qəzəlçilikdə dəyərli xidmətləri olduğunu çoxları etiraf etmişdir. S.Savəci qəzəl

* Йухарыдакы гейдляримизя бах.

janrından yüksək bədii sənət nümunəsi kimi istifadə etmişdir. M.F.Köprülüzadə, K.Freytaq, A.M.Qafarov kimi türk və rus şərqşünasları və başqaları Salman qəzəllərinin hələ şairin öz dövründə və sonralar farsdilli xalqlar arasında, eyni zamanda Yaxın Şərqdə Sədi Şirazinin qəzəlləri ilə yeganə rəqabət apardığını, geniş yayıldığını qeyd etmişlər. K.Freytaq bu xüsusda 1935-ci ildə «Vostok» məcmuəsinin ikinci toplusunda yazırdı: «Hafizə qədər qəzəlin ən böyük ustadı Sədi hesab edilirdi; onunla yalnız Salman Savəci rəqabət aparırdı» (60, 406). M.A.Qafarov isə o zamanın Təbrizində S.Savəcini XIV əsrdə İrənin şimal-qərbinin qəzəl sultanı adlandıraraq yazırdı (49, 4):

«...Salmanın istedadı və fars ədəbiyyatı tarixində görkəmli mövqeyi şübhəsizdir. XIV əsr müzəffərilər dövləti hakimiyyəti altındakı İrənin cənub-şərqində qəzəlin sultanı öz Şirazında Hafiz idi; farslaşmış monqol-cəlairilər hakimiyyəti altındakı İrənin şimal-qərbində qəzəlin sultanı Təbrizdə Salman idi» (13, 65-67).

Hind alimi Şibli Nemaninin fikrincə, dövrünün tanınmış ustad şairi Salman Savəcinin məharət və ustalığını onun əksər müasirləri etiraf edir, ondan öyrənirdilər (105, II c., 155).

Dövlətşah Səmərqəndi «Təzkirətüş-şüəra»sında belə bir qeyd verir ki, Salmanın əksər müasirləri onu özünə ustad hesab edirdilər (73, 266,382).

Dövlətşahın təzkirəsində Salman Savəci barədə verdiyi yazılar içərisində kiçik bir qeydi də diqqətimizi cəlb edir. Təzkirə müəllifinin məlumatına görə, S.Savəcinin müasiri sufi şeyxi və ədəbiyyat həvəskarı Rükəddin Əlaüddövlə Simnani (1261-1335-ci il) heç kimin şeirini bəyənmədiyi halda, yalnız Salmanın şeirlərini oxumuş, ona daha çox rəğbət bəsləmiş, barəsində demişdir:

همچو انار سمنان و شعر سلمان در هیچ جا نیست

(73, 286)

(Salmanın şeiri və Simnanın narından heç yerdə yoxdur)*.

Salman Savəcinin digər müasirlərindən böyük Hafiz Şirazinin isə əruzun müctəsəbəhrinin məfəilün, fə'ilatün, məfəilün fə'latün növündə yazdığı və Salmana həsr etdiyi qitəsində S.Savəcinin bədii irsinə diqqəti cəlb edərək, nə dərəcədə qiymət verdiyi özlüyündə aydın olur:

حكيم فكر من از عقل دوش كرد سوال

که ای یگانه الطاف خالق رحمان
گوهر نظمست در جهان که ازو
شکست قیمت بازار لؤلؤ عمان؟

جواب داد که بشنو زمن ولی مشنو

که این قصیده فلان گفت و این غزل بهمان
سرآمد فضلی زمانه دانی کیست؟

ز روی صدق و یقین نه ز راه کذب و گمان
شهنشه فضلا پادشاه ملک سخن

جمال ملت و دین خواجه جهان سلمان
(91, 63), (103, IV c. 2762-63).

(Dünən gecə fikrimin həkimi ağımdan soruşdu ki, ey lütlərin yeganəsi, xalığı-rəhman! Cahanda nəzmin gövhəri kimdir ki, ona görə dünyada ümman mirvarisinin qiyməti bazarda aşağı düşmüşdür?

Ağıl cavab verdi ki, sözün düzünü deyim, lakin deyilənlərə qulaq asma ki, bu qəsidəni filan dedi, bu qəzəli bəhman dedi.

* Иранда Симнан вь Савя нарындын буюцкльцц вь ширясинин чохлауна эюра мяшчурдур.

Zəmanənin bilikli adamlarının başçısı və ağası bilirsənmi kimdir? Sidq və yəqinliklə, nəinki güman və yalanla deyirəm: zəmanənin bilikli adamlarının şahənşahı, söz mülkünün padşahı, dinin və millətin yaraşığı, dünyanın ağası Salmandır) (yəni Salman Savəcidir).

Hafiz Şirazi kimi böyük sənətkar şairin öz müasiri Salman Savəciyə verdiyi belə bir yüksək qiymətlə Salmanın öz dövründə və müasirləri arasında nə qədər dəyərləndiyini və çox maraqlı və aliməqam bir şəxsiyyət olduğunu görürük.

Hafizin bu qitəsi Salman Savəcinin Azərbaycan MEA-nın Əlyazmaları İnstitutunda qorunub saxlanılan «Divan»ında vəzir Qiyasəddin Məhəmməd Rəşiddədin Fəzlullah oğluna həsr etdiyi bir tərkibbəndə (89, vər. 170 b.) üslub, vəzn, həm də məzmun etibarilə çox oxşardır. Zənnimizcə, Hafiz Salman Savəcinin bu tərkibbəndi ilə tanış olmuş, ondan təsirlənmişdir. Bu baxımdan da Salman Savəcinin haqqında Hafizin yazdığı həmin qitə elmi araşdırmalar cəhətdən olduqca böyük maraq doğurur. Məhz bu cəhətlərinə görə də Salman Savəcinin ədəbi irsinə diqqətlə yanaşan böyük hind alimi Şibli Nəmani «Şe'rül-əcəm» («Əcəm poeziyası», 1924-cü il) adlı əsərində qeyd etmişdir ki, Salmanın qəzəlləri (Hafizlə müqayisədə – M.F.) o qədər də diqqəti cəlb etməmişdir. Lakin o (Salman Savəci – M.F.), Sədi yolu ilə getmək istəmədiyindən yeni yollar axtarmış, bədii sözün gözəlliklərindən məharətlə istifadə edərək qəzəldə məzmun verməyi icad etmişdir (105, II c., 163).

Məlumdur ki, Hafiz Şirazi XIV əsr farsdilli ədəbiyyatda qəzəl janrının inkişaf səviyyəsini yüksək mərtəbəyə qaldırmış, bu dövrün ədəbiyyat tarixində xüsusi şöhrət qazanmışdır. Onun istedadlı müasirləri Xacü Kirmani, Übeyd Zakani, Salman Savəci, İbn Yəmin Fəryumədi, Nasir Buxari, Əssar Təbrizi, Əvhədi Marağalı və bunlar kimi bir çox istedadlı şairlər özlərindən sonra böyük bir ədəbi miras qoyub getmişlər. Hafiz

o dövrün ədəbiyyatında bu janrda müasirlərinin əksəriyyətini kölgədə qoymuş, özünə məxsus bir istedad nümayiş etdirmişdir. Lakin Hafiz Şirazi də ona şöhrət qazandıran qəzəl janrında Xacu Kirmani və Salman Savəcinin bədii irsindən bəhrələnmişdir. Bizim bu fikrimizi böyük şair də öz sözləri ilə təsdiq etmişdir (138, 138).

S.Savəcinin qəzəl sahəsindəki yaradıcılıq məharəti XIV əsrin ustad şairləri tərəfindən etiraf edilmiş, o cümlədən Hafiz Şirazinın də diqqətindən kənarda qalmamışdır. Xacə Hafiz Salmanın şəxsiyyətinə və yaradıcılıq şöhrətinə xüsusi diqqətlə yanaşmış, bədii irsini mütaliə etmişdir. Odur ki, Hafiz şeirlərində Salmanın adını böyük ehtiramla çəkmiş, onu «hünərli, dəyərli, gözəl əxlaqlı adamların başçısı», «söz mülkünün padşahı» adlandırmışdır (93, 63).

Salman qəzəllərinin diqqətlə mütaliəsindən görürük ki, Hafizin onun yaradıcılığına verdiyi yüksək qiymət əbəs deyilmiş. Hər iki şairin lirik divanlarında bir qism beyt, parça və qəzəllər biri digəri ilə həmahəng, məzmunca bənzərdirlər.

Hind alimi Ş.Nemani Hafizin Salmanı bəzi hallarda «təqlid etdiyini» söyləmişdir (105, 126):

چه جای گفته خواجه و شعر سلمان است
که شعر حافظ شیراز به شعر ظهیر

(105, 8)

(Hansı yerdə Xacu demişdir və Salmanın şeiridir ki, Şirazlı Hafizin şeiri Zəhirin şeirindən üstündür).

Lakin bütün söylədiklərimizlə yanaşı, qeyd etməliyik ki, S.Savəci «Divan»ının çapına müqəddiməsində Təgi Təfəzzəli qeyd edirdi ki, Salman qəzəldə Sədi və Şəms Mövləvinin ardınca getmişdir, lakin qəzəllərinin səpki, əsasən, Hafizin səpkinə yaxındır (85 مقدمه، ص. بیست و هفت).

Hər iki şairin divanlarında bir çox qəzəl və şeir parçalarını görmək olur ki, onlar məzmun cəhətcə yaxın, fikirlərin ifadə tərzinə görə oxşardılar. Şibli Nemani ilk dəfə belə qənaətə gəlmişdir ki, Hafizin Salmanı təqlid etməsi müşahidə olunur:

Məsələn:

Салман: آوازہء جمالت تا در جهان فتاده
خلقى بجزستجویت سر در جهان نهاده

(85, 272) (105,193)

(Sənin gözəlliyinin tərifli dünyanı tutanda, (Xalq) da sənin axtarışında dünyanı gəzdi)

Hafiz: عیداست و موسم گل ساقی بیار باده
هنگام که دیده است بی می قدح نهاده

(105, II.c., 193)

(Saqi, badə gətir ki, bahar fəslə və bayramdır. (Elə bir) gül fəslidir ki, (orada) meysiz qədəh qoyulur).

Bu iki mətlədə rədiflərdən başqa, oxşarlıq yoxdur və onları müqayisə etmək də mümkün deyildir.

Digər parçalara nəzər yetirək:

Салман: گر مسلمانی بترك شاهد و می گفتن است
کافر مگر من بعمر خود مسلمان بوده ام

(85, 232)

(Müsəlmanlıq meyi və gözəli tərək etməkdirsə, kafirəm, əgər mən ömrümdə müsəlman olmuşam).

Hafiz: من نه آنرندم که ترك شاهد و ساغر کنم
محتسب داند که من نیگارها کمتر کنم

(92, 199)

(Mən o rindlərdən deyiləm ki, gözəli və badəni tərək edim. Mohtəsib (dövlət məmuru, yoxlayan) bilir ki, mən gözəllərə az baxıram).

Qeyd etməliyik ki, Salman qəzəllərinin də müəyyən bir süjet əsasında qurulduğu özünə məxsus cəhətlərdəndir. Şair qəzəl boyu inkişaf etdirəcək fikirlər üçün əvvəlcə sual qoyur və bu suala cavablar verir, eyni zamanda ayrı-ayrı beytlərdəki hər bir fikirlər müəyyən bir süjetlə, mənə uyarlılığı ilə bir-birini

tamamlayır. A.M.Mirzoyev qeyd edir ki, X əsrdən başlayaraq qəzəldə hər beytdə ifadə olunan fikrin müstəqilliyi kimi qəzələ məxsus bir xüsusiyyət heç də həmişə gözlənilməmişdir (58, 35). Belə bir xüsusiyyəti Salman Savəcinin qəzəllərində də axtarmaq təbiidir ki, istisna oluna bilməz. Azərbaycan müəlliflərindən Xəlil Yusifov haqlı olaraq «Nizaminin lirikası» mono-qrafiyasında göstərdiyi kimi, Rudəkiddən başlamış Hafizə qədər bütün qəzəl ustaları özlərinin əksər qəzəllərində mövzu vəhdətini pozmadan ancaq bir mövzuya həsr olunmuş gözəl qəzəllər yaratmışlar (39, 127). Belə bir xüsusiyyəti Hafiz də yeni tərzdə işləmişdir. Lakin «Hafiz Sədi yolunu seçdi. O, Sədi, Xacu Kirmani və Salman Savəcinin çeşnilərini götürüb onların üzünü tərəvətləndirdi və bəzədi» (105, II c., 163). Şibli Nemani yuxarıda qeyd olunan mülahizə-lərinə yekun vuraraq belə bir nəticəyə gəlir:

«Xacə (Hafiz Şirazi – M.F.) Salmanın əksər qəzəllərinə cavab demişdir ki, onların bəzisini Salmandan təqlid etmiş və bəzən də Salmanın məzmununu götürərək olduqca ürəyəyatan bir şəkildə işləmiş, bəzən də Salmanın aynasını həddindən artıq cilalamışdır» (105, II c., 192-193).

Salman Savəci ilə Hafiz Şirazi ayrı-ayrılıqda sözləri məharətlə işlədir, eşq və məhəbbət anlayışlarını geniş və çoxcəhətli, həm də şirin şairanə bir ilhamla tərənnüm edirdilər. Lakin Salman qəzəllərində hər hansı bir mövzudan yazırsa-yazsın, hətta dinə, ilahiyyətə olan münasibətini də məhəbbət dili ilə tərənnüm edir, məhəbbət məfhumu altında verirdi, eyni zamanda yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mövzu vəhdəti pozulmadan klassik qəzəlçilik ənənəsini davam etdirirdi.

Şibli Nemani Hafiz və Salmanın bir çox qəzəllərini müqayisə edərək hər iki şairin qəzəllərindəki məzmunları, qafiyələri, rədifləri tutuşdurur və Salmanın qafiyələri daha yaxşı bağlaması, sözlərin rədiflənmə-sinin Salmanda gözəl verilməsi, onun şeirinin daha zərif və təsirliliyini göstərirdi (105, II c., 192-193). Lakin hər iki şairin qəzəllərinin qarşılıqlı müqayisəsi burada qarşımıza məqsəd qoyulmadığından və R.Yasəmi ilə Ş.Nemaninin adları göstərilən kitablarında həmin qəzəllərin siyahısının verildiyini nəzərə alaraq bu barədə biz yalnız bəzi mülahizələrlə kifayətlənməyi lazım bilirik.

Qeyd etmək lazımdır ki, Salman və Hafizin qəzəllərindəki oxşar həmahənglik onların birinin digərinə nəzirəsi kimi başa düşmək lazımdır. Şibli Nemani yazırdı ki, Salmanın qəzəlləri üzrə də Hafizin xeyli miqdar qəzəlləri vardır ki, onlar bir-birinə o qədər oxşardır ki, oxucu bəzi hallarda onları bir-birindən ayırmaqda səhvə yol verə bilər (105, II c., 185), (63, 128).

Bu oxşarlığı aşağıdakı bir sıra beytlərdə aydın görmək olar:

Salman: خواهی که روشنت شود احوال درد من
در گیر شمعرا و زسر تا به پای پیرس

(85, 192).

İstəsən mənim dərdimin halını biləsən, şamı götür və başdan ayağa qədər ondan soruş).

Hafiz: خواهی که روشنت شود احوال سرّ عشق
از شمع پیرس قصّه، زباد صبا پیرس

(78, 108).

(İstəsən mənim eşqimin sirri sənə aydın olsun, bu əhvalatı şamdan soruş, badi-səbadan soruşma)

Yaxud,

Salman: بر دمد صبح نشاط از مطلع جان غم مخور
سودا رسد روزی بیایان غم مخور

(85, 184).

(Könlünün şadlıq səhəri (bir gün) açılar, qəm yemə,

Bu sevda gecəsi bir gün sona çatar, qəm yemə).

Hafiz: یوسف گمگشته باز آید بکنعان غم مخور
کلبه احزان شود روزی گلستان غم مخور

(92, 139).

(İtmiş Yusifi bir gün Kənan qoynuna alar, qəm yemə,
Qəmli ürəyin bir gün sevinclə dolar, qəm yemə.

Hafiz və Salman qəzəllərinin müqayisəsi göstərir ki, onların hər ikisi şeirlərin şəkil və məzmunu cəhətcə bir-birinə o qədər oxşardır ki, sanki hər iki şair eyni məzmun və şəkildə bir-biri ilə mövcud olan ənənəvi nəzirəçilikdə yarışmışlar.

S.Savəcinin rəməl bəhrinin müsəmməni məxbuni əsləm (iki dəfə : failatun failatun, fə'ilətun, fə'lun təkrar olunmaqla) qələmə aldığı digər qəzəli:

در ازل عکس می لعل تو در جام افتاد
عاشق سوخته دل در طمع خام افتاد

(85, 141)

(Əvvəlcə sənin ləl kimi üzünün əksi cama güşdü, ürəyi yanmış aşiqin xam şərab içmək həvəsinə düşdü).

Hafiz Şirazinin də aşağıdakı mətləli qəzəlinə diqqət yetirək:

(92, 110) عکس روی تو در آیینہ جام افتاد
عارف از پرتو می در طمع خام افتاد

(Sənin üzünün əksi camın aynasına (burada: üzünə) düşdü, arif isə bunu meyın parlaqlığı bilib xam şərabı içmək həvəsinə düşdü)... və s.

Hər iki şairin oxşar qəzəllərinin hansının hansından iqtibas etdiyini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da, bir cəhəti qeyd etməliyik ki, S.Savəcinin vəzir Qiyasəddin Məhəmmədə həsr etdiyi tərkibbəndi həmin məmduhun dövlət işlərində xidmət etdiyi 1327-1335-ci illər arasında yazılmışdır. Lakin Hafizin Salmanın həmin şeirinə cavab və iqtibasən yazdığı qitəni nə zaman, hansı tarixdə qələmə aldığına qəti

hökm vermək olmur. Digər tərəfdən Hafizin yuxarıda qeyd etdiyimiz «Divan»ının müqəddiməsində (91, 9) onun təvəllüd tarixi hicri 726 (1326-cı miladi) qeyd olunur.

S.Savəci ilə Hafiz yaradıcılığının müqayisəsindən bəhs edən hind alimi Şibli Nəmani (105, II c., 193, 204), Rəşid Yasəmi (78,107, III) və başqaları təsir məsələ-sində üstünlüyü birinciyə verirlər. Lakin qeyd etməliyik ki, belə bir nəticəni yalnız hər iki şairin əsərlərini ətraflı tədqiq etdikdən sonra müəyyənləşdirmək olardı.

Yuxarıdakı misallardan görüldüyü kimi, hər iki şairin şeiri bir-birinə vəzn, qafiyə, həm də məzmunca oxşardır. Rəşid Yasəmi isə yuxarıda deyilənlərlə yanaşı qəti qərara gəlir ki, Hafiz Nizari Qöhestani və Salman Savəcinin qəzəl yaradıcılığı səpkindən istifadə etmişdir (78, 107). Ümumiyyətlə isə həm Salman, həm də Hafizin 25-dən çox qəzəli bu şəkildə bir-birinə oxşardır.

Əlbəttə, Şibli Nəmani və Rəşid Yasəminin müddəaları ilə razılaşmaq olar. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, XV əsrdən başlayaraq Yaxın Şərqi əksər şairlərinin yaradıcılığında qəzəl janrı şəkil kimi mühüm yer tutmağa başlamış və farsdilli ədəbiyyatda, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında sabit ənənə şəklini almağa başlamışdı; şübhəsiz ki, XIV əsr şairlərinin yaradıcılığında qəzəl həm bədiilik və forma, həm də məzmun, şəkli cəhətcə daha təkmilləşirdi. Sənai, Müizzzi, Ənvəri, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi və başqaları bu janrın gözəl nümunələrini yaratmışdılar. Hafiz və XIV əsrin digər şairləri öz sələflərindən nəinki öyrənmiş, hətta bəzi hallarda onlara üstün də gəlmişlər. Hafiz qəzəllərində hər beytin müstəqil mənaya malik olması və sözün bədiiliyindən son dərəcə məharətlə istifadə olunması ona şöhrət qazandıran başlıca xüsusiyyətlərdən olmuşdur. Belə bir xüsusiyyəti Salman qəzəllərində də görürük. Bu isə şairin sənətkarlıq qabiliyyəti və ya şeir texnikasının incəliklərinə nə dərəcədə yiyələndiyini

göstərir. Hər iki xüsusiyyət həm Hafızda, həm də Salman qəzəllərində vardır. Prof.Ş.Nemaninin Salman qəzəllərinə üstünlük verməsi təbiidir ki, hər iki şairin yaradıcılığına yaxından bələd olmasının nəticəsində ola bilərdi.

Yuxarıdakılarla əlaqədar göstərməliyik ki, Salman Hafiz yaradıcılığı ilə, Hafiz də Salman yaradıcılığı ilə tanış olmuş, hər iki şair biri digərindən təsirlənmişlər, əsərlərində ideya-məzmun yaxınlığı, yaradıcılıqlarında isə forma-şəkil oxşarlıqları olmuşdur.

Hafiz Şirazi böyük Azərbaycan şairi Salman Savəciyə ehtiram əlaməti olaraq onun şəxsində bütün Azərbaycan xalqına rəğbət bəsləmiş, qəzəllərinin birində Səba yelinə müraciət edərək Arazın sahilinə səfər etsə, onun ətirli vadisini öpməyi, fərağından yandığı qəzəllərinə onun fəryadını çatdırmağı, «ehtiram ilə o böyük mərd elinə salamını yetirməyi» söyləyirdi (92, 145). Həmin qəzəlin mətləi belədir:

ایصبا گر بگذری بر ساحل رود ارس
بوسه زن بر خاک آنوادی و مشکین کن نفس

(Ey səba, əgər Arazın sahilindən keçsən, onun vadisinin torpağını öp, nəfəsini ətirləndir).

Mərhum şair-tədqiqatçı alim Əbülfəz Hüseyni Hafiz Şirazin bir çox qəzəllərini, eyni zamanda həmin qəzəli də Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir (18, 63).

Hafiz Şirazi qəzəllərində Azərbaycanı, Təbrizi az xatırlamamışdır. «Şeirlərinin İraqı, farsı tutduğundan», yəni o diyarlarda yayıldığından məmnun qalan şair növbədə Bağdad və Təbriz olduğunu fərəhlə qeyd edirdi:

عراق و فارس گرفتى بشعر خود حافظ
بیا که نوبت بغداد وقت تبریز
است

(92, 44).

(Öz şeirinlə İraqı və Farsı tutdun, Hafiz, gəl ki, indi də

Bağdadın növbəsi və Təbrizi fəth etməyin vaxtıdır).

Salman Savəcinin yaradıcılıq fəaliyyətinin həmin şəhərlərdə şöhrətləndiyi məlumdur. Bununla da Hafizin həmin şəhərləri görmək və oraların məşhur şairləri ilə, o cümlədən Salman Savəci ilə görüşmək istədiyini də başa düşmək olar.

Salman Savəcinin şeir və sənət aləmində yazıb-yaratdığı əsərləri Nizami və Füzuli arasındakı dövr ərzində Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük şairi hesab olunan Nəsiminin də diqqətindən yayınmamışdır. İmadəddin Nəsimi qəzəllərinin birində təəssübkeşliklə Salman Savəcinin adını çəkmişdir:

Söylədi Zahir, Nəsimi, şeirini verdim cavab,

Ruhi-qüdsü qıldı təhsin, dedi kim, Salman budur (21, 228).

İmadəddin Nəsiminin Salman Savəciyə ehtiramının ifadəsini bu beytdə aydın görürük. Nəsimi Salmanı müqəddəs ruhlardan hesab etmiş, onun şərəfli adına böyük ehtiram bəsləmişdir.

Filologiya elmləri namizədi Səadət Şixiyeva «Nəsiminin sələfləri ilə mübahisələri» məqaləsində haqlı olaraq qeyd edir ki, Nəsimi şeirinin bədii qaynaqları sırasında onun böyük müasiri Salman Savəcinin (XIV) divanı ayrıca yer tutur və apardığımız tədqiqatdan aydın olur ki, qəzəlin şəkli xüsusiyyətləri baxımından Nəsiminin ən çox təsirləndiyi şair Salmandır... Nəsimi və Salman Savəci divanlarının tutuşdurulması nəticəsində xələfin 20-dən yuxarı qəzəlinin bu istedadlı sənətkara nəzirə olması üzə çıxdı və bu nəzirələr müəyyən etməyə, xələfin sənət yarışındakı uğurları, əxz etdiyi sənətkarlıq xüsusiyyətləri və s. haqqında təəvvür əldə etməyə şərait yaradır (36, 55). Zənnimizcə, aşağıda hər iki şairin şeirlərindən gətirdiyimiz bəzi nümunələr bunu açıq-aşkar sübut edir. Nəsiminin bir sıra şeirlərində işlətdiyi ifadələrin oxşarlığına, bəzi hallarda isə beytlərin məzmununa fikir verək:

Салман: در جهان رسم قدیم است از بزرگان مرحمت

وز فرودستان خطا والله اعلم بالصواب

(85, 388).

(Dünyada köhnə adətdir ki, zəiflərdən xəta, böyüklərdən mərhəmət olmalıdır, doğrusunu Allah bilir. (Allah yaxşı bilir).

Nəsimi:

Valiyi əhd oldun, ey Seyyid, zi Fəzli ləmyəzəl,
Gör nə der vali budur, vallahi-aləm bilsəvab (doğrusunu
Allah bilir, Allah yaxşı bilir) (21, 21).

Salman hələ Nəsimidən də əvvəl tərcibəndlərinin birində «ənəl-həqq» kəlməsini işlətməmişdir. Şair yazırdı:

باخیال تو حق بجانب ماست   گر اناالحق زديم بر سر دار

(85, 331).

(Əgər dar başında «ənəlhəq» söylədiksə, sənün xəyalınla həq bizim canımızdadır).

Nəsimi: Mən «ənəlhəq» məstiyəm, darə çəkilsin qoy tənim,
Mənsurə layiq görülmüş bu cəza xoşdur mənə (22, 133).

Salmanın «Divan»ında olan, Hafizin də nəzirə yazdığı (92, 139) «غم مخور» (гям йемя) рядифли   بر دم صبح نشاط از مطلع
جان غم مخور   (85, 184).

(«Şadlıq sübhü yenə də gələr, sevinərsən, qəm yemə») mətləli qəzəli müqabilində Nəsimi:

تکيه کن بر فضل حق ای دل ز هجران غم مخور   وصل
یار آید شوی زان خرم ای جان غم مخور

(101, 190)

(Hicran cövr etsə də, fəzli-həqqə arxalan. Yarın vəslinə yetərsən, yenə dilşad olarsan, qəm yemə)

مفتاح فتوح از در میخانه طلب کن   کام دو
جهان از لب جانانه طلب کن

(85, 258)

(Sevincini tapmaq istəyirsənsə, meyxananın qapısını aç, Hər iki cahanın kamını cananın dodaqlarından istə).
(طلب کن - «tələb kon» - istə) rədifli qəzəli Nəsimidə belə verilmişdir:

گر طالب بقایى اول فنا طلب کن   اندر فناى

مطلق عين بقا طلب کن

(101, 247)

(Bəqanı istəyirsən, əvvəl fənanı istə! Mütləq fəna içində bəqanın özünü (əbədililiyi) istə, və s.

Nəsiminin işlətdiyi «bəqa» və «fəna» istilahlara aydınlıq gətirmək üçün qeyd etməliyik ki, hələ hicri tarixinin ikinci əsrində (VII əsr m.) sadə təsəvvüf, hicri tarixinin üçüncü əsrində ali elm və məslək formasını aldı və «vəhdəti-vücut» və «fəna fillahi və bəqa billahi (Allahla fənalıq və Allah ilə bəqalıq) kimi ürfani təlimlər bu əsrdən başlayaraq islam məsələlərinə daxil oldu (31, 74).

Salman Sarəciyə gəldikdə isə, o, heç bir sufi təriqətinə daxil olmamış, heç bir təriqət pirini və ya mürşüdünü təqib etməmiş, sufilər kimi heç bir təkyə ilə bağlı olmamışdır. O, sarayda yaşamış, şeir və söz sənətinə bağlı bir həyat keçirmiş, lakin yazıb-yaratdığı şeirlərində dövrün nəbzini tutan sənət əsərləri yaratmışdır.

Biz bundan əvvəl Salman yaradıcılığında az-çox nəzərə çarpan əsas mütərəqqi cəhət sayılan realist meyllərdən də bəhs etdik. Bir sözlə, əsərlərinin tədqiqindən göründüyü üzrə, S.Savəci dini təsirlərdən uzaq olmamış,

كى گر باده پيمايد حقيقت باد پيمايد

(85, 110)

(Hər kəs ki badə içər, o, həqiqətə çatar),

– deyərək, sufizmin dini-idealist mahiyyət daşıyan təliminə inanmışdır ki, bunu da biz mistik mənada deyil, dövrünün idealist fəlsəfəsinin, dünyagörüşünün ona etdiyi təsirdən

görürük. Şairi bir tərəfdən dinə və Allaha, ruha, axirət dünyasına inanan görürük:

دلم زیاده روز الست رنگی یافت
هنوز بوئی از آن باده در مشام منست

(85, 56)

(Ürəyim əzəl günün badəsindən bir rəng tapdı) (aldı) ki, hələ də o badənin qoxusu mənim ruhumdadır).

Məlumdur ki, الست (Ялясту) – Quranın bir ayəsində işlənmiş ifadədir ki, mənası insanların ilk yaradılışı (dini) günü deməkdir, onun başlanğıcı və ibtidası yoxdur, deməkdir. Allah adamlara xitabən soruşmuşdur: الست بربكوم («ələstu birəbbəkum»), – yəni «Mən sizin xalığınız deyiləmmi? Cavab verdilər: قالو ابلی yəni dedilər: «Bəli!» «Fars şeirində isə «ələstu» – «əzəl gün» mənasında işlənmişdir (95, 67), (85, 2). Hafiz Şirazi də şeirlərində bu ifadəni işlətməmişdir:

برو ای زاهد و بر درد کشان خرده مگیر
که نداند تحفه به ما روز الست

(91, 51)

(Get, ey zahid və şərabın xıltını içənlərə sataşma ki, bizə əzəl gündən başqa töhfə vermədilər).

Əldə olan əsərlərinə bütünlüklə nəzər saldıqda Salmanın özünü gah «xərabət əhli» kimi «xərabati -muğan»da əldə badə ilə gəzdirdiyini (85, 59), qulağında və xəyalında əzəl günün sorağı» olduğunu aşağıdakı parçalardan görürük:

من خراباتیم و باده پرست در خرابات مغان باده بدست
گوش در زمزمهء قول بلی هوش غارت زدهء جام الست

(85, 59)

(Mən xərabatıyəm və badəpərəstəm. Müğlər xərabatında (atəşpərəstlərin mə'bədində – M.F.) əldə badə iləyəm. Qulağım «bəli» demək zümzüməsini edir, huşumu «ələstu» camı qarət etmişdir (başımdan çıxarmışdır).

Bu misralardan göründüyü üzrə, Salmanı sufizmin dini-idealist təlimini qəbul və təbliğ edən orta əsr şairlərindən heç bir fərq ayırmır. Burada şair dövrünün ictimai-fəlsəfi baxışlarından çıxış etmişdir. Salman qəzəllərində bəzi hallarda həddindən artıq bədbinlik, dünya işlərindən əl çəkmək, qənaət etməklə ömrü güşəneşinlikdə keçirmək və s. motivlərə də rast gəlirik (85, 61). S.Savəcinin «Ey ürək, varlıq evindən qədəmlərini xaric qoy ki, onun (Allahın) eşqilə səfər etmək mübarəkdir», – (85, 69) sözlərində ilahi məhəbbətin ifadəsini görürük. Yuxarıda verdiyimiz «من خراباتیم...» sözləri ilə başlayan qəzəldə Salman Allahı tanımaq, ruhən ona qovuşmaq, «sənin (yəni Allahın) eşqilə Günəşpərəst olmuşuq», - deyərək özünü bir zərrə, Allahı isə bir Günəş, özünü bir qətrə, Allahı isə bir dənizə bənzədərək, bütün zərrələrin, yəni cüz'ilərin öz yaradıcısına-vacibül-vücuda (Allaha) qayıdıb onunla birləşəcəyi ideyasının tərəfdarı kimi çıxış edir.

Cəlaləddin Ruminin təsəvvüf görüşlərinin təsiri ilə bu dünyagörüş Salmanın qəsidələrində də özünü göstərmişdir. Rumiyə görə, həqiqət budur ki, cəmi məxluqlar zərrələr, Allah isə Günəşdir; bütün insanları damla, Allahı isə dəniz hesab edən Salman qəzəllərinin birində yazırdı:

همه ذرات جهان می بینیم بهوایت شده خورشید پرست

بود در بند تعلق سلمان بکمند تو در افتاد و پرست
دزه بود بخور شید رسید قطره بود بدریا پیوست

(85, 59)

(Sənin eşqinlə (həvəsinlə) dünyanın bütün zərrələrini görürək Günəşpərəst olduq. Salman da sənin kəməndindən düşərək (yerdə) bitdi. Zərrə idi, Günəşə qovuşdu, damla idi, dəryaya qarışdı).

Bu xüsusda neçə-neçə misallar gətirmək olardı. Məsələn:

ای صبا بلبل مستم زگلستان وصال
بوئی آخر بمن آور که اسیر قفسم

(85, 213)

(Ey Səba! Mən bir sərxoş bülbüləm. Mənə vüsal gülüstanından olan sonuncu bir qoxu (ətir) gətir ki, qəfəs əsiriyəm).

S.Savəcinin bu beytləri, məlumdur ki, Cəlaləddin Ruminin məsnəvisindəki mənzum hekayələrdən biri olan «Tacir və bülbül»ə işarədir. Həmin hekayədə bülbül qəfəsdən azad olub həmcinslərinə qoşulur, başqa sözlə, «cüz» küllə qovuşur. Şair: *نمیدانم که نی چون من چرا بسیار مینالد* (85, 121). (Bilmirəm, nə üçün ney də mənim kimi çox nalə edir?) – deyərkən, Cəlaləddin Rumi əsərlərinin təsiri altında özünün ilahi məhəbbətini bildirmək istədiyini görürük. Belə isə, Salman qəzəlləri mövzu etibarilə yeknəsəq deyil, mistik şəkil ruhunda yazılmış parçalardır və bunlar isə az-çox təqlidi xarakterli şeirlərdir ki, bilavasitə şairin şəxsi ruhundan, mühiti və baxışlarından irəli gəlirdi.

Qeyd etməliyik ki, vəhdəti-vücut fəlsəfəsi və onun idealist cəhətləri Azərbaycan xalqının mütəfəkkir filosofu, ədibi Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən aydın surətdə şərh edilmişdir. M.F.Axundzadə maddi aləmin obyektiv mövcudluğunu təsdiq edərək belə bir xülasəyə gəlir ki, «bütün kainat bir vahid, qadir, kamil və geniş varlıqdan ibarətdir ki, saysız-hesabsız varlıqlar müxtəlif şəkillər və şərtləri əsasında vücuda gəlmişdir» (8, 74). M.F.Axundzadə cüz'lərin külldən yaranmasında təbiətin obyektiv qanunauyğunluğunun hökm sürdüyü müddəasını irəli sürmüşdür. M.F.Axundzadə təbiətin özünə məxsus daxili qanunları əsasında mövcud olub inkişaf etdiyini, əksinə heç bir xarici qüvvəyə bağlı olmadığını iddia edərək dini-idealist əqidələrin tamamilə əksinə çıxmışdır (8, 258-274).

«Fəlsəfə tarixi» kitabında isə bu fikir belə izah olunurdu ki, sufizmdə yalnız mürtəce təlim görmək doğru olmazdı, X-XV əsrlərdə İranda yayılan sufizm hər şeydən əvvəl, hakim təbəqənin zülmünə qarşı ideya müqavimətinin yararlı

formasını idi. Sufi cərəyanına daxil olan materialist görüşlər panteist boyalar qəbul edirdi ki, bunlar da o zamankı İran nəzmi və nəsrinə üçün səciyyəvi idi (51, IV c., 220-221).

XIII-XIV əsrlərdə Yaxın Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda işğalçı orduların qətl və qarətləri, soyğunçuluğu, şəhərlərin və kəndlərin viranəyə çevrilməsi, xalqın öz vətəninə didərgin düşməsi, qalanının isə dəhşətli xəstəliklərdən qırılması, kütlələrin maddi və mənəvi cəhətdən yoxsullaşması, onlarda həyatdan küskün olmaq, bədbinlik əhval-ruhiyyələrin yaranmasına səbəb olurdu. Ona görə də həyatda öz idealını, arzusunu tapa bilmədikdə insanlardan qaçmaq, xəlvətə çəkilib, guşəneşin bir həyat tərzi keçirmək bu dövr adamdarının ideoloji aləmində mühüm bir dünyagörüşə çevrilirdi. Bu dünyagörüş, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, o zaman Yaxın və Orta Şərqi ictimai fikrində, xüsusilə şeir və söz sənətində geniş yayılan sufizm (təsəvvüf) idi (52, 30).

Ümumiyyətlə, sufizm fəlsəfi-dini görüş kimi Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Fəzlullah Nəimi, Zülfüqar Şirvani, Marağeyi Əvhədi və başqaları kimi Salman Savəciyə də təsir etmiş, onun bəzi lirik şeirlərində öz əksini tapmışdır.

Salman Savəci zəmanəsinin ədalətsiz qanunlarına etirazlarını gah açıq, gah da rəmz və işarələrlə ifadə etmişdir. Onun «çəmən, ərğəvanın, baharın xoş olmasına baxmayaraq, vaxtının xoş olmadığını» (85, 61), deyərkən, bəlkə də həyatın xoş olmamasından şikayətlənib, bütün ümidlərinin boşa çıxdığını, həyatdan, eşqdən kam almağın mümkün olmadığına təəssüf edərək, dünyadan əl üzməyə, sufi-mistik ideyalara meyl göstərməsi təbiidir. Məhz Salman qəzəllərinin xeyli hissəsinin bu səpkdə olmasına görədir ki, böyük şair Əbdürrəhman Cami onu qəzəllərində real eşq və məhəbbətin tərənnümünə az yer verildiyinə görə tənqid etmişdir.

Salman əsərlərində çox tez-tez təsadüf etdiyimiz ehtiyac və

yoxsulluqdan, zəmanənin cövr-cəfasından (85, 64-65), qəhətlik və qətl-qarətdən etiraz motivləri XIII əsrin əvvəllərindən başlayan monqol istilaları zamanı Yaxın Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda vaxtaşırı feodal müharibələri zamanı yaranmış mövcud tarixi hadisələrin təsirindən də irəli gəlirdi.

Salman Savəcinin ədəbi-bədii irsi indiyədək ətraflı tədqiq edilmədiyindən onun ictimai baxışları, dünyagörüşü də ətraflı öyrənilməmişdir. Odur ki, şairin bəzi şeirlərindəki sufizm və tərkdünyalıq motivləri də onun dünyagörüşündəki qabaqcıl ideyaları aydınlaşdırmaq baxımından müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox orta əsr şairləri kimi S.Savəcinin də yaradıcılığında ziddiyyətləri doğuran səbəblər şübhəsiz ki, onun yaşadığı şəraitin özünün ziddiyyətli olmasından irəli gəlirdi. Məsələn, ilahiyə olan məhəbbət Salmanın əksər qəzəllərində «eşq» məfhumu altında verilmişdir. Şair göstərir ki, əsl sevgi (daha doğrusu, özünü unutmamaqla) ilahiyə olan sevgidir, özünü unudaraq sevən qəlbə yalnız eşq yer tutar, başda isə heç vaxt ağıl (fikir) olmaz. Olan fikirdə isə yalnız eşq olmalıdır. Həmin qəzəldən bir parçaya diqqət yetirək:

هر یکی را با یکی میلی و ما را میل دوست
هر کسی را در جهان رأی و ما را رأی عشق
عاشقی و عقل با هم صورت ناممکن است
(85, 205-206) یا مقام عقل گنجد در سرت یا جای عشق

(Hər kəsin bir şeyə meyli var (olar). Bizim də meylimiz yalnız sevgiyədir. Hər kəsin cahanda bir fikri olar. Bizim də fikrimizdəki yalnız eşqdır. Aşılıq və ağılın bir yerdə olması mümkün deyil. Ona görə də başda ya ağıl sığışar, ya da eşq).

Başqa bir qəzəldə isə həmin fikir belə verilir:

طریق عشق میبوی خرد را الوداعی کن
بساط قرب می خواهی بلا را مرحبائی زن

(85, 255)

(Eşq yolunu axtarırsansa, ağılla vidalaş, hörmət qazanmaq istəyirsənsə, bəlaya mehribanlıq et (qəbul elə)).

Burada iki eşqdən, birinci misrada mənəvi, ilahi eşqdən və beytin ikinci misrasında isə platonik, əflatuni eşqdən danışıldığı özlüyündə aydındır.

Salman Savəci bu qism mənə kəsb edən qəzəlləri, şübhəsiz, orta və yaxud qoca yaşlarında qələmə almışdır. Lakin gənc yaşlarında, daha doğrusu, XIV əsrin birinci yarısında şairin yaradıcılığının çiçəkləndiyi vaxt onda nikbin əhval-ruhiyələrin ifadəsi, təbiidir ki, yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edirdi.

Yaradıcılığında yuxarıda qeyd etdiyimiz etik problemlərin müəyyənləşdirilməsi Savəcinin ictimai-fəlsəfi görüşlərini aydınlaşdırmağa imkan yaradır. Lakin şairin bədii irsinin tədqiqi bizə belə bir fikir yürütməyə imkan verir ki, şeirlərində vəsf olunan insanın şadlığı, sevgi və həyəcanları heç də hər zaman ilahiyə məhəbbət motivləri ilə bağlanmamışdır, «sevimli yar» məfhumu Allahın epiteti mənasında işlənmişdir.

Salman qəzəllərində daha çox mey, məzə, musiqi, gözəl, nəغمə və s. islamın qadağan etdiyi şeylərin tərənnüm olunması onun dünyagörüşünə mürtəcə sufizm deyil, mütərəqqi sufizmin ünsürlərinin təzahürünə dəlalət edir ki, bu da şairin sufizm motivlərini qələmə aldığı, təsəvvüfə müəyyən dərəcədə yer verdiyini özlüyündə açıq-aydın göstərir.

Bir sözlə, Salmanın əldə olan qəzəllərinin tədqiqindən görünür ki, şairi düşündürən fəlsəfi məsələlərdən biri kimi eşq, məhəbbət fəlsəfəsi onun qəzəl yaradıcılığında ikili xarakter daşmışdır: real, həqiqi, həyati eşq və şairin İraq səbkisində sufizmin təsiri altında tərənnüm olunan ilahi məhəbbətidir.

Şairin dünyagörüşündə olan ziddiyyətdən və yaxud yaradıcılığının, ömrünün müxtəlif illərində qələmə aldığı qəzəllərində müxtəlif don geyindirməsindən asılı olmayaraq dünyəvi eşq və məhəbbət Salman Savəci yaradıcılığının əsas

qayəsi və mərkəzi məsələlərindən olmuşdur.

Salmanın qəzəl yaradıcılığı dilinin, ifadəsinin zənginliyi və sənətkarlığı cəhətcə Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatının gözəl sənət nümunəsi kimi bütün tarix boyu görkəmli sənətkarlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Şairin əlimizdə olan lirik əsərləri göstərir ki, o, sözləri seçməyi bacaran, sadə, aydın dilə malik bir sənətkardır. Bu, onun qəzəllərində də aydın görünməkdədir. Salmanı yalnız qəsidəçi şair kimi qələmə verməyə çalışan bəzi müəlliflər ya şairin qəzəllərini bütünlüklə və diqqətlə oxumamış, ya da onu doğru anlamamışlar. Digər tərəfdən isə bu bir həqiqətdir ki, gözəlliyi və eşqi real və dolğun təsvir edən şair özü də bu gözəllik və eşqə biganə qala bilməzdi.

2.2. Şairin ictimai-tarixi məzmunlu əsərləri (qəsidələri, rübailəri)

Orta əsrlərin Yaxın Şərq farsdilli ədəbiyyatının ən yaxşı ənənələrini davam etdirən, onun inkişafında dəyərli xidmətləri olan Salman Savəci lirik şeirin qəsidə şəklində mahir bir sənətkar kimi diqqəti cəlb edir. Şairin Yaxın Şərq ədəbiyyatı tarixində adını əbədiləşdirməsi, onun sonsuz şöhrətlənməsində məhz qəsidələrinin böyük rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və qədim poetika kitablarında qəsidə ənənəvi şeir şəkillərindən biri kimi izah olunur. Məlum olduğu üzrə, burada şair mətləbi birdən-birə açmır, təbiət təsviri, eşq-məhəbbətin tərənnümü, nəsihət və s. tərzində girişdən (buna giriz-gah da deyilir) sonra məmduh (mədh olunan, tərif-lənən) təntənəli, dəbdəbəli şəkildə vəsf edilir, bəzən ilahi mətləblərdən söz açır, özünün estetik idealının tərənnümünə başlayır və s. 30 misradan az olmayan bu şeir formasında əsas etibarilə siyasi, ictimai, dini, fəlsəfi mövzularda yazılır və ayrı-ayrı fərdlərin mədhinə, tərifinə həsr olunur, müxtəlif hadisələrin təsviri və b.

vəziyyətlərlə əlaqələndirilirdi (28, 127) və s.

Yaxın Şərq ədəbiyyatında mövzusunə görə qəsidələr sırf dini xarakter daşıyan minacat, peyğəmbərin tərifinə nət, hökmdarların və digər saray əyanlarının şərəfinə mədhiyyələrdən ibarət idi. Yeri gəldikcə şair özü haqqında da tərifli sözlər deyir ki, bu da fəxriyyə adlanır. İctimai-fəlsəfi ideyalar ifadə edən, təbiətin təsvirini verən qəsidələr də vardır. Məsələn, Füzulinin bir sıra qəsidələrində şairin şeir, bədii söz haqqında fikirləri ifadə olunur. Həcmcə qəzəldən daha böyük qəsidə formasında qafiyələr qəzəldəki kimi olur: birinci beyt həm qafiyə, sonrakı beytlərin ilk misrası sərbəst, ikinci misrası birinci beytlə həm qafiyə olur: aa, ba, va, qa... və s. (12, 41).

Söylədiklərimizlə əlaqədar olaraq bu səpkiləri Salman yaradıcılığında axtarmağa səy edərək, farsdilli ədəbiyyatda qəsidələrin inkişaf yoluna çox qısa bir nəzər yetirək.

Qeyd etməliyik ki, qəsidənin ərəb ədəbiyyatında ilk nümunəsini Əbul Ətəhiyə (748-825) yaratmışdır. Farsdilli ədəbiyyatda qəsidə bir janr kimi iki istiqamətdə inkişafını davam etdirirdi. Biri fəlsəfi mənada yazılan qəsidələr ki, onun ilk nümunələrini Nasir Xosrov (1003-1060/61) yaratmışdı. Azərbaycan şairi Xaqaninin fəlsəfi qəsidələri geniş şöhrət qazanmağa başladı. Lakin qəsidə yaradıcılığına yeni üsul, forma gətirən Salman Savəci öz dövründə və sonralar çox şöhrətləndi (45, 36).

Yaxın Şərq ədəbiyyatının Rudəki, Ünsüri, Əsədi, Ənvəri, Sənai, Xaqani, Fələki Şirvani, Zülfüqar Şirvani, Kəmaləddin İsmayıl, Zəhir Faryabi, hətta böyük Nizami Gəncəvi, Marağeyi Əvhədi, Məhəmməd Füzuli və b. kimi Yaxın Şərqin görkəmli söz ustaları və onlarla digər şairlər qəsidə janrına müraciət etmiş və onun ən gözəl nümunələrini yaratmışlar.

Qəsidəçi şairlərin özlərini də bir neçə qismə ayıra bilərik: birinci qrup şairlər qəsidənin ən çox mədhiyyə səpkindən istifadə edərək hökmdarları tərifləyərkən nəinki həqiqətdən

uzaqlaşardılar, bu şairlər kütbeyin, ədalətsiz, zülmkar şahları alim, ən səxavətli insan, yer üzündə Allahın kölgəsi kimi təsvir edir, yaltaqlığın, ikiüzlülüğün dərəcəsini o yerə çatdırırdılar ki, mədh etdikləri hökmdarların qəlbinə nəyin bahasına olursa-olsun, yol tapmaq üçün özlərini onların ayağının tozu, qapısının iti hesab edirdilər. Əslində isə bir nəfərin şəxsiyyətinin başdan-başa tərifinə həsr olunan zəhmətin müqabilində, müəyyən bir bəxşiş gözlənilirdi. Bu cür qəsidələrin müəllifləri müəyyən dərəcədə şairlik istedadına malik olsalar da belə, sənətlərini xalqın xidmətinə deyil, bir fərdin və ya bir ovuc despotun xidmətinə həsr edirdilər.

Lakin bir qrup şairlər, məsələn, Ünsüri, Ənvəri, Sənai, Mənuçehri, Qətran Təbrizi və başqaları kimi görkəmli sənətkarlar da sarayda yaşamalarına baxmayaraq qəsidənin ən yaxşı nümunələrini yaratmış, yeri gəldikcə, hakim təbəqəyə, saraya qarşı, saray mədhiyyəçilərinə qarşı etirazlarını bildirmiş, hökmdar-lara faydalı nəsihət yolu ilə müsbət təsir göstərməyə çalışmış, yeri gəldikcə, onları zülmədən əl çəkməyə çağırmışlar. Ümumiyyətlə isə ideal hökmdar surəti fars dilli ədəbiyyatda saray-mədhiyyə şeirinin əsas funksional xüsusiyyətlərindən olmuşdur.

M.N.Osmanov «Fars-tacik poeziyasının səpki» (IX-X əsrlər) kitabında bu məsələyə işarə edərək göstərir ki, bu dövrün fars-tacik poeziyasının ideal hökmdarının əsas xüsusiyyətləri ədalətli olmaq, müdriklik, şücaətlik və s.-dir. Öz səxavətləri ilə onlar Hatəmi Tai və Bəhram şaha, dənizə, buluda, Nil çayına bənzədilir. Ağılda onlar Əflatun, Ərəstu və Loğmandan üstüdürlər. Şücaətdə Xızr, Sam, Rüstəm, İsfəndiyar, şir, pələng, canavar, qartal, çalağan, şahin onlara çata bilməzlər (59, 41).

Üçüncü qism isə sarayda yaşamayan Nizami Gəncəvi, Hafiz Şirazi, Əbdürrəhman Cami, Məhəmməd Füzuli və b. kimi şairlər idi ki, onlar hər şeydən əvvəl, qəsidədən bir ədəbi janr

kimi istifadə etmiş, həm də orada ən çox ictimai-fəlsəfi məna kəsb etdirmişlər.

Qəsidə janrının XIV əsrdəki davamına gəldikdə isə professor Y.E.Bertels göstərir ki, qəsidə bir janr olaraq davam edirdi. Onun inkişafı iki xətt istiqamətində gedirdi: a) özündə mədhiyyə elementlərini əks etdirməyən fəlsəfi istiqamətdə inkişaf edən qəsidə; b) ilk nümunələrini Salman Savəcinin verdiyi «məsnu» qəsidə deyilən xətt üzrə («qəsideyi-məsnu» (45, 36).

Y.E.Bertels qəsidənin ikinci istiqamətində əsas xüsusiyyət kimi «məsnu» deyilən qəsidə janrının yaranma dövrünü XIV əsrdə və göründüyü üzrə, Salman Savəcinin adı ilə bağlayır. Bu bərdə bəzi mülahizələrimizi qeyd edək. Bu növ qəsidənin ilk nümunələri heç də XIV əsrdə deyil, hələ xeyli qabaqlar yaranmışdı və Dövlətşah Səmərqəndinin məlumatına görə, Salman Savəci Zülfüqar Şirvaninin «xaricdivan» - məsnu» qəsidəsinə yaxşı cavab yazmışdır:

قبل از سلمان ساوجی کی در صنعت شعر و قصیده مثل قصیده ذوالفقار
نگفته است

(123, 100)

(Salman Savəcidən əvvəl heç kəs şeir və qəsidə «sənəti»ndə Zülfüqarın (Zülfüqar Şirvaninin) qəsidəsi kimi qəsidə söyləməmişdir).

Seyid Əzim Şirvani Dövlətşah Səmərqəndiyə istinadən Seyid Zülfüqar Şirvani bərdə qeyd edirdi ki, «Xacə Salman Savəcidən müqəddəm bir kimsənə sənəti – şeirdə bir qəsidə Seyyidin (S.Zülfüqar Şirvaninin – M.F.) qəsidəsindən əla deməyibdir ki, məcmui-sənayesi və bədayei-şeirə müştəməl olsun» (37, III c., 33).

Bizə məlum olduğu üzrə, Yaxın Şərq ədəbiyyatında - farsdilli ədəbiyyatda «məsnu» qəsidənin ilkin nümunəsi XII əsr

şairi Qivami Gəncəvi, ondan sonra isə digər azərbaycanlı şair, yuxarıda adını çəkdiyimiz Zülfüqar Şirvani (XIII əsr) yaratmışdır. O.F.Aki-muşkin qeyd edir ki, Qivaminin «məsnü» qəsidəsi cəmi 100 beytdən və 86 fiqurdan ibarət olub (54, 8).

«Xaricdivan» və ya «məsnü» adlanan qəsidə şəklində şair yalnız şeir daxilində işlənmiş sözlər hesabına yeni sözlər və yeni şeir formaları quraşdırırdı. Lakin qəsidə daxilində yaranmış bu şeirlər mənə və məzmun etibarilə sadə və zəif olurdu. Şairin ustalığı burada ondan ibarət olurdu ki, o, qəsidənin süjet xəttinin söz ehtiyatını elə qurur ki, məzmun etibarilə ondan yalnız uyğun şeir təcrid etmək mümkün ola bilsin və bir qəsidə daxilində əruzun bütün qanunlarına və bəhrlərinə müvafiq olan bir neçə bədii formalar düzülə bilsin. Belə bir qəsidə növü yaratmaq Salmanın dövründə də dəbdə olmuşdur. Lakin mənbələrin təsdiq etdiyinə görə, Salman bu sahədə daha çox məharət göstərə bildiyindən məşhurlaşmışdır. Ə.Nəvai buna işarə edərək «Mühakimətül-lügətəyn» əsərində Salmanı «nəzm və qəsidə fənninin ustası» (65, 73-74) adlandırır. Ə.Nəvai Salmanın «məsnü» qəsidəsinin sənətkarlıq cəhətcə üstünlüklərinə yüksək qiymət verərək qeyd edirdi ki, «doğrudan da o, (Salman Savəci – M.F.) qəsidədə elə bir hünər göstərmişdir ki, nəzm əhlini heyran qoyubdur» (65, 73-74).

Salmanın qəsidə janrının üslubuna gətirdiyi yeni yol mədhiyyəçilik, reallıq, insan faktoru idi. Digər tərəfdən qəsidə daxilində yeni ritorik fiqurların digər janrlar üzrə şeir növlərinin yaranması idi (45, 36).

Salman Savəcinin «xaricdivan», «məsnü» («süni») qəsidəsi Ə.Nəvainin də yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərində göstərilən (65, 73-74) bu beytlərlə başlayır:

صفای صفوت رویت بریخت آب بهار
هوای جنت کویت ببیخت مشک
تتار

اگر خبر ز صفای تو گلستان دارد
گل از حیای رخت جاودان نیارد
بار

(Sənin hüsnündəki saflıq baharı xəcalətli etdi. Mənzilinin (evinin) cənnət havası tatar mişkinin ətrini səpdi. Gülüstanın sənin gözəlliyindən xəbəri olarsa, üzündən utandığı üçün əbədi olaraq bar gətirməz (açmaz).

Nümunə gətirdiyimiz həmin parçada əgər hər iki beytdə altından bir xətt çəkilməmiş sözləri cəmləşdirərək bir sıraya düzdükdə:

صفای صفوت رویت صفای گلستان دارد
(Sənin üzünün hüsnündə gülüstanın səfası vardır), və iki xətt çəkilməşləri:

هوای جنت کویت حیای جاودان دارد

(Sənin astananın cənnət havası əbədi gözəlliyə malikdir), - yazdıqda görüldüyü üzrə, yeni beyt düzəlir.

Bu qəsidənin şeir daxili yaranacaq sözlərinin altından müxtəlif rənglərlə xətlər çəkilməsi yeni misraları qruplaşdırmağa imkan verir.

Y.E.Bertels və R.Yasəmi həmin qəsidə barədə əsasən maraqlı məlumat vermişlər (45, 38-39); (78, 89-90). Hər iki alim göstərir ki, bu qəsidənin bütün misralarının baş hərflərini cəmləşdirdikdə Salmanın həmin qəsidəni ithaf etdiyi vəzir Qiyasəddin Məhəmmədin adı da daxil olmaqla iki beytli bir qitə əmələ gəlir. Qəsidənin beytlərinin birinci misrasının tək-tək götürülən orta hərflərindən «əlif» hərfi işlənməyən 9 beytdən ibarət bir qitə düzəlir. Bu qitənin ikinci misralarının müəyyən hərflərindən isə nöqtəsiz yazılan hərflərdən ibarət 7 beytli digər bir qitə düzəlir. Nəhayət, ayrılıqda altından xətt çəkilməmiş hərfləri isə oxuduqda 5 beytli bir qəzəl yaranır və s.

S.Savəcinin 160 beytdən ibarət «xaricdivan» məsnü

qəsidəsi 2-3-cü beytlərində altından xətt çəkilməmiş sözləri cəmləşdirdikdə eyni ölçüdə başqa beytlər alındığından ona «موشح» («müvəşşəh») (akro, bəzəkli şeir) də deyilir.

Ümumiyyətlə, qəsidədən əlavə olaraq 59 beyt çıxarılır ki, onlar 120 məlum (صنعت جلی - sən'ət-e cəli) və 281 qapalı (صنعت خفی - sənət-e xəfi) ritorik fiqurları özündə cəmləşdirir. Birinci fiqur mənası daxili qa-fiyələnmə, ifadəni ritorik fiqurlarla bəzəmək mə-nasını verən «ترصيع - «tərsi» adlanır, belə ki, bu beyti əmələ gətirən sözlər bir-biri ilə qafiyələnir və əvvəlki hecanın miqdarını və ahəngdarlığını özlərində saxlayırlar.

Y.E.Bertels də bu xüsusda «Nəvai və Cami» monoqrafiyasında Salman Savəcinin həmin qəsidəsinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən qısaca şərhlər vermişdir (45, 38-39).

Qeyd etməliyik ki, Salman Savəci sənətkarlığına pərəstiş edən sonrakı dövr Yaxın Şərq şairlərinin bir çoxu onun qəsidələrinin təsiri altında özlərinin bir sıra görkəmli sənət əsərlərini yazıb-yaratmışlar. Məsələn, XV əsr şairlərindən Sahib Bəlxı Salmanın məsnu qəsidəsi müqabilində qəsidə yazır, (45, 36-40), Fəsih Rumi də «öz şeirlərini Xacə Salmanın «məsnu» qəsidəsinə təşbih qıldadı» (46, 16), Ə.Nəvai göstərir ki, bu dövr şairlərindən Əhli Şirazi (1455-1535/36) də Salmanın «məsnu» qəsidəsinə bənzətmələr yazmışdır (45, 39). Y.Bertels qeyd edir ki, Nəvainin arzusunu nəzərə alan Əhli Şirazi üç belə qəsidə yazmış və onlardan birini də Nəvaiyə həsr etmişdir (45, 39). Əhli Şirazinin «mürəbbə» (kvadrat şəklində müxtəlif mənalar verən, həm üfiqi, həm də şaquli istiqamətdə oxunan) rübailəri Salmanın «məsnu» qəsidəsindəki rübainin sözlərini həm ərəbcə, həm də farsca oxumaq mümkün olduğu kimi eyni şəkildədir (116, 283), (45, 39).

Filologiya elmləri namizədi Məsiağa Məhəmmədi «Saib Təbrizi və farsdilli poeziyada «Hind üslubu» əsərində XIV-XV əsrlərdə geniş yayılmış «qəsideyi-məsnu»da Salman Sarəcinin

ən parlaq nümunə yaratdığını diqqətə cəlb etmişdir (27, 35-36).

M.Məhəmmədinin mülahizələrini qəbul etsək, «süni poeziya»nın əsas mahiyyəti bundan ibarət idi ki, şeir poetoloji traktatlarda müəyyən edilmiş kateqoriyalara, təsnifatı verilmiş poetik fiqurlara («sənaye») illüstrasiya kimi yazılırdı. XIV-XV əsrlərdə geniş yayılmış «qəsideyi-məsnu» məhz belə bir vəzifəyə tabe edilmişdi. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, belə şeirin ən parlaq nümunəsini Salman Sarəcinin 160 beytdən ibarət olan, 120 açıq və 281 gizli fiquru özündə birləşdirən məşhur qəsidəsi sayılırdı (27, 35, 36).

Həqiqətən də Salmanın «məsnu» qəsidəsi özünün yüksək sənətkarlığına görə şairdən böyük ustalığa tələb edirdi. Sonralar da Herat məktəbində bu yolun çox sayda vurğunları olduğu məlum bir həqiqətdir.

Bu növ qəsidə Salman Savəciyə sonsuz dərəcədə novatorluq şöhrəti qazandırmış, onu məhz görkəmli qəsidəçi şair kimi tanıtmışdır.

Bundan əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, bir çox müasirləri Bağdada gedərək Salmanla qitə, qəzəl üzrə müşairə edir (yarışır), yaxud onun vasitəsilə Cəlairilər sarayına müəyyən bir ərizə ilə müraciət edirdilər (69, 90).

Ə.Nəvai qeyd edirdi ki, bu zamanlar və daha sonralar əksər müasirləri Salmanın yolu ilə getmək istədilərsə də qəsidənin bu növündə müvəffəqiyyət əldə edə bilmədilər (114, 16). Hətta Nəvainin etiraf etdiyinə görə, onun özü də Salman Savəci yolu ilə getmək məqsədilə bu sahədə səy göstərmək istəmiş, lakin Salman kimi hünər göstərə bilmədiyindən onun bu cəhdi faydasız olmuşdur (65, 74).

Məhz bu kimi xüsusiyyətlərinə görə, Ə.Nəvai qəsidə janrının böyük ustaları Xaqani, Ənvəri, Kamal İsmayıl, Zəhir Faryabinin sırasında Salman Savəcinin də adını çəkməyi layiq bilmiş, onu da görkəmli qəsidəçi şairlərdən biri hesab etmişdir (114, 82).

Ə.Cami «Baharistan»ında Nəvainin yuxarıdakı fikrini daha da qüvvətləndirərək qeyd etmişdir ki, Salman öz sələflərinin, xüsusilə Kəmaləddin İsmayılın əsərlərini daha çox iqtibas etsə də, nəinki onlardan geriyə qalmamış, hətta onların üslub və sənətkarlıq qayələrini inkişaf etdirmişdir (82, 113b).

Əbdürrəhman Cami Salman Savəci yaradıcılığına qiymət verərək yazırdı:

... وی شاعر فصیح و سخن گذاری بلیغ است در سلاست عبارات و دقت
اشارات بی نظیر افتاده است در جواب استادان قصاید دارد و بعضی از اصل
خوبتر و بعضی فروتر و بعضی برابر

(O, gözəl və müvəffəqiyyətli söz söyləyən şairdir. İbarələrin səlisliyində və işarətlərdə (burada: kimə isə istinad etmək nəzərdə tutulur) əvəzsizdir. Ustadların qəsidələrinə cavabları vardır. Onların bəzisi əslindən də yaxşı, bəzisi səviyyəyə aşağı, bəzisi ona bərabərdir (82, 113 b).

Başqa bir orta əsrlər təzkiyəçisi Təgi Kaşi Salmanı Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin layiqli davamçılarından hesab edir və qeyd edirdi ki, bəziləri Salmanı qəsidə «fənnində» (burada: janrında) Ənvəriyə, Zəhir Faryabiyə bərabər bilir, onu elm, şeir, «sənaye və bədaye»də (sənətkarlıqda və bədiilikdə) özlərinə ustad hesab edirdilər. Təzkiyə müəllifinə görə, onun (S.Savəcinin) sözləri olduqca ürəyəyatan, mənə cəhətdən düzgün, dili isə təmizdir. «Sənaye və bədaye»də misli-bərabəri yoxdur, eyham (kinayə) sözün incəliyində və romantikada Şeyx Nizami və Qivami Gəncəvi yaradıcılığı yolu ilə getmişdir (79, 575).

Təgi Kaşinin fikrincə, başqa bir orta əsrin istedadlı şairlərindən Mövlana Siracəddin Büsəti Səmərqəndi... «çox vaxtlar öz şeirini təriflədiyi halda, sənətkarlığına hüsn-rəğbət bəslədiyi Salman Savəcinin və İsmətullah Buxarinin şeirlərinə böyük etiqad bəsləyirmiş» (79, 575).

Salman Savəci ədəbi irsi nəinki fars, tacik, özbək dilli ədəbiyyatda, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının bədii fikrinin inkişafında da mühüm rol oynamışdır. Özünün zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı ilə Azərbaycan şeirinin ilk bayraqdarlarından olan Məhəmməd Füzuli Salman Savəci bədii irsini əhəmiyyətli dərəcədə qiymətləndirmiş, əsərlərində dönə-dönə Salmanın adını çəkmişdir. Füzuli Türkiyə sultanı Süleyman Qanununun 1534-cü ildə Bağdada daxil olması münasibəti ilə qəsidələrinin birində yazırdı:

Ümidim var bu dünyada edim mən də səni tərif,

Necə Mahmudi Firdovsi və Sultan Veysi də Səlman (15, IV c., 199).

Salman Savəci qəzəllərinin birində qeyd edirdi ki, Salman, hər gədanın əlinə Süleyman mülkü nə vaxt çatar (çatarmı)? (85, 91)

«Ənisül-qəlb» əsərində M.Füzuli də Salman Savəcini «Süleyman mülkünün son sahibi» adlan-dıraraq (133, 227) Salmana «söz mülkünün xəzinədarı, tacıdarı» kimi yüksək qiymət verirdi.

Salman ədəbi irsinə pərəstişkarlığını açıq-aydın etiraf edən, bədii söz sənəti sahəsində özünü Salmanın varisi kimi qələmə verən M.Füzuli farsca qəsidələrinin birində belə yazırdı:

*Hüsni-göftaridə mən varisiyəm Səlmanın,
Hüsni-şerimlə İraqi-ərəb olmuş gülzar.
Yoxsa Səlman qədər lütfi-ədə məndə əgər,
Qətrə ümman ilə bəhs etsə olar bimiqdər.
Çünki ömrü uzunlu firqeyi-Çingiz xani
Vəsfi Səlman özünə qıldı bu dünyada şüar...*

(15, IV c., 170).

(Tərcüməsi M.Mübarizindir).

Bu sətirlərdən görüldüyü kimi, Füzuli Salman şeirlərini

təsirli və qüvvətli sənət nümunələrindən hesab edirdi. Ona görə də S.Savəcini «ümman», özünü isə böyük təvazökarlıqla onun müqabilində bir qətrə hesab edərək, şairin söz sənətini sevmiş və öz yaradıcılığında ona böyük əhəmiyyət vermişdir.

«Böyük Azərbaycan şairi Füzuli» əsərində akademik Həmid Araslı haqlı olaraq yazırdı: «Füzuli lirikasının ən gözəl nümunələrini yaradan bir sənətkar olmaqla yanaşı, ərəb, fars, hind, özbək, Azərbaycan ədəbiyyatında görkəmli söz ustalarının əsərlərinə daha yaxından bələd olmuşdu. Onun Əbu Nəvası, Həssanı, Xaqanini, Nizamini, Salman Savəcini, Kamal Xocəndini, Ə.Camini və s. Yaxın Şərqi başqa şairlərini xatırlaması buna parlaq misaldır (7, 96).

Yuxarıdakı mülahizələrdən göründüyü kimi, Füzuli Yaxın Şərqi bir sıra sənətkarları sırasında Azərbaycan şairi Salman Savəcinin də lirikasından təsirlənmiş və onun bədii yaradıcılıq təcrübəsindən öyrənmişdir.

Füzulışünaslıq elmimizə özünün əvəzsiz töhfələrini bəxş etmiş M.Quluzadə Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasının başlanğıcında əsərin yazılması səbəbindən söhbət açır XIV-XV əsr türk şeirinin görkəmli nüma-yəndələrindən Əhməd Şeyxi, Cəlili, Qaramanlı, Nizamini adlarını çəkdiyini, bu şairlərin əsərləri ilə yaxından tanış olduğunu göstərir (26, 441). Lakin mərhum alimə Salman Savəcinin şəxsiyyəti, mənşəyi, ədəbi irsi məlum olmadığından Füzulinin Salmanın adını çəkərək hətta özünü ona bənzətdiyini, onunla fəxr etdiyini (121, 48) elə bil ki, nəzərdən qaçırmış və ya alim bu barədə söhbət açarkən nədənsə Salmanın adını o sırada verməyi lazım bilməmişdir. Bu isə özlüyündə göstərir ki, şərqişünas alimlər tərəfindən indiyədək Salman Savəcinin bədii irsi ətraflı tədqiq edilmədiyindən Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi tanınmamışdır.

Filologiya elmləri namizədi Səadət Şıxıyevanın «Salman Savəci və türk ədəbi mühiti» məqaləsi Salman Savəcinin ədəbi irsi və onun təsir dairəsini öyrənmək baxımından diqqətəlayiqdir. Tədqiqatçı həmin məqaləsində geniş şəkildə həm qəzəl, həm qəsidə, həm də məsnəvi (poema) tərzində yazan istər farsdilli, istərsə də türkdilli söz ustaları üçün Salman Sarəci ədəbi irsinin bir örnək olduğunu qeyd etmişdir.

Məqalə müəllifi göstərir ki, məsnəvi tərzində yazan və xüsusilə «xəmsə»çilik məktəbini davam etdirən şairlər sırasında Nizaminin xatırlanması ənənəvi mövcud olduğu kimi, türk divan şeirində də daha çox Salman Savəcinin adı təkrar-təkrar yada salınmışdır (36, 55), S.Şıxıyevanın bu fikrinə şərik oluruq ki, türk şairləri onun (Salmanın) fəsahtli dili və mövzu seçimini bəyənmiş, öz şeirlərində Salmanın üslubunun fərdiliyinə dönə-dönə işarə etmişlər (Şeyxi, İznikli Humami, Əhməd Paşa, Nicatı, Xəyali, Fateh Sultan Məhəmməd və b.)

Salman yaradıcılığında dini-fəlsəfi mahiyyət daşıyan qəsidələr də az deyildir. Şairin sufi-mistik təsiri altında moizə və nəsihət (85, 339-344, 587-588), habelə Məhəmməd peyğəmbərin mədhinə həsr etdiyi nət (85, 420-423), İmam Hüseyin şəhid olması münasibətilə yazdığı mənqəbət adlanan mərsiyyəsi (85, 423-426) və onlarla ayrı-ayrı müasiri olan hökmdarlara və vəzirlərə həsr etdiyi qəsidələri də vardır.

S.Savəci qəsidələrinin müvəffəqiyyət qazanması, şübhəsiz, Yaxın Şərq ədəbiyyatının görkəmli nüma-yəndələri Ünsüri, Ənvəri, Xaqani, Kəmaləddin İsmayıl, Zülfüqar Şirvani, Zəhir Fariyabi kimi sələflərinin ənənələri ilə bağlıdır. Şair qəsidələrinin bir çoxunda yeri gəldikcə bu sələflərinin adlarını çəkir, onları yad edir (85, 446, 514, 540, 554, 587, 620 və s.).

Salman qəsidələrində Ünsürini (85, 521), Zəhir Fariyabini (85, 517) təzmin etmiş, lakin lirik şeirin bu növündə yazıb-yaratdığı əsərlərində o zamankı Yaxın Şərq ədəbiyyatına özünəməxsus yeni, müasir ruh gətirərək əruzun müxtəlif vəznlərində qələmə aldığı ürəkaçan təbiət təsvirlərində bədii şeir lövhələri yaradır, insanları təbiəti seyr etməyə, onu duymağa, sevməyə çağırırdı. Salman gözəl təşbihlər və müqayisələrlə təbiətin yaratdığı heyrətəngiz mənzərələrin təsvirini bir rəssam kimi oxucunun nəzərində canlandırır. Şairin müvəffəqiyyətlərindən biri də bundadır ki, o, lirikada poetik

nitqin gücünə əsasən canlı təşbih, istiarə və mübaligələrlə zəngin şeiriyyət, emosional təsir qüvvəsinə malik olan əlvan, rəngarəng təsəvvür oyadan kəlmələr, epitetlər seçir, onları bədii məntiqin dili ilə təbii və inandırıcı verməyi bacarır.

Salman qəsidələrinin xüsusiyyətlərindən biri də yeri gəldikcə orada qəsidənin məzmunu ilə həmahənglik təşkil edən qəzəllərin verilməsidir ki, bu qəzəllər də qəsidənin rəngarəngliyini gücləndirir, onu monotonluqdan uzaqlaşdıraraq daha cazibəli edir. Rəşid Yasəminin təbirincə desək, Salman qəsidələrində verilən məmduhla aşiqi, yəni mədh olunanla şairin özünü bir növ birləşdirir (78, 114).

Ümumiyyətlə, Salman Savəcinin bədii yaradıcılıq metoduna gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, onun əsərlərində, xüsusilə qəsidələrində realizm meylli ən çox hallarda özünü büruzə etdirir. Orta əsr Şərq xalqları ədəbiyyatı tarixində bu məsələ mübahisəli olsa da qeyd etməliyik ki, S.Savəcinin qəsidələrində insan və hadisələrin təsvirində bəzən az, bəzən çox realist ünsürlər və realizmə meyllər vardır. Məsələn, Salman qəsidələrinin çoxunda Cəlairi hökmdarı Sultan Üveysin hərbi səfərlərini təsvir edir, hətta çoxunda dəqiq olaraq tarix də verir. Ona görə də orta əsrlərin əksər tarixçilərinin, məsələn, Mirxand Xavəndşah «Rövzətüs-səfa», Qiyasəddin Xandəmir «Həbibüs-siyər» Yəhya Qəzvini «Lübbüt-təvarix», Qazi Qəffari «Nigaristan», «Tarix-e cahan ara», Şərəfxan Bidlisi «Şərəfnamə» və s. əsərlərində hər hansı bir hadisənin təsviri ilə əlaqədar olaraq Salmanın bu münasibətlə qələmə aldığı və tarix verdiyi qəsidələrindən maddeyi tarix verilən hissəni misal gətirərək, onlara bir mənbə kimi istinad edirdilər. Digər tərəfdən isə Salman da bir sıra sələfləri kimi özünün istər qitələrində, rübailərində, istərsə də məsnəvilərində bədii söz ustası kimi həyat həqiqətlərinə heç vaxt biganə qalmamışdır, lirik tərzdə təbiət lövhələrini və insan surətlərinin təsvirində real lövhələri, faktları öz şeirinə gətirmişdir. Salman Savəcinin

yaratıcılığında bədii metod ayrıca tədqiqat işi tələb etdiyindən biz bu bərdə yalnız bəzi qeydlərlə kifayətlənməyi lazım bildik.

Qeyd etdiyimiz kimi, S.Savəci qəzəllərində olduğu kimi, qəsidələrində də təsəvvüfün təsirindən uzaq olmamışdır. Hətta, şair qəsidələrinin birində «eyş-işrət üçün vaxt tap ki, təsəvvüf vaxtıdır», – deyərək «meyxanədə yer tap, oranı özünə xanəqah bil», – demişdir (85, 432).

Şairin qəsidə yaratıcılığında fikir dünyası ziddiyyətlidir. O, bəzən bütün bələlərin «yuxarıdan-fələkdən» yetişdiyinə inanır (85, 486) və ona görə də dünyanı öz köhnəliyi ilə firuzə çadır altındaki adamı aldadan rəna çəhrəli, ikiüzlü, nalayiq hərəkətlər edən gözələ bənzədir (85, 486), bəzən də insanları düşgün əhval-ruhiyyə yaradan bədbinlik hissələrindən kənar olmağa çağırır, onları tükənməz mənəvi qüvvət yaradan cəmiyyətə qovuşmağa çağırırdı.

Şairin aşağıdakı beytləri real insan zövqü, həyatı gözəlliklərlə təmasda olmaq, zahidlərin tərki-dünyalıq fikrinə, ideyasına qarşı çıxan canlı misaldır:

عمر از پی دنیا مگذارید به سختی   خوش میگذرانید که دنیا گذ را نست

(Ömrü dünya üçün məşəqqətdə keçirməyin,
Xoş yaşayın ki, dünya ötüb keçəndir (85, 427).

Biz S.Savəcinin qəsidələrində bəzən dini ehkamların əsiri olmamağa, oxucularını düşünən, döyünən qəlbə malik, həyatı gözəlliklərdən estetik zövq almağa səsləyən, digər tərəfdən «əbədi neməti, özünü tərki etməkdə» (54, 603), qənaətlə yaşamaqda (85, 603), bir sözlə, sufizmi təbliğ etməklə onun zərərli təsirlərinə məruz qalan, ziddiyyətli fikir söyləyən bir şair kimi görürük.

Salmanın dinə münasibəti məsələsinə Rəşid Yasəmi də yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərində toxunmuşdur (78, 69-70).

R.Yasəmi Salmanın İraqın müsəlman aləmində müqəddəs şəhərlərdən hesab olunan Nəcəfə, Kərbəlaya ziyarətindən, yuxuda Məhəmməd peyğəmbərlə söhbətindən, dini mövzularda yazdığı qəsidələrindən və s. bəhs edərək şiə məzhəbli və təəssübkeş bir müsəlman kimi xüsusiyyətlərini onun müsbət bir keyfiyyəti kimi qiymətləndirmişdir.

Lakin bütün bunlarla yanaşı Salman Savəci mədhiyyə xarakteri daşıyan müxtəlif qəsidələrində dinindən, məzhəbindən, milliyətindən asılı olmayaraq xristian, bütperəst və digər qeyri-müsəlman xalqlara eyni hiss ilə yanaşır, dini ayrışçılıqı rədd edirdi. Şair yazırdı:

من آنرا آدمی دانم که دارد سیرت نیکو
مرا چه مصلحت با آنکه این گیراست و آن ترسا

(Mən onu insan bilirəm (sayıram) ki, yaxşı əməlləri vardır. Mənə nə dəxli var ki, bu xaçpərəstdir, o atəşpərəst (85, 3434).

Salmanın humanist baxışlarının duyulduğu açıq-aydın görünən bu beytdən məlum olur ki, o, din, şəriət, məzhəb, təriqət ziddiyyətlərini rədd edir, insanların dinindən, məzhəbindən asılı olmayaraq əsil insan kimi görünmələrini arzu edirdi. Şairin xristian və digər müsəlman olmayan xalqlara rəğbət və hörməti də bununla əlaqədar idi.

Şübhəsiz ki, bu sətirlərdə şairin həyata, cəmiyyətə humanist baxışlarının ifadəsi verilmişdir.

Şair insanlara nəsihət yolu ilə səxavətli olmağa, imkanı olmayanlara əl tutmağa çağırırdı:

ببخش مال و مترس از یکی که هرچه دهی
جزای آن بیکی ده ز دادگر یابی
... همیشه نفع رسان باش و بردبار چو خاک
که مکت عمر گرامی از ین ممریابی

(85, 604)

(Malını bağışla və qorxma, çünki hər nə ki bağışlayırsan, əvəzində Allahın ədalətindən birə on tapacaqsan. Həmişə

torpaq kimi (xalqa) fayda çatdıran, dözümlü ol ki, əziz ömrün bəhərini bü yoldan taparsan).

Şairin bizə məlum olan 86 rubaisi vardır. Qeyd etməliyik ki, rübailərində Salman Savəci digər janrlara nisbətən müvəffəqiyyət əldə edə bilməmişdir.

Salman bir sıra qəzəlləri kimi rübailərinin də bəzilərini «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin süjet xəttinə daxil etmişdir.

Bəzi hallarda şairin rübailərində şərab və gözələ qovuşmaq arzularına rast gəlirik. O, «istərdim ki, müdam yanımda mey camı və azad gözəl olsun. Nə qədər ki, bu kasa meylə doludur, o qədər içəm ki, torpaqla yerlə-yeksan olum» (85, 629), Salmanın: این عمر نگر چه محنت افزا آمد (Bu ömrə bax ki, necə də mehnətlidir), – misrası ilə başlayan rübaisi bu baxımdan xarakterikdir. Şair bəzən də dini ehkamları rədd edir, azad fikirli, mənəvi cəhətdən azadlıq tərəfdarı kimi çıxış edirdi:

خواهم که مرا مدام آماده بود جام می و شاهی که آزاده بود

چندان بخورم باده که گر خاک شوم این کاسهء سرهنوز پر باده بود

(85, 629)

(İstəyirəm ki, həmişə şərab camı və azadə bir gözəl mənimçün hazır olsun. O qədər şərab içim ki, torpağa dönsəm belə, qafa tasım yenə də badə ilə (şurla) dolu olsun).

Əksər rübailərində də qəzəllərində olduğu kimi şair dərin insani duyğuları zahiri gözəlliklə vəhdətdə götürür, gözələ və gözəlliyə özünün saf, səmimi ehtiramını bildirirdi:

در وصف آبت نطق زبان بسته بود
پیش دهننت پیسته دهان بسته بود
ابروی توان سیاه پیشانی دار
پیوسته بقصد سر میان بسته بود

(85, 629)

(Sənin dodağının vəsfində dilin nitqi tutulur. Ağzının müqabilində püstə ağzıbağlı görünür. Sənin alnındakı o qara (zənci, qur) qaşın başların qəsdı üçün həmişə beli bağlı (ömrə hazır) dayanır).

Qeyd etməliyik ki, bütün yuxarıdakılarla yanaşı Salman Savəcinin rübailərində eyni zamanda mövhumata, ehkamçılığa münasibətini açıq istehzalı səciyyə daşdığı aydın şəkildə verilmişdir.

Biz Salman qəzəllərinin araşdırmamızda, eyni zamanda onun bəzi müsbət və mütərəqqi xüsusiyyətlərini qeyd etmişdik. Lakin M.Osmanovun «Salman Savəci qəzəllərinin əksəriyyəti dini məzmunudur» (59, 632) fikri ilə də razılaşa bilmərik.

S.Savəci ədəbi irsi öz məziyyətlərinə görə Yaxın Şərq ədəbiyyatı tarixində görkəmli yerlərdən birini tutur. Qəzəl, qəsidə, rübai və məsnəvi janrlarının gözəl nümunələrini yaradan Salman lirik bir şair kimi fars dilli poeziyada dünyəvilik, bəşəri hisslər, həyata bağlılıq, azad sevgi, real məhəbbət, humanizm və bir sıra məsələləri əhatə edə bilmişdir.

Salman ifadə etdiyi fikri emosional, təsirli etmək üçün sözlərin yalnız məzmun və mənasına deyil, eyni zamanda onların ahəngdarlığına, forma ilə məzmun vəhdətinə də nəzər yetirmişdir. Şair yeri gəldikcə şeirlərində dönə-dönə türklüyünü xatırlamış* (85, 500 və s.), çox sayda türk sözləri işlətməmişdir (Məs., vesaq (85, 148), səncəq (sancaq) (85, 592 və s.), yaği (yağı, düşməni) (85, 553), tək (qoşma kimi) (85, 511), çomaq (85, 544), qeyrət (85, 562), dord («dördü» – çaxır, yağ və s. çöküntüsü, tortası) (85, 333), omid (ümid) (85, 322, 335), san

* Салман тяръибяндляринин бириндя шеирлярини фарс дилиндя йаз-масына ишаря етмишдир (85, 321).

(kimi qoşması) (85, 415), sağər (çaxır) (85, 327) ... və s.

Qeyd etməliyik ki, göstərilən sözlər H.Zərinə-zadənin «Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü)» kitabındakı məlumatla tutuşdurulmuş (41) və öz təsdiqini tapmışdır.

Biz yuxarıda Salman Savəci lirikasına ümumi nəzər yetirməklə şairin ədəbi-bədii düşüncələrini az-çox araşdırdıq.

S.Savəci dini-idealist dünyagörüşünə malik bir sənətkardır. O, öz lirikasında oxucularına elmi, sənəti təşviq etmiş, yeri gəldikcə orta əsrlərdə hökm sürən ictimai eyblərə göz yummamış, istər lirik şeirlərində, istərsə də məsnəvilərində real həyatı düşüncələrini, istək və arzularını lirikanın dili ilə qələmə almışdır.

Şair insanların taleyini buxovlayan şahlara, hökmdarlara, din xadimlərinə yeri gəldikcə nəsihət yolu ilə və ya poeziya dili ilə təsir göstərməyə cəhd etmiş, mövcud həyatı ədalətsizliklərdən, dini ayrıseçkilikdən, qadın hüquqsuzluğundan onları saqındırmağa çalışmışdır.

S.Savəci öz dövrünün dini-əxlaqi görüşlərindən uzaqlaşa da bilməmişdir. Təbiidir ki, XIV əsr şəraitindəki fasiləsiz feodal müharibələrinin ölkənin ictimai-siyasi həyatında yaratdığı tənəzzül bədii ədəbiyyata da təsirini göstərmiş və bu təsir şairin əxlaqi-etik baxışlarında, daha çox sufiyanə şeirlərində təzahür etmişdir.

S.Savəcinin yaradıcılığı keçən əsrin sovet şərqsünaslıq elmində ətraflı tədqiq olunmadığından onun yaradıcılığından söz açan tanınmış alimlər belə bəzi hallarda təhriflərə yol vermişlər. Bundan əvvəl Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından prof.P.Xəlilovun S.Savəcinin «Risaleyi-əruz» (?) adlı əsərinin olması barədəki fikrini inkar etmişdik. Digər tacik alimi M.O.Osmanov «Краткая литературная энцикло-педия»-da S.Savəci haqqında qısa bioqrafik xarakterli yazısında şairin «Saqınamə» («Kniqa vinoçerpiya») məsnəvisinin olduğunu səhvən qeyd etmişdir (55, 632).

«Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi kama yetmiş iki aşıqın – Cəmşidlə Xurşidin xoşbəxt taleli məhəbbət macərəsindən ibarət olduğu halda, M.O.Osmanov səhvən bu poemanı iki bədbəxt aşıqın haqqında yazılmış bir əsər kimi qələmə verərək, həmin əsərin mövzusunun və ideya istiqamətini şairin yuxarıda adını çəkdiyimiz «Fərağnamə» poeması ilə qarışıq salmışdır (55, 632).

Professor M.Osmanov bu mülahizələri söyləyərkən S.Savəcinin yuxarıda xatırladığımız «Divan»ının Tehran çapına (1136 şəmsi-hicri (1957/58-ci miladi) və Rəşid Yasəmənin S.Savəcinin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi yuxarıda qeyd etdiyimiz kitabına istinad etmişdir. Halbuki, T.Təfəzzölinin həmin «Divan»a yazdığı müqəddimədə (ص. بیست و سه) (səh.«iyirmi üç») şairin yalnız «Cəmşid və Xurşid» və «Fərağnamə» məsnəvilərinin adları çəkilmişdir (85, 116).

Qeyd etməliyik ki, M.Osmanov «Fərağnamə»nin guya S.Savəcinin məmduhlarından Sultan Üveysin ölümünə həsr olduğunu da səhvən söyləmişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Sultan Üveys 1375-ci ildə vəfat etmişdir. «Fərağnamə» əsərini isə şair Üveysin sağlığında – vəfatından 14 il əvvəl – 1361-ci ildə qələmə almışdır.

R.Yasəmi S.Savəcinin «Saqınamə» adlı ayrıca romantik poemasından deyil, «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi barədəki qeydlərində şairin bu əsərindəki saqınamə janrında yazılmış lirik şeirlərdən bəhs etmiş, əksinə Salmanın bu adda ayrıca bir poemasından danışmamışdır (78, 116).

S.Savəcinin geniş romantik xəyalı yalnız qəzəl, qəsidə, tərəcibənd, rübai və digər bədii formalarda məhdudlaşmır, eyni zamanda orta əsr Şərq poeziyasına xas olan və ümumdünya ədəbiyyatında Şərq şairlərinə böyük şöhrət qazandırmış məsnəvi janrında da özünü göstərmişdir.

Hələlik əldə olan məlumata əsasən Salman Savəcinin «Fərağnamə» və «Cəmşid və Xurşid» məsnəvilərinin olduğu

məlumdur.

«Fərağnamə» və «Cəmşid və Xurşid» məsnəviləri Salman Savəcinin yaradıcılığında romantik təxəyyülün hüdudlarını müəyyənləşdirmək cəhətdən diqqətəlayiqdir. Şair «Fərağnamə» məsnəvisində iki nakam aşiqin məhəbbətini qələmə almış, «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisində isə əksinə, məhəbbətin ölməzliyi, onun həqiqi olduğuna görə də məhz qələbə çaldığını inamla tərənnüm etmişdir.

III FƏSİL

SALMAN SAVƏCİNİN EPİK ƏSƏRLƏRİ

3.1. «Cəmşid və Xurşid» poeması

XIII əsrdən başlayaraq türk, özbək, Azərbaycan, tacik, fars və sair xalqların içərisindən çıxmış bir sıra görkəmli şairlər Nizami mövzularının təsiri altında əsərlər yazmağa başlayırlar.

Böyük Nizaminin yaratdığı ədəbi məktəb Şərq ədəbiyyatında Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Hatifi, Əbdi bəy Şirazi, Vəhşi Bafeqi, Vüsal Şirazi, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli və b. kimi görkəmli nümayəndələrini yetirmişdir. Bu sənətkarlar Nizaminin yaratdığı mövzuları yenidən işləmiş, bəziləri də dahi Azərbaycan şairinin əsərləri mövzusunda özlərinin bədii sənət nümunələrini yaratmışlar. Məsələn, Əmir Xosrov Dəhləvinin «Məcnun və Leyli»si Ə.Caminin «Yusif və Züleyxa»sı, Xacu Kirmaninin beş poemasından dördü, Vəhşinin «Nazir və Mənzur»u, Nəvainin «Fərhad və Şirin»i, M.Füzulinin «Leyli və Məcnun»u və s. Nizami əsərlərindən özlərinin üslubi xüsusiyyətlərini və poetik quruluşunu, lirikasından bir çox keyfiyyətləri əxz etmişdir. Lakin ayrı-ayrı xalqların nümayəndələri olan şairlər Nizamidən aldığı materialı özünəməxsus işləmiş, onu mənsub olduğu xalqın, ölkənin həyatı, təbiəti, spesifik cəhətləri ilə üzvi surətdə bağlamış, yaşadığı zamanın tələbləri mövqeyindən çıxış edərək orijinal bədii nümunələr yaratmağa çalışmışlar (6, 29).

Bir qism adlarını çəkmədiyimiz şairlərin əsərlərində isə məzmun ayrı da olsa, onlara Nizami təsiri eynidir (Məsələn, Əssar Təbrizinin «Mehr və Müştəri», Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi və s.).

S.Savəcinin «Fərağnamə» (760 hicri-1361-ci miladi) və «Cəmşid və Xurşid» mənzum dastanları da yuxarıda qeyd

etdiyimiz kimi, bu dövrdə nəzmə çəkilməmiş əsərlər qəbilindəndir.

S.Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» poeması onun iki epik əsərindən həcm etibarilə ən böyüyüdür. Məsnəvinin sonunda katib həmin əsərin hicri 763-cü ilin cəmədiyəs-sani ayında – (1362-ci ilin iyul) tamamlandığını qeyd etmişdir:

شد این کتاب بماء جمادى الثانى   سنه ثلاث و ستين و سبعما نه تمام

(Bu kitab 763-cü ilin cəmədiyəs-sani ayında tamamlandı) (100; 176).

Salman Savəci yaradıcılığında xalqa bağlı olmuş, onun həyatı, etik və estetik görüşlərindən qidalanmışdır. Yaradıcılığa qəzəl və qəsidə yazmaqla başlayan şair, sonralar məsnəvinin də bariz nümunələrini yaradır. Belə əsərlərdə o, müəyyən süjet əsasında qurduğu hadisələrə xalq ədəbiyyatı qayələri, xalq idrakı ruhunu gətirmək üçün özünə geniş imkanlar açmış, Firdovsi, Nizami kimi özündən əvvəlki klassiklərin sınaqdan çıxmış təcrübələrindən istifadə etmişdir.

Şair «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin başlanğıcında yazırdı:

خبر دادند دانایان پیشین   که وقتى پادشاهی بود در چین

... زمانه تابع حکم روانش   سلاطین خاکبوس آستانش

رسوم داد و دین بنیاد کرده   بداد و دین جهان آباد کرده

(88; 312a)

(Keçmiş bilicilər xəbər vermişlər ki, bir zamanlar Çində bir padşah varmış. Zəmanə onun hökmünə tabe idi, sultanlar ona baş əyərdilər. Ədalət və din qanunlarının bünövrəsini qoymuş, ədalət və dinlə dünyanı abad etmişdi...)

Salman açıq etiraf edərək bildirir ki, o, bu əsərin

mövzusunu qədim xalq rəvayətlərindən almışdır. Şair konkret olaraq burada məsnəvinin hər hansı bir əsərin təsiri altında yazdığını göstərmirsə də, «أغاز قصه جمشید و خورشید» («Cəmşid və Xurşid» dastanının başlanğıcı)nda Firdovsinin Fəridun və Cəmşid (127, 16) qəhrəmanlarının adlarını çəkir. Eyni zamanda əsərdə div, pəri kimi əsatiri surətlərin iştirakı təbiidir ki, Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının dastanlarından, xalq rəvayətlərindən irəli gəlir.

Şair Yaxın Şərqi o zamanlar məşhur olan rəvayət və dastanlardan istifadə edərək məsnəvinin süjet xəttini şifahi xalq ədəbiyyatına yaxınlaşdırmış, onun maraqla oxunması üçün folklor nümunələrindən istifadə etmiş və əsəri bu səpkdə yazmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlı şair S.Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» poemasında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri aydın görünməkdədir. Azərbaycan xalq nağılları, xüsusilə «Ovçu Pirim» nağılında padşahın Ovçu Pirimi Çin fəğfurunun qızını gətirmək üçün Çinə göndərməsi, Ovçu Pirimin Çinə səfər etməsi onu göstərir ki, Salman həm o dövr Azərbaycan xalq nağıllarından, onun qaynaqlarından xəbərdar imiş, həm də o zamanlar Çinlə Yaxın və Uzaq Şərqi ölkələri, o cümlədən Azərbaycanı o ölkələrlə birləşdirən qədim ipək yolunun mövcudluğuna görə Çinə gediş-gəlişin olduğunu bilərəkdən bunu öz əsərinin süjet xəttində istifadə etmişdir.

«Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin məzmunundan məlum olur ki, Salman o dövərə qədər eşq və məhəbbət mövzusunda Şərqi məşhur olan «Leyli və Məcnun», «Xosrov və Şirin», «Veys və Ramin», «Yusif və Züleyxa», habelə «Şahnamə» mövzusunda əfsanə və dastanlardan, eləcə də həmin mövzularda sələfləri olan şairlərin qələmə aldığı eyni adda mövcud olan əsərlərdən də şübhəsiz ki, xəbərdar olmuşdur.

Poemanın əsas qəhrəmanlarından birinin adının Cəmşid («Günəş mə'budu»), onun vüsəlinə yetmək üçün can atdığı

sevgilisinin adının isə Xurşid (Günəş) olması heç də təsadüfi deyildir. Çox-çox qədim yazılı mənbələrdə adı çəkilən Cəmşid əfsanəsinə işarə edərək şair «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisində təsvir etdiyi Çin şahzadəsini Cəmşid adı ilə bədii şəkildə ümumiləşdirir, onun sevgilisini – Rum qeysərinin qızının adını isə Xurşid deyərək gözəllik mücəssəməsi kimi simvolikləşdirir.

Orta əsr Şərq şairlərinin bəziləri bədii əsərlərinin qəhrəmanlarının adlarını bəzən Günəş (Mehr), Ay (Mah) və s. qoymuşlar. S.Savəcinin müasiri Əssar Təbrizinin «Mehr və Müştəri» (Günəş və Yupiter) əsəri və s. buna misal ola bilər.

«Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi S.Savəcinin bədii əsərləri içərisində həcmə ən iri və görkəmlisidir. Salmanın həyatı, ədəbi-bədii irsi barədə orta əsrlərdən dövrümüzə qədər söz söyləyənlər bu məsnəvinin adını çəkmişlər. Belə müəlliflərdən Ə.Cami «Baharistan» (82, 113b) əsərində, Ə.Ə.Razi «Həft iqlim» təzkirəsində (66, 530 a) qeydlərini və b. misal göstərmək olar.

Müdərris Təbrizi tanınmış ədiblərin həyat və yaradıcılıqlarına həsr etdiyi «Reyhənətül-ədəb» əsərində Tehranın Milli kitabxanasında S.Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin bir nüsxə əlyazmasının mövcud olduğunu qeyd etmişdir (131, 113). İbn Yusif Şirazinin də Salmanın «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi barədə qeydləri vardır (115, III c., 168-171).

İbn Yusif «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin ayrı-ayrı səhifələrindən müxtəlif beytləri misal gətirir və qeyd edir ki:

این مثنوی با شمارهء دقیق ۱۳۸۸ بیت میباشد و در بحر خسرو و شیرین
نظامی است

(Bu məsnəvi dəqiq olaraq 1388 beytdir və Nizaminin «Xosrov və Şirin»i bəhrindədir (115, III c., 171).

Professor Səid Nəfisi «Tarix-e nəzm və nəsr dər İrən və

dər zəban-e farsî» («Fars dilində və İranda nəzm və nəsr tarixi») kitabında (98, 202), doktor Zəbihulla Səfa «Gənce soxən» («Söz xəzinəsi») əsərinin ikinci cildində Salman Savəci barədə çox qısa məlumat verərək onun «Fərağnamə» və «Cəmşid və Xurşid» mənzum dastanlarının müəllifi olduğunu göstərir (128, III c., 226).

Zəhra Xanlari (Kiya) «Rahnəmaye ədəbiyyat-e farsî» (95, 209) əsərində, «Əzzəriyy'ə...» əsərinin müəllifi Ağa Bozorg Tehrani də Salmanın «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi barədə qeydlər vermişlər (69, 133). A.B.Tehrani «Xəzaneyi-amirə», «Təzkirətüş-şüəra», «Məcalisül-mö'minin», «Baharistan» və bu kimi əsərlərdə Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi haqqında yazılar barədə qeydlər vermişdir. Müəllifin məlumatına görə, XVIII əsrin II yarısında Ağa Məhəmməd şah Qacar dövründə Fərrux adlı bir nəfər də Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» əsəri müqabilində eyni adlı məsnəvini qələmə almışdır (69, 133).

R.Yasəminin yuxarıda adını çəkdiyimiz تتبع و انتقاد احوال و آثار سلمان ساوجی

(«S.Savəcinin həyatı və əsərlərinin tənqidi araşdırılması») kitabında «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin məzmununa toxunulmuş, poemaya Firdovsinin «Şahnamə», Nizaminin «Xosrov və Şirin», «Yeddi gözəl» və s. əsərlərin təsirindən danışılmış (78, 117-120), Ə.Caminin «Baharistan» kitabında bu məsnəvi haqqında deyilənlər xatırlanmışdır (82, 117-120).

T.Təfəzzəli isə S.Savəcinin «Divan»ına (Müqəddimə Təği Təfəzzəlinindir) yazdığı müqəddimədə bir cümlə ilə «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi barədə yazır:

جمشید و خورشید داستانی شیرین و دلکشی است \ مقدمه، ص. بیست (85)
و چهار

(«Cəmşid və Xurşid ürəyəyatan və şirin bir dastandır),

(Müqəddimə, 24).

Məşhur hind alimi Şibli Nemaninin «Şe'rül-Əcəm» əsərinin mühüm hissələrindən biri Salman Savəcinin həyat və yaradıcılığına həsr edilmişdir. O, S.Savəci ədəbi irsinə yüksək qiymət verən Şərq tədqiqatçılarındandır. Ş.Nemani Salmanın «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin məşhur nəzm əsəri olduğunu qeyd edir (105, II c., 156), məsnəvidən bir çox parçaları misal gətirərək oradakı mənə gözəlliyindən, təsvir olunan romantik səhnəciklərdəki simvolik mənələrdən, şairin bu mənzum dastanda sənətə-poeziyaya gətirdiyi yeniliklərdən, Şərq poetikasına bəxş etdiyi nailiyyətlərdən və s. söhbət açmışdır (105, II c., 207).

Əfqanıstanda nəşr edilmiş «Dairətül-məaref» (Kabul, 1968-ci il (84, 702), Londonda çap olunmuş «İslam ensiklopediyası»nda (63, 115), Salmanın «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi» və onun yazılma tarixi barədə məlumat vardır.

Alman şərqşünası Ete Herman «Fars əlyazmaları kataloqu»nda №1243 (62, 178) və «Fars ədəbiyyatı tarixi» əsərində (135, 125) «Cəmşid və Xurşid»in adını çəkir, məsnəvinin məzmunu və mövzusunun, yazılma tarixindən bəhs edir.

Məşhur ingilis şərqşünası E.Braun «İran ədəbiyyatı tarixi» əsərinin III cildində «Materials for the biography of Salman» (Salmanın həyatı haqqında mənbələr) hissəsində onun «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin adını çəkmişdir (61, c. 3, 261).

A.Krımski «İran tarixi, onun ədəbiyyatı və dərviş teosofiyası» əsərində «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi haqqındakı qısa məlumatında qeyd edir ki, Salman Savəcinin XIV əsrdə üzü köçürülmüş, ən yaxşı əlyazma nüsxələrindən hesab olunan və vaxtilə Lazarev adına Şərq dilləri İnstitutunda saxlanılan həmin poemanı Mirzə Abdulla Qafarov rus dilinə tərcümə edərək çapa hazırlayırmış (49, 99).

Digər Avropa müəlliflərindən Pitsi də Salmanın «Cəmşid

və Xurşid» məsnəvisindən parçaları «Storja della poets pers» məcmuəsində (1894-cü il, 173-175) hələ XIX əsrdə italyan dilinə tərcümə etmişdir (49, 99).

XV əsrin əvvəllərində nəfis bir xətlə katib Ruhulla ibn İmad tərəfindən yazılmış və hazırda Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılan Salman Savəci «Divan»ında şairin 2876 beyt həcmində «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi də mövcuddur (88, 66-69).

Y.E.Bertels (1890-1957) «Fars ədəbiyyatı tarixi oçerkləri» əsərində əsası Nizami Gəncəvi tərəfindən qoyulan və XIV əsrdə Yaxın Şərq ədəbiyyatında ədəbi ənənə kimi davam etdirilən məsnəvi janrının inkişafı məsələsindən danışarkən qeyd edirdi ki, o dövrün saray şairlərindən Salman Savəci Nizami yaradıcılığı mövzusunda müvəffəqiyyətli əsər yazan şairlərdən olmaqla İranda romantik dastanların yaşamasını davam etdirmişdir (46, 23).

S.Savəci «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisində Nizami kimi Allahın, peyğəmbərin tərifini, merac və s. kimi bölmələr verərək əsərin yazılması səbəbində qeyd edirdi ki, bir gün zəmanənin padşahı (Sultan Müizzəddin Üveys (1356-1375) nəzərdə tutulur) mənə xəlvətə öz yanına çağırırdı və taxtının yanında yer göstərərək:

چه پنهان کرده در کنج دل گنج	را گفت ای گهر خوی گهر سنج
بر آور خسروانه نقشی از نو	کهن شد نامه فرهاد و خسرو
بیار امید جوش و ویس و رامین	نماند آن شورش حلوائ شیرین
که رفت آب رخ عذرا و وامق	بیارا شاهد عذرا و لایق
نظامی را سیه شد در شهوار	درین مهرباهای سبز زرکار

(88, 311 b)

(Mənə dedi: ey gövhər tanıyan söz ustası! Nə üçün qəlbinin küncündə xəzinəni gizlətmisən? Fərhad və Xosrov dastanı köhnəldi. Gəl, Xosrovə yeni bir nəqşə (şəkil, rəsm) yarat. O şirin halvanın tamı qalmayıb. Başqa bir Veys və Raminə bəzək vur. Bir sevimli və ləyaqətli gözəl bəzə ki, Üzra və Vamiqin üzünün suyu (artıq) getmişdir. Bu qızılı və yaşıl fələklərdə Nizaminin dürri-şəhvarı qaralmışdır. O köhnə gümüş öz qiymətini itirmişdir. Gəl, sözdən adıma yeni sikkə vur.)

Sonuncu parçadan məlum olur ki, hökmdar şairə «Xosrov və Şirin», «Veys və Ramin», «Vamiq və Əzra»dan çox deyildiyi, onlardan daha maraqlı yeni bir mənzumənin olmadığına işarə edərək başqa bir əsər yazmağı Salmandan tələb etmiş, həm də o mənzumələrdən fərqli və tamamilə yeni, orijinal bir səpkdə əsəri nəzmə çəkməyi tapşırılmışdır.

Nizami Gəncəvi əsərlərinin Yaxın və Orta Şərq xalqları arasında o zaman böyük şöhrət qazandığına baxmayaraq, Sultan Üveys S.Savəcini daha da qabağa getməyə səsləmiş, özünü də şöhrətləndirə bilən və Salmandan böyük ustalıq tələb edən yeni əsər yazmasını deyərək, Ünsürinin əldə olmayan, lakin bəzi hissəsi Əsədi Tusinin (XI əsr) lüğətində yazılmış və Mahmud ibn Osman Lamei tərəfindən sonralar türk dilinə tərcümə olunmuş «Vamiq və Əzra» məsnəvisi, Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» poeması (1180-cı il), qədim İran xalq dastanı «Veys və Ramin» əsasında XI əsr şairlərindən Fəxrəddin Gürganinin nəzmə çəkdiyi eyni adlı məsnəvinin və bu qism məşhur əsərlərin köhnəliyini, dəbdən düşdüynə görə, oxucu üçün maraqlı doğuran yeni bir əsərin yazılmasına ehtiyac duyulduğunu demək istədiyini görürük.

Qeyd etməliyik ki, Sultan Üveysin sözlərinə baxmayaraq, Salman Savəci qələmə aldığı yeni əsərini – böyük Nizaminin «Xosrov və Şirin» əsərinin təsiri altında yazmış, onun yaratdığı ədəbi məktəbin davamçılarından biri olmuşdur. Lakin Nizami Gəncəvi əsərlərinin Yaxın və Orta Şərq xalqları arasında son dərəcə şöhrət qazanmasına, ədəbi məktəb yaratmasına baxmayaraq, Sultan Üveysin ulu şairin bədi irsinə təşəxxüslə etinasızlıq göstərməsi və Salman Savəcinin bu etinasızlığa qarşı çıxma bilməməsi, cəsarətsizliyi heç bir tənqid çərçivəsinə sığa bilmir (100, 11).

Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» poemasını yazmağına iki amil səbəb olmuşdur. Birincisi, yuxarıda şairin öz dilindən verdiyimiz qeydlərə görə, əsər Sultan Üveysin sifarişi və bilavasitə onun təşəbbüsü ilə yazılmışdır. Digər tərəfdən isə XIV əsr Yaxın Şərq ədəbiyyatında Nizami ənənələri, Nizami ədəbi məktəbi təşəkkülə başlayan zaman böyük şairin ədəbi irsinin çox zəngin, qələmə aldığı mövzuların rəngarəngliyi, ondakı ideya-humanizm, ümumbəşəri məzmun ilə yanaşı bədiilik, sənətkarlıq və poetik xüsusiyyətləri

nöqteyi-nəzərinə özündən sonra məhəbbət mövsusunda məsnəvi yazan XIV əsr Yaxın Şərq şairlərinə, o cümlədən Salman Savəciyə də güclü təsiri olmuşdur.

Eyni zamanda məlumdur ki, hələ «Hindistan tutisi» ləqəbini alan Əmir Xosrov Dəhləvidən (1252-1325) başlayaraq XIV əsrin Yaxın Şərq ədəbiyyatında Nizaminin ədəbi irsinə, dühasına və sənətkarlıq qabiliyyətinə pərəstişkarlıq bir ənənəyə çevrilmişdi.

Salman Savəcinin müasirlərindən Marağeyi Əvhədi (1274/75 – 1337/38) «Dəhnamə» (yaxud Məntiq ül-üşşaq) poemasını və «Cami-Cəm» (1333) məsnəvisini, Kəmaləddin Mahmud ibn Əli Xacu Kirmani (1290-1352/53) Nizami «Xəmsə»sinin müqabilində «Rövzətül-Ənvar», «Gövhərnəmə», «Kamalnəmə», «Humay və Humayun», «Gül və Novruz» kimi əsərlərini qələmə almış, o dövrün başqa görkəmli şairlərindən Əssar Təbrizi (1326/31-1392) «Mehr və Müştəri» poemasını nəzmə çəkmişdir və s. Yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin hamısı Nizamidən öyrənmiş, onun sənətkarlığı qarşısında səcdə etmişlər. Fikrimizi sübut etmək üçün S.Savəcinin müasiri Əssar Təbrizinin Nizami yaradıcılığına nə qədər pərəstişkar olduğunu aşağıdakı beytlərdən görmək olar:

ولیکن شیخ عیسی دم نظامی   که بر وی ختم شد شیرین کلامی

درین صنعت سخن گر هست آنست   دگر را جمله لعبت کودکانست

(110, vər. 8a)

(... və lakin İsa nəfəsli Şeyx Nizami ki, onunla da sözün şirinliyi bitdi, bu sahədə söz varsa onundur, başqalarının (sözü) uşaq oyunudur).

Salman Savəci də yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz XIV əsr şairlərinin bir qismi kimi Nizaminin «Xəmsə»si müqabilində bir neçə əsər yazmağı qarşısına məqsəd qoymasa

da, onun yaradıcılıq təsirindən kənarda da qalmamışdır.

Görkəmli şərqşünas Y.Bertelsin araşdırmalarına görə, Ə.Cami «Həft övrəng»inə daxil olan «Silsilətüz-zəhəb» poemasında qeyd edirdi ki, onun dövründə Heratda məhz Rudəki, Ünsüri, Müizzi, Ənvəri, Xaqani, Sədi, Sənai, Nizami, Zəhir Faryabi və Salman Savəcinin ədəbi irsi yüksək qiymətləndirilirdi.

Y.Bertels belə qənaətə gəlir ki, Caminin o zamanlar sənətsevərlər üçün tövsiyə olunan ədəbi əsərlərin və qəsidə janrında müvəffəqiyyətlər göstərən şairlərin adlarını çəkməsi, XV əsrdə poetik texnikanın öyrənilməsi nöqteyi-nəzərindən də olduqca dəyərlidir (45, 449).

İran alimi və ədəbiyyatşünası Rəşid Yasəmi Salman Savəcinin məsnəvi janrında qüdrətli bir sənətkar olduğunu söyləyərək yazırdı ki, Salman Savəcinin «Fərağnamə» və «Cəmşid və Xurşid» məsnəviləri Nizaminin məsnəviləri müqabilində sonralar yazılan əsərlər içərisində ən lətif və şirin oxunan məsnəvilərdəndir (78, 4).

Qeyd etməliyik ki, R.Yasəminin bu sözləri ilə Salmanın adı çəkilən məsnəvilərinin məzmun və ideyaca deyil, şeiriyyətcə üstünlüyünə işarə etdiyini başa düşməliyik.

Bu baxımdan «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin ətraflı tədqiqi XIV əsr Yaxın Şərq və fars dilli ədəbiyyat, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin sonrakı davamının müəyyənləşdirilməsi cəhətdən, bu dövrün istedadlı şairlərindən hesab edilən Salman Savəcinin həyatı, yaradıcılığı və dünyagörüşünün öyrənilməsində ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu üzrə orta əsrlər Yaxın Şərq şeirində romantik üsuldan geniş istifadə olunmuşdur. Firdovsinin «Şahnamə»si, Nizaminin «Xəmsə»sinə daxil olan romantik üsulda yazılmış ayrı-ayrı əsərləri, Hafizin, Əssar Təbrizinin, Əlişir Nəvainin, Əbdürrəhman Caminin, Məhəmməd Füzulinin

və s. lirik əsərləri, onların misilsiz sənət nümunələri bu günə kimi dəyərlərini itirməmiş, özlərinə ümumdünya şöhrəti qazandırmışlar.

Firdovsidən sonra «Şahnamə» tipli neçə-neçə əsərlər, məsələn, «Kərşəsbnamə», «Şahənşahnamə», «Teymurnamə», habelə, Nizami «Xəmsə» si üslubunda neçə-neçə «Xəmsə»lər, yaxud oraya daxil olan ayrı-ayrı əsərlərə həm təqlidi, həm də cavab yazılan çoxlu romantik dastanlar meydana çıxmışdır. Belə ki, nəzirçiliyin özü də orta əsr klassik Yaxın Şərq poeziyasında bir ənənəyə çevrilməyə başlamış və bu ənənə dövrümüzə qədər davam etmişdir. Bu ənənənin XIV əsr davamçılarından Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi də fars dilli ədəbiyyatda Nizami ədəbi məktəbinin ən yaxşı nümunələrindən hesab edilə bilər.

Məsnəvi klassik Şərq şairlərinin işlətdikləri ənənəvi giriş fəsilləri ilə başlayır (100, 1).

الهی پرده پندار بگشای در گنجینه اسرار بگشای

(İlahi, lütf pərdəsini aç, sirlər xəzinəsinin qapısını aç), minacat, allahın mədhi, (tövhid), Məhəmməd peyğəmbərin tərifli (nə't) verilir, orta əsr məsnəviləri üçün xarakterik olan bu hissələrdən sonra zəmənin hökmdarı Sultan Müizzəddin Şeyx Bahadır tərif edilir (100, 11).

Bu girişlərdən aydın görünür ki, Salman bütün klassik şairlər kimi islam dininin mövcud qayda-qanunlarına riayət etmiş, allahın yaradıcı qüvvəsinə etiqad bəsləmiş, dini müqəddəsləri yad etmişdir. Lakin məsnəvinin bu hissəsini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə biz Salmanın geniş oxucu kütləsinin ümumi təfəkkür dairəsini nəzərə alan, eyni zamanda orta əsrlərdə yaranmış süjetli əsərlər üçün simvolik cəhətləri yaddan çıxarmayan, bu əsərlər üçün xarakterik olan süjet xəttini saxlamağa çalışan bir şair kimi görürük. Məhz gələcəkdə məsnəvi ilə ətraflı tanışlığımız bu fikirləri bir daha təsdiq edir

ki, Salmanın qələmə aldığı «Cəmşid və Xurşid» əsəri oxucuda bədbinlik, tərkdünyalıq hissləri aşılamaq deyil, əksinə, insan gözəlliyi, onun mənəviyyəti, ən ülvə, pak arzularının həyata keçməsi üçün mübarizələrlə dolu bir aşiqanə-məhəbbət dastanıdır.

Məsnəvinin yazılması səbəbindən aydın olduğu üzrə, şair onu Sultan Üveysin sifarişi ilə qələmə almışdır. Görünür, Salmanın «dünyanın şahı», «Adəm nəslinin dudman (xanədan) (100, 11) çırağı» adlandırdığı Sultan Üveys məsnəvinin süjetinin məhəbbət mövzusunda seçilməsini də özü təklif etmişdir, çünki şair göstərir ki, Sultan ondan «incə, şirin, xoş, həm də mənalı bir əsər yazmağı» (100, 11) tələb etmişdir. Salman Savəcinin bu qeydləri təsdiq edir ki, özü şeir və sənət həvəskarı olan Sultan Üveys ədəbiyyatın inkişafı üçün imkanlar yaratmış, hətta saray şairlərini də yazıb-yaratmağa həvəsləndirmişdir.

S.Savəci belə bir əsər yazmağın çətinliklərini bildiyi kimi, eyni zamanda özünün lirikadakı müvəffəqiyyətlərinə də inanırdı. Çünki o, fəxriyyələrinin birində «Ay kimi başqasının nurunu əks etmirəm, özgə çırağına da ehtiyacım yoxdur», – (100, 12), deyərək, seçdiyi mövzunun orijinallığına işarə etdiyini görürük. Ona görə də şairin yaradacağı yeni əsər onun yeni bir qələbəsi olmalı idi. Salman buna işarə edərək yazır ki, o, bu işdə əldə olan bütün imkanlardan istifadə etməli, «qələmi ilə gecə-gündüz əql və huşunun, xəyalının incə və pak saplarından ətirli, şəkərli ipəklə parça toxumalıdır (100, 11-12). Onun bu al-qumaşı «Şamdan Şüştərə, Əmmandan Bədəxşana qədər şeir və sənət aşıqlərinin layiqli tərifini qazanmalı idi» (100, 12).

«Cəmşid və Xurşid» Salman Savəcinin bədii irsi içərisində ən böyük və mürəkkəb süjet əsasında yaradılmış və şair təxəyyülünün geniş və rəngarəng sahələrini əhatə edən bir əsərdir.

«Cəmşid və Xurşid məsnəvisinin müqəddiməsindən aydın olur ki, şair Yaxın Şərq xalqlarının şifahi ədəbiyyatı, folkloru və digər sənət nümunələrini öyrənmiş, çoxlu rəvayət və hekayətlər eşitmiş, bütün bunlar isə yeni səpkidə bir əsər yazmaqda ona əsas istiqamət vermişdir. Məhz məsnəvinin başlanğıcında da şair işarə edərək göstərir ki, o, bu mövzunu özündən əvvəl yaşayıb-yaratmış bilicilərdən eşitmişdir. Şairin qələmə aldığı mövzu nikbin ruhlu, aşiqanə mövzuda yazılmış əsərlər üçün xarakterikdir.

S.Savəci «Kitabın yazılması səbəbi» hissəsindən sonra «Cəmşid və Xurşid» dastanının başlanğıcı» bəhsi ilə məsnəvinə maraqlı bir fabula üzrə qurur.

Əsərin süjet xətti iki aşıqın məhəbbət macərasına həsr olunmuş lirik-epik planda yazılmışdır. Şair onların vüsəl yolunda çəkdikləri məşəqqəti yadda qalan, canlı və zəngin şeiriyətlə tərənnüm etmişdir.

Şair əsəri əsas qəhrəman Cəmşid ilə tanışlıqla başlayır. Cəmşid Çin fəğfuru (imperatoru) Şapurun oğludur. O, atasının yeganə varisi olduğundan şah onu «canından da əziz tutur», təlim-tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olur. Cəmşid ağıllı və tərbiyəli bir gənc kimi böyüyür. O, məharətlə nizə və qalxan oynadır, meydanda at çapır, ox atmaqda, ov etməkdə hünər göstərir.

Cəmşid həm də ağıllı və səxavətlidir. Həmişə özündən yaş və bilikdə böyük adamlarla durub-oturur, eyni zamanda sadlanmağı, eys-ışrət məclisi qurmağı xoşlayan bir gəncdir.

Bir gecə baharın xoş vaxtlarından birində Cəmşid bağda məclis qurur. Məclis çox xoş və təmtəraqlı keçir. Bütün gecəni çalib-oynayır, oxuyurlar. Saqinin ardı-arası kəsilməyən «Nuş olsun!» sədaları altında cavanlar əylənirlər.

Gecə yarından keçəndə məclis dağılır. Saqi yerindən qalxır, şam söndürülür. Şahzadə yuxuya gedir... O, yuxuda ay üzli bir gözəl görür. Yuxudan sərsəmcəsinə oyanır, gördüklərinin yuxu

olduğuna təəssüf edərək ah-nalə edir. Səbəbini soruşanlara isə heç nə demir. Nəhayət, belə məlum olur ki, onun məşuqəsi Çin ölkəsində deyildir. Mehrab adlı dünyagörmüş bir tacir ona Rum qeysərinin (hökmdarının) qızı Xurşidin şəklini gətirib göstərir. Cəmşid və Mehrab Şapur şahdan Ruma səfər etməyə icazə alırlar.

Cəmşid və Mehrab cinlər ölkəsindən keçir, Əkvan divlə vuruşur, dəryada gəmiləri qərğ olur və nəhayət, böyük çətinlik çəkdikdən sonra Rum ölkəsinə çatırlar. Cəmşid şəhərə tacir sifətində daxil olur, külli miqdarda qızıl, daş-qaş və ləl-cəvahirat sərf edərək qeysərin dərbarına (sarayına) çatır və Xurşidi tapır. Xurşidin anası bu hadisədən xəbər tutcaq qızını qalada həbs etdirir. Cəmşid qüssədən səhralara düşür, yırtıcı, vəhşi heyvanlar arasında güzəran keçirir. Mehrab onu taparaq yenidən şəhərə gətirir, ona çoxlu öyüd-nəsihət verərək doğru yol göstərir. Mehrabın təbiri ilə Cəmşid yenə də mal-pul sərf etməklə qeysərin sarayına yol tapır və Xurşidin anasının etimadını qazana bilir və Xurşidi qaladan azad etdirir.

Bu zaman kiçik vaxtlarından bir-birinə deyikli olan Şam şahzadəsi Şadi şah Xurşidin ardınca Ruma gəlir. Qeysər bəzm məclisində, çövkən oyununda, ovda Cəmşidə üstün gələ bilmir. Bunlarla yanaşı, Cəmşidin ov zamanı Qeysəri şirin həmləsindən azad etməsi və s. onun bir tacir deyil, cəngavər, bəlkə də bir şahzadə olduğu tədricən qeysərə və arvadına məlum olur.

Şadişahın təklifinə qarşı Rum qeysəri çətin şərtlər qoyur, Şadişah müharibəyə hazırlaşmaq əvəzinə Şama qayıdır. Cəmşid qeysərdən qoşun başçılığını qəbul edir. Cəmşidin başçılığı altında Rum ordusu Şam üzərinə yerişir. Şiddətli vuruşdan sonra şamlılar məğlub olur. Bir ilə qədər Cəmşid Şamda səltənəti ədalətlə idarə edir, sonra Ruma qayıdaraq Xurşidlə nikah bağlayır, bir müddətdən sonra Çinə – atasının yanına qayıdır. Atasını təntənə ilə şahlıq tacü-taxtını oğluna verir.

Cəmşidə toy büsəti qurulur; Xurşidlə xoşbəxt ömür sürür.

Məsnəvinin süjet xətti üzrə hadisələr əsasən bir istiqamətdə – Cəmşidin öz məqsədinə doğru inamla irəliləməsi ilə inkişafda götürülür, onun öz arzu və istəyinə nail olması ilə dünyanın nöqtəsində tamamlanır. Hadisələr Çində başlayır. Cəmşidin səfər zamanı başına gələn macəralarla şaxələnir, sonra Ruma köçürülür və yenidən Çində cərəyan etməklə sona yetir.

Əsərin sonu moizə, şamla məcmərin (məqəlin, buxurdanın – ənbər yandırılan qabın) söhbəti, nəsihətnamə, qocalıq haqqında və kitabın tamamlanması ilə bitir.

Şair kitabın sonunda əsərin yazılıb başa çatdırıldığı tarixini göstərərək «Bu kitab həzrəti Sultan Şeyx Üveysin dövründə, onun səltənəti daima yaşasın, var olsun... tamam oldu» sözlərini qeyd etmişdir (100, 176).

Şair ilk növbədə əsərin qəhrəmanı Cəmşidi özünün bir sıra müsbət keyfiyyətləri ilə oxucunun nəzərində canlandırır.

Cəmşid hərtərəfli inkişaf etmiş bir gəncdir. O, cəsarətli, qüvvətli və çevikdir. Bu xüsusiyyətləri ilə Cəmşid mübarizə meydanına atılarkən aciz qalmır, öz ideali uğrunda mübarizəyə qoşulur, çətinliklərə mərdlik və səbrlə sinə gərir.

Cəmşidin yuxuda gördüyü Rum şahzadəsi Xurşid əsərdə onunla qarşılaşdırılır. Salman bu qəhrəmanlarının bədii keyfiyyətlərinin bir-biri ilə uyğunluğunu, hər ikisinin sevgiyə, məhəbbətə vəfəli olduğunu müvəffəqiyyətlə işləmişdir. Beləliklə də, aşıqların vüsala çatmaları əsərdə təbii və inandırıcı çıxmış, bu məziyyətlərinə görə də «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi Salman Savəci bədii irsinin pərəstişkarları arasında müsbət qiymətləndirilmiş və fars dilli ədəbiyyatda, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının XIV əsr və sonrakı dövrlərində xüsusi təsir dairəsinə malik olmuşdur.

Əsərin süjet xəttinin maraqlı cəhətlərindən biri Cəmşidin qəlbində ilk gənclik ehtiraslarının, məhəbbətin oyanması, məşuqəsi barədə düşünərkən keçirdiyi həyəcanların verilməsi

momentləridir.

Çin fəğfuru oğlunun aşıq olduğunu görəndə pərişan olur. Şapur şah Cəmşidin «ağlıni itirəcəyindən, divanəliyindən» ehtiyat edir, qorxuya düşür.

Fəğfur oğlunu yanına çağırtdıraraq lazımi nəsihətlər verir, onu bu yoldan çəkəndirməyə çalışırsa da faydası olmur. Şah fərman verir, Çin mülkünün seçmə gözəlləri səf-səf düzülür. Ata üzünü oğluna tutaraq deyir:

... ای پسرزین خوبرویان دل و طبعیت کداین راست جویان
درین مجلس دلرامت کدامت دلارام ترا آخر چه نامست؟

(100, 25)

(Ey oğul, bu gözəllərin hansını ürəyin istəyirsə, seç! Buraya toplaşan gözəllərdən sən qəlbini oxşayan hansıdır? Sən qəlbini ələ alan gözəlin adı nədir?).

Lakin Cəmşid atasından üzr istəyir və bu gözəllərdən heç birinin onun sevgilisi olmadığını söyləyir. Qoca şahın kədəri şair qələmi ilə təbii və inandırıcı boyalarla verilmişdir.

Məsnəvidə verilən Mehrab adlı tacir surəti bəzi xüsusiyyətlərinə görə, Nizaminin «Xosrov və Şirin»indəki ağıllı, dünyagörmüş, «bütün yer üzünü qarış-qarış gəzmüş» Şapur obrazını xatırladır. Məhz onun ağıllı tədbirləri və məsləhətləri ilə çıxış yolu tapıla bilərdi. Mehrab Şamda, Səğsində olmuş, gah Rumda sövdəgərlik etmiş, gah da bütün Çini dolaşmışdı. Onda həm də bir rəssam qabiliyyəti vardır. Mehrab Cəmşidin nədimi, eyni zamanda yaxın dostudur. Gənc şahzadə Mehrabı çağırtdıraraq başına gələnləri ona nəql edir. Mehrab, eyni zamanda «Xosrov və Şirin» əsərindəki rəssam Şapurun prototipidir. Şapur Xosrova Şirin haqqında hekayəti danışdığı, onun rahatlığını əlindən alıb qəlbindəki eşqini alovlandırıdığı kimi, Mehrab da Rum qeysərinin gözəl qızı Xurşidi ona tərifləyir. Mehrab Cəmşidə söyləyir ki, mən çox gözəllər görmüşəm, lakin:

از این خوبان که من دیدم بهر بوم ندیدم مثل دختری قیصر روم

مه از شرم رخ او در نقابست میان ماه رویان آفتابست

(100, 27)

(Hər ölkədə belə gözəllərdən ki görmüşəm, Rum Qeysərinin qızı kimisini görməmişəm. Ay onun üzündən utandığından üzünə niqab çəkmişdir. O, ay üzlülərin içərisində bir günəşdir).

Mehrab Xurşidin şəklini Cəmşidə göstərdikdə şahzadə:

نظر چون بر جمال صورت انداخت همان دم صورت نادیده بشناخت

(100, 29)

(Elə ki, o surətin camalına nəzər saldı, həmin vaxt üzünü görmədiyi gözəli tanıdı).

Cəmşid yuxuda gördüyünün həmin gözəl olduğuna şübhə etmir, qızı axtarıb tapmaq üçün Mehrabdan kömək istəyir. O isə cavabında yolun çox çətin və keçilməzliyini, hər qarışında cəngəllik, dəniz, dağ, div və yırtıcı heyvanlar olduğunu söyləyir və onu bu yoldan çəkəndirmək istəyir. Lakin Cəmşidin qərarı qətidir. Yalnız bir çətinlik varsa, o da atasının yol tədarükünə razılıq verməsidir.

Mehrabın Çin fəğfurunun yanına yollanması, ondan səfərə çıxmaq üçün icazə istəməsi, Şapur şahın bu xəbəri eşitcək kədərlənməsi, onun dil töküb oğluna yalvarması və s. səhnələri əsərdə maraqlı oxunan yerlərdəndir. Məsnəvinin bu hissəsində oxucu hər addımda real həyat lövhələri ilə üzləşir.

Şair təxəyyülü hadisələri yaşadığı dövrün cəmiyyətinə köçürərək onu həyatiləşdirmişdir.

Oğlunun hərəkətlərinə qarşı Çin fəğfurunun dilindən çıxan etiraz sözlərində hər şeydən əvvəl, valideyn narahatlığı, övlada qarşı qayğıkeşliklə çırpınan ata qəlbinin döyüntülərini görürük: «Ey tərlandı, əlimdən uçma, qocalmışam. Ayrılıq olsa, bir də səni görməyimə ümidim yoxdur. Mən ömrümü artıq başa

vurmuşam. Dünyada səndən başqa övladım yoxdur» (100, 32).

Salman Savəci ata ilə oğul arasındakı həyəcanlı görüş səhnəsini verməklə məsnəvinin süjetindəki drammatizmi qüvvətləndirmişdir. Şair yeni nəslin nümayəndəsi olan Cəmşidi, onun düşüncələrini oxucunun gözü qarşısında real surətdə canlandırıdığı kimi, qoca nəslin nümayəndəsi atanı da realist planda vermişdir. Cəmşid xəyalpərvər olsa da, öz həyatı düşüncələrini real həyatda axtarır. Köhnə adət-ənənə tərəfdarı olan atanın həyatı düşüncələri, övladının taleyi üçün keçirtiyi narahatlığı isə tamamilə təbii və inandırıcı əks olunmuşdur.

Lakin Mehrabın ağıllı tədbiri qarşısında şah ələcsiz qalib səfər tədarükünə razılıq verir. Əsərin bu hissəsindən sonra süjet xətti sırf romantik planda davam etdirilir. Cəmşidin yolda pərilər məskəninə çatması, əjdaha və divlə vuruş səhnəsi, gəmisinin deryada qərç olması, pərilər padşahı Nazpərvərdin köməyi ilə nicat tapması, dənizdən üzərək insan yaşamayan, hər tərəfdə vəhşi heyvanların qorxulu, dəhşətli nərələri eşidilən cəngəlliyə düşməsi və s. kimi romantik səhnələr yaradan şair sözsüz ki, xalq əfsanələrindən istifadə etmişdir. Bu da Yaxın və Orta Şərq xalqları, xüsusilə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından irəli gələn təsirlərlə əlaqədardır.

Cəmşidin öz adamlarını yolda tapdıqdan sonra Xurşidi görməsi ilə hadisələr yığıcmlaşır və əsərin süjet xətti daha da canlanır.

Salman Savəci ilk dəfə Cəmşidlə Xurşidin görüş səhnəsini zəngin bədii boyalarla, yüksək şairanə ilhamla təsvir edir:

... Xurşid alaçıqın içərisində oturmuşdur. Gözəllər onu dövrəyə almışlar. Çadırın ətrafında toplaşmış bu gözəllərin içərisində pəri üzlü Xurşid bir üzük qaşına bənzəyirdi (86, 85).

Cəmşid həmin çəmənərə gəlir. Aşiq və məşuqə bir-birinə uzaqdan tamaşa edirlər. Bu səhnəni şair belə təsvir edir:

دو مه می ساختند از دور باهم نظر می باختند از دور با هم

هوای گل چو از خورشید شد گرم   ملک بر داشت از رخ پردهء شرم

(100, 85)

(İki ay uzaqdan bir-birinə işıq saçırdı. Onların nəzərləri bir-birinə baxırdı. Gülün nəfəsi Günəşin istisindən hərarət alanda, şahzadə üzündən utancaqlıq pərdəsini götürdü).

Bununla da iki aşiqin məhəbbət macərası başlayır.

Şair hər iki gəncin daxili həyəcanlarını təsirli, canlı vermişdir. Lakin feodal zəmanəsinin mövcud qayda-qanunları onların vüsala çatmasına imkan vermirdi. Ona görə də hələ ilk anlardan dayəsi Ketayun Xurşidə nəsihətlər verir, ona qeysər qızı adını təmiz saxlamağa, dedi-qodudan yaxasını saqındırmağa çalışırdı. Dayə Xurşidi tənəli sözlərlə danlayır və başa salırdı ki, ata-anasının tanımadığı bir gəncə bu cür açıq görüşlər yaraşmaz (100, 87).

Digər tərəfdən də Mehrab Cəmşidə ağıllı nəsihətlər verir, onu təmkinli olmağa çağırır, ona inci tək sözlər seçib söylədiyi və ehtiyatlı davranmağı məsləhət görür (100, 83).

Şair burada oxucularına «Leyli və Məcnun» əhvalatını xatırladır. Hər iki aşiqin halını, düşdüyü vəziyyətləri onlarla müqayisə edir. Sevgililər onları əhatə edən mühitin azad sevgiyə bir maneə olduğunu bilsələr də bir-birinə olan məhəbbətlərini gizlədə bilmirlər. Günlər keçdikdə onların məhəbbəti daha da artmağına baxmayaraq bir-birinin üzünə həsrət qalırdılar.

Nəhayət, Xurşid adət-ənənələrin əsiri olan anası Əfsərin hökmü ilə qala zindanına atılır (100, 98), Cəmşidə onun dərdindən Məcnuntək səhralara düşür, vəhşilərlə dolanır (100, 100). Vəfalı dostu Mehrab Cəmşidi dağlarda-səhralarda axtarır və ona:

مکن زاری که از زاری و شیون   نیفزاید بجز شادی دشمن

(100, 104).

(Ah-zar eləmə ki, şivən qoparmağın, ah-zar etməyin düşmənin şadlığını artırmaqdan başqa bir xeyir verməz), - deyə öyüd-nəsihət verirdi.

Buraya qədər əsərin sujet xəttində Cəmşid nə qədər mətin, iradəli bir qəhrəman, yenilməz bir cəngavər kimi göstərilirsə, bu anlarda o, müvazinətini itirir, ümitsizliyə qapılır. Salman qəhrəmanın bu cəhətlərini daha qabarıq vermiş, onu səhraya salmış, vəhşilərlə ünsiyyət bağladığını göstərməklə əsərin drammatizmini romantik səhnələrdə qüvvətləndirmək istəmişdir.

Şair hər iki aşiqin ayrılıq səhnəsini təsvir edərkən onların bir-birinə sədaqətini, vəfasını bədii tərzdə təsvir edir. Xurşid Cəmşidlə, Cəmşid isə Xurşidlə məktublaşırlar. Hər ikisi zəmanənin cövr-cəfasından şikayətlənir, məktub vasitəsilə biri digərinin halından xəbərdar ola bilirlər (100, 109, 117). Cəmşid Xurşidə yazdığı məktubda onu «dünyanın isti və soyuğunu görməyən nazik bədən» adlandıraraq, qaranlıqda yanan şam kimi məhbəsin küncündə oturub çəkdiyi əziyyətləri, onun kölə vəziyyətini, ixtiyarsızlığını xatırlayırdı. Lakin Cəmşid öz sevgilisinin köləliyinə, zahirdə xəşbəxt görünən, əslində isə bədzəxt və zavallı, həyatdan məhrum olan bu qızın çəkdiyi iztirablara qarşı etiraz edib dərdini bir kəsə deyə bilmirdi:

غم پنهان خود را با که گویم   علاج درد دل را از که جویم

(100, 110).

(Özümün gizli qəmimi kimə deyim, ürəyimin dərdini və əlacını kimdə tapım?)

Salman Xurşidin düşdüyü ağır vəziyyətin təsvirində onun dililə zəmanədən və öz halından şikayətlərində, eyni zamanda özünün yaşadığı mühit, feodal-patriarxal həyat haqqında oxucularında müəyyən təsəvvürlər yaratmışdır. Xurşid də hicran atəşində yanır. Onun ah-naləsi düşdüyü qul vəziyyətini dərk edərək etiraz səsini ucaldan bir gəncin keçirdiyi iztirablardır:

يکايک قصّء جمشيد گفتند

حديث ذره با خورشيد گفتند

بشيرين قصّء فرهاد بردند

به وامق نالهء عزرا سپردند

زهجران جان من بر لب رسیده کسی این محنت از هجران ندیده

همی سوزم چو عود از تاب هجران شب و روزم حزين و زار و گريان

(100, 117)

(Ayrılıqdan ruhum dodağıma çatmışdır. Heç kəs hicrandan belə bir möhnəti görməmişdir. Bu hicran qəmindən ud tək yanırım. Gecəm və gündüzüm inilti, ağlamaq və ah-zarla keçir).

İslam dünyasında qadınların vəfasızlığından çox dəm vurulduğuna baxmayaraq, Nizaminin Şirini kimi Salman da Xurşidi bunun əksinə qoyur, onu vəfa və sədaqət simvolu kimi ülviləşdirir. Xurşidin düşüncələri, ağıllı mühakimələri ilə Cəmşidə təsəlli verməsi, müvəqqəti çətinliyə mətanətlə sinə gərmək lazım olduğunu Cəmşidə tövsiyə etməsi ilə şair öz dövrünün ədəbiyyatına zəmanəsinin ağır kədər və müsibətlərinə dözümlü olan müsbət, fədakar qadın obrazı gətirmişdir.

Şair hadisənin inkişafını elə qurmuşdur ki, oxucu istər-istəməz qəhrəmanlarının qaranlıq mühitə qarşı etirazlarını onların öz hərəkətlərində, apardıqları mübarizədə görür və onlara haqq qazandırır. Bu yolda yalnız əsərin baş qəhrəmanları təkbaşına vuruşurlar, onlara öz arzularına çatmaqda başqaları: Mehrab, Şəkər kimiləri də kömək edirlər.

Qeyd etməliyik ki, Salman Savəci Şərq ədəbiyyatında məhəbbət mövzusunda özündən əvvəl yazılmış «Leyli və Məcnun», «Xosrov və Şirin», «Yusif və Züleyxa», «Vamiq və Əzra», «Veys və Ramin» və s. kimi əsərlərlə tanış olmuş, eləcə də yeri gəldikcə «Cəmşid və Xurşid» əsərində həmin poemaların üslubi xüsusiyyətlərindən istifadə etmiş, onların qəhrəmanlarını xatırlamışdı. Əsərin bir yerində – Xurşidin Şahnazdan Cəmşidin halını xəbər aldığı səhnədə şair Şirin, Fərhad, Vamiq, Əzra kimi qəhrəmanların adlarını xatırlamışdır:

(100, 115)

(Cəmşid rəvayətini bircə-bircə dedilər, Zərrə ilə Günəşin hədisini söylədilər. Şirinə Fərhadın əhvalatını, Vamiqə Əzranın naləsini danışdılar).

Salman Savəci öz dövründə pulun, sərvətin feodal dünyasında oynadığı rolu yaxşı bilirdi. Ona görə də şair hər bir çətinliklərdən çıxmaq üçün pul sərf eləyən Mehrabı o dövrün insanların tipik obrazı kimi ümumiləşdirmişdir. Salmanın bəzi hallarda «Çin surətgəri» (Çin rəssamı) (100, 125) adlandırdığı Mehrab «böyük miqdarda ləl və gövhər götürüb Xurşidin anası Əfsərin yanına yollanır» (100, 126). O, hətta kənzlərə qızıl və bəzək şeyləri, lələlərə və qulluqçulara qiymətli hədiyyələr bağışlamaqla, bir sözlə hamını ələ ala bilir və məsələnin həllini asanlaşdırır. Hələ bu vaxta qədər Cəmşidin kim olduğunu yaxşı bilməyən Əfsərin sualının cavabında Mehrab tabağın üstündən örtüyü götürür. Ləl-cəvahiratı görən Əfsər həm bu işə heyran olur, həm də yaranmış vəziyyətdən «xəcalət çəkir», eyni zamanda Xurşid barədə fikrə gedir (100, 128-129). Bundan sonra əsərin süjet xəttində yeni bir dönüş mərhələsi başlayır.

Şair Cəmşidə rəqib çıxmış Şam şahzadəsi Şadişahla qarşılaşdırır və bütün xüsusiyyətlərinə görə qəhrəmanı hər bir rəqabətdən, sınaqdan çıxararaq ona üstünlük verir.

Salman Savəci əsərin sonunu, demək olar ki, Cəmşid üçün imtahan hissəsi kimi vermişdir. Onun bütün müsbət xüsusiyyətləri həm ədəb-ərkan məclislərində, həm öz dövrü üçün məşhur olan quy və çövkən oyununda, ov zamanı göstərdiyi çeviklikdə, aslanla vuruşmasında və ona qalib

gəlməsində, eyni zamanda ağır müharibə meydanında qələbəsi ilə tipikləşdirilmişdir.

Əsər Cəmşidin öz səadətinə çatması ilə bitir. Qeysərin razılığı ilə nikah kəsilir. Rum qeysəri qızı Xurşidi böyük bir təntənə ilə Cəmşidə ərə verir. Cəmşid ata-anasını görmək arzusunda olduğunu Rum qeysərinə bildirir və ondan icazə alaraq Xurşidlə bərabər vətəninə yola düşür.

Bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, Əssar Təbrizinin «Mehr və Müştəri» əsərinin sonu da eyni süjet düyünü ilə tamamlanır. Burada da Mehr Müştərinin məsləhəti ilə Keyvan şahın qızı Nahidlə evləndikdən sonra onun razılığı ilə dostu Müştərini və seğilisi Nahidi də götürüb vətəninə yollanır.

Əssar Təbrizinin «Mehr və Müştəri» poeməsindəki Müştəri surəti S.Savəcinin haqqında danışdığımız məsnəvisindəki Mehrab surəti ilə bir sıra xüsusiyyətlərinə görə uyğundurlar. Maraqlıdır ki, «Mehr və Müştəri»də də sonluq eynilə «Cəmşid və Xurşid»dəki kimidir.

Cəmşidin ayrılıq həsrətini çəkən atası Şapur şah Cəmşidlə Xurşidi təntənə ilə qarşılayır və gözəl bir toy büsəti qurduqdan sonra şahlıq tac-taxtını ona tapşırır (100, 172), Mehrin atası Şapur şah da eyni hərəkəti edir.

Bu qeydlərimizdən görüldüyü kimi, Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin süjet quruluşunun onun müasiri Əssar Təbrizinin «Mehr və Müştəri» poemasına müəyyən dərəcədə təsiri olmamış deyildir. Lakin Salman Savəci məsnəvinə nikbin bir əhval-ruhiyyə ilə bitirir. Uzun zəhmətdən sonra Cəmşid öz ata yurduna qayıdır və xoşbəxt həyat sürür, Əssar Təbrizi isə «Mehr və Müştəri» poemasının sonunu əsərin qəhrəmanlarının ölümü ilə tamamlamışdır.

Salman Savəcinin çox zəngin, rəngarəng yaradıcılığında «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi xüsusi yer tutur. Salmanın məhəbbət mövzusunda qələmə aldığı bu əsər XIV əsr şəraitində azad məhəbbətə can atan gənclərin arzularını ifadə edir.

S.Savəci bu dastanda sevən aşıqlərin real həyatda məhz mübarizə aparmaqla öz arzularına çata biləcəkləri ideyasını irəli sürmüşdür. Şairin qəhrəmanları həyatı insanlardır. Onlar çətinlik qarşısında aciz qalmaq istəmirlər, ömürlərinin sonuna qədər bir-birinə çatmaq üçün çarpışmağa hazır olduqlarını sübut edirlər. Şair əsərdə övladlarının taleyi ilə maraqlanan ataların simasında saf məhəbbət yolunda vəfa göstərən övladlara qarşı güzəştə gedən, onların taleyi ilə maraqlanan valideynlərə haqq qazandırır. Cəmşid hökmdar oğlu olmasına baxmayaraq işə həmişə məsləhətdən sonra başlar və müvəffəqiyyət əldə etmək üçün hər bir çətinliyə mətanətlə sinə gərirdi. O, ağıllı, tədbirli, iş bilənlərdən məsləhət alır, bir şahzadə, həm də sadə bir insan kimi inkişaf edir, böyüyürdü. Tacir Mehrab Cəmşidin ən yaxın məsləhətçisi, yol göstərənidir. Məsləhəti xoşlayan, ağıllılardan öyrənməyə çalışan şahzadə Cəmşid Rum səfərinə gedərkən yolüstü qoca keşişdən dəyərli tapşırıqları məmnuniyyətlə qəbul edir. Həmin epizod Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» poeməsindəki İskəndərin zülmətə gedərkən səhrada dünyagörmüş qocadan faydalı məsləhətlər alması səhnəsini xatırladır.

Salman Savəcini orta əsr feodal dövrünün bir çox şairlərindən fərqləndirən cəhətlərdən biri də odur ki, o, bu məsnəvidə məhəbbəti dini-mistik mənada başa düşmür, onu təriqət şairi kimi izah etmir. Şair yaşadığı XIV əsr patriarxal-feodal mühitində valideynlərin iradəsi ilə ailə qurmaq adətlərinə qarşı çıxmışdır. Biz bütün əsər boyu Salmanın nikbin bir mövqə tutduğunu görürük. O, insanın ən ülvi hisslərinin ifadəsi olan məhəbbət uğrunda mübarizəsində qəhrəmanın mübarizə yolunu işıqlandırır, Məcnun kimi aciz deyil, əksinə mərd və mübarizdir. Doğrudur, Cəmşid bəzən səhralarda təkbaşına gəzir, vəhşilərlə ünsiyyət saxlayır, pərilər və cinlər ilə qarşılaşır, dəniz atına minərək dənizdən keçir, çətinliyə düşdükdə pərilər padşahı Nazpərvərdi köməyə çağırır, onun

vasitəsilə çətinlikdən nicat tapır, divlə, əjdaha ilə vuruşur... və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Cəmşid və Xurşid» tarixi bir material əsasında yazılmış əsər deyil, şairin sevgi haqqında romantik bir dastan yaratmaq təxəyyülünün məhsuludur.

Romantik hadisələr isə xalq ədəbiyyatında real cizgilərlə verildiyindən, Salman Savəci də özündən əvvəl yazıb-yaradan Şərq şairlərinin əksəriyyətinə xas olan belə bir ənənəvi səciyyədən uzaqlaşmamışdır.

Yazıçı əsərdə o dövrün milli adət-ənənələrini həyatdan almış, düzgün göstərmişdir. Həm Cəmşidin, həm də Şadişahın Rum qeysəri tərəfindən hörmətlə qarşılanması, elçilik səhnələri, Xurşidin gəlin köçürülməsi, onun nikah mərasimi, gəlinin bəzədilməsi, məşşatələrin gəlinin üzünə güzgü tutması, bəzəmələri, əl-ayağına həna yaxmaları, bəylə gəlinin əllərində şam tutmaları (100, 161-162) və s. bu günkü gün üçün də Yaxın Şərq, eləcə də Azərbaycan xalqının həyatında milli ənənə kimi davam etməkdədir.

Toy, müharibə, aşıqlar arasındakı rəqabət, birinin məğlub olması, digərinin qalib çıxması səhnələri məsnəvidə inandırıcı boyalarla verilmişdir. Bu səhnələr hər bir dini-mərasimi rənglərdən azaddır.

Əsərin sonluğu elə qurulmuşdur ki, oxucular qarşılıqlı məhəbbətin qalib gəlməsinə qəlbən şad olur, onu hüsn-rəğbətlə qarşılayırlar.

Cəmşidi səfər zamanı öz ölkəsindən onunla səfərə yollamış adamlar – xalqın nümayəndələri də müşayiət edirlər. Onlar sevimli şahzadələrini bir an belə tək buraxmır, daim onun köməyinə çatmağa çalışırlar.

Salman Savəci şifahi xalq ədəbiyyatından bacarıqla istifadə edərək sevgi dastanı «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin süjetini sənətkarcasına işləmiş, fars dilli Azərbaycan ədəbiyyatının o dövürkü inkişafına yeni bir zəmin yaratmışdır.

3.1.1. Surətlərin təhlili. Əsas və epizodik surətlərin səciyyəsi, bu surətlərin təsvirində nəzərə çarpan ümumiləşdirici və spesifik xüsusiyyətlər.

Məlum olduğu üzrə Yaxın Şərq ədəbiyyatında poema janr forması özünün yaranma tarixi cəhətdən çox qədimdir. Məsələn, Yaxın Şərqin ilkin yazılı abidələrindən hesab edilən «Avesta», xüsusilə onun «yəştlər» adlanan hissəsi dünyanın ən mühüm və qədim mənzumələrindən sayılır. Dünya ədəbiyyatında Homerin «İliada» və «Odissey» dastanları, hind dastanlarından «Ramayana» və «Mahabharata», Əbülqasim Firdovsinin «Şahnamə», həkim İraşah Əbülkeyrin «Bəhmənamə» (hicri V-VI, miladi X-XI əsrlər), Əsədi Tusinin «Kərşəbnamə»si, eləcə də Nizami Gəncəvinin «Yeddi gözəl» əsərindəki bəzi fraqmentlər və s. bu kimi dastanlar Şərq xalqları arasında geniş yayılmış hekayətlər və rəvayətlər əsasında meydana gəlmişdir. Elə dastanlar da vardır ki, bunlar şairin bilavasitə öz təxəyyülünün, romantik ilhamının məhsuludur. İran alimlərindən Zəbihulla Səfanın təbirincə desək, burada şairlər əsasən sərbəst hərəkət edir, lakin mövzunu işləyərkən epik dastanlar üçün mövcud olan ümumi yolla gedirdilər (94, 5).

Orta əsr Yaxın Şərq şairlərinin əksəriyyəti sonuncu səpkidə əsər yaradarkən istər-istəməz şifahi xalq ədəbiyyatında mövcud olan əfsanə və rəvayətlərdən də istifadə etmiş, hər hansı bir əfsanə və rəvayətin də qələmə alınmasında, onu əsərinin süjet xəttinə daxil edəndə xüsusi bir ustalıq göstərməyə çalışmışlar. Bir sözlə, həyatı, real səhnələrlə əfsanəvi epizodlar bu cür əsərlərdə üzvi bir vəhdət təşkil etmişdir. Hətta yeni olmayan əfsanəvi lövhələrin ustalıqla işlənməsi də bu kimi sənətkarlara şöhrət qazandıra bilmişdir.

Məlumdur ki, «Firdovsidən əvvəl də başlanan «Şahnamə» mövzusunda Məsudi Mərvəzi, Dəqiqi də qələmə çalmışlar, lakin Firdovsi öz istedadı ilə bu mövzuya son qoymuşdur» (94, 10).

Yaxud Nizaminin başladığı mövzular özündən neçə-neçə əsr sonralar bir çox cavablarla qarşılandı. Hər iki sənətkar müxtəlif yolla gedərək, biri cəngavərliyin, qəhrəmanlığın, digəri isə məhəbbətin, həqiqi eşqin qələbəsinin simfoniyasını yaratdılar. Hər iki yol, hər iki üslub gələcəyə eyni dərəcədə pərəstişkarlarını tapmış, ayrılıqda öz fərdi xüsusiyyətlərini saxlayaraq təqlidə, nəzirəyə çevrilmişlər.

Əgər mənzum dastanların təşəkkülü Yaxın Şərqi fars dilli ədəbiyyatında sasanilər dövrünə təsadüf edirsə, sonralar, ərəb istilasından zamanı bu səpki tənəzzülə uğrayır, samanilərin vaxtında təkamül mərhələsini keçirməyə başlayır (94, 17) və özünün gələcək inkişafını tapır (94, 38).

Zəbihulla Səfanın göstərdiyi kimi, İranda milil dastanların yaranması X-XI (hicri V əsr) ortalarından sonrakı vaxtlara təsadüf edir. Bu vaxtlar yaranan dastanlar əsasən şahzadə və əyanların adı ilə bağlı olurdu. Məsələn, «Gənce Kavus», «Gənce Əfrasiyab», «Ayine Cəmşid», «Bağə Səyavuş», «Kine İrəc», «Keyxosrov», «Kine Səyavuş» ... və s. (94, 39).

Bu ənənə sonralar da davam etmişdir. Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin əsas və baş qəhrəmanı Cəmşidin adına biz hələ Firdovsinin «Şahnamə»sindən də əvvəlki çox qədim mənbə olan «Avesta»da^{*} rast gəlirik. Məlum olduğu üzrə «Avesta» zərdüştülərin müqəddəs kitabı olmuşdur. Bu kitabə əsasən 9 babdan (fəsildən) ibarət idi. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, həmin kitabənin banisi Zərdüşt yeni eradan əvvəl X əsrdə ömür sürmüşdür. «Avesta»nın (94, 30) ayrı-ayrı hissələrinin yaranma tarixi dəqiq təyin edilməmişdir. Lakin «qissə və hədislər»dən ibarət hissələrdən ən qədimi təxminən həxamənsilər dövrünə aid edilən «Yəsna»dır (II bab). Avestanın ən qədim yəsnaları Cəmşid, Zöhhak, Fəridun,

* Бу барядя ятрафлы мялумат цццн бах: Маковельский А.О., Авеста, Баку, АН, 1960.

Kərşasb və b. ilə əlaqədardır (94, 32). Bu kitabə Makedoniyalı İskəndərin Yaxın Şərqi həmləsindən əvvəl böyük bir əsər olmuşdur. Roma tarixçisi Polinus (eramızdan əvvəl I əsr) göstərmişdir ki, yunan tarixçilərindən Hermipos Zərdüşt dininin şərhi və izahı üçün 20 cildlik və hər cildi 100 min beyt olan kitabından istifadə etmişdir. İskəndərin həmləsi zamanı o kitabə bərhad olmuş, Əşkanilər dövrünün sonları və sasanilər dövrünün əvvəllərində «Avesta»nın pərakəndə düşmüş parçaları və salamat qalmış hissələri marağa səbəb olmuş və cəmi 21 nüsxə düzəldilmişdir. Bunlar da tədricən itib-batmış, lakin bəzi səhifələri qorunub saxlanıla bilmişdir. Bu səhifələrin qısa xülasəsi qərb alimlərindən Dinkert tərəfindən şərh olunmuşdur (94, 30).

Bu göstərdiklərimizdən başqa kitabənin diqqətəlayiq yerlərindən olan dini-əsatiri mahnılar, mənzum dastanlar, milli rəvayətlər və s. verilən 5-ci yəşt-Abanda bir sıra şahlar, pəhləvanlarla yanaşı Cəmşidin də adına rast gəlinir. Cəmşid «Mahabharata» adlı mənzum hind dastanında «يَم» (Yəmə), «Avesta»da «ييم» (Yim) kimi verilmişdir (94, 398). «Avesta»nın pəhləvi dilindəki təfsirində bu ad «ييمشت» (Yəmşət) – dir (94, 407). «Avesta»da «şəd», yaxud «şid» sonluğu «خشنت» (Xshaeta) kimi verilir. Bəzi şərqşünas alimlər (Məsələn, Anderas) «Xişət» sözünü «hökmran» kimi tərcümə edir və Xurşid (Günəş) sözünün «هور خشنت» (Hvərə- Xšaeta) sözündən olduğunu və bunun da «ulduzların şahı» mənasını verdiyini iddia etmişdir (94, 411). Avropa şərqşünaslarından Lommel (Lommel) də Anderasın bu fikrinə şərik olur, çünki o da belə bir müddəa yeridir ki, Yimxiş'ət sözü Şahların Cəmi (yaxıd şahlar şahı Cəm və ya Cəm padşah) mənasını verir. Zahirən bu alimlər «Xiş'ət» sözünün kökünü «Xshay» bilmişlər.

خشایاثیه (Xshayathia) həxamənsilərin kətibəsində də verilmişdir. Buradakı «Xşayasiya» fars dilinə tərcümə olunanda «şah» mənasını verir. Lakin bəzi alimlər isə خشنت sonluğunu

«aydın», «işıqlı», «şəfəq saçan» mənasında başa düşürlər (94, 410-411). Zənnimizcə, sonuncu mülahizə daha inandırıcıdır.

Zəbihulla Səfa bu baxımdan yazırdı:

در یسنای ۹ معروف به هوم یشت فقرات ۳، ۴، ۵ نام جمشید آمده است، در این فقرات زردشت از هوم پرسید نخستین کسی که ترا از میان آدمیان آماده ساخت کیست و چه پادشاهی یافت؟ هوم در پاسخ گفت که این و یونگهونت است و پادشاهی که باو داده شد تولد پسرست، بنام "بیم خشت" صاحب گله خوب باشکوهترین کسی که بر زمین پدیدار شد – کسی که نگاه او چون نگرستن خورشید بود

(94, 399)

(Hum Yəşt adlı məşhur 9-cu yəsnanın 3,4 və 5-ci fəqəratlarında Cəmşid adı verilmişdir; bu fəqəratlarda Zərdüş Humdan soruşdu: Səni ilk dəfə adamlar arasından çıxaran kimdir və o, hansı padşah idi? Hum cavab verdi ki, bu – Viyongəhunətdir və padşahlıq ona veriləndə onun «Yimxiş'ət» adlı bir oğlu oldu; onun da yaxşı sürüsü və əzəməti yer üzünü tutmuşdu (bürümüşdü), o, Günəş tək parlaq idi (baxışı Günəşə bənzərdi).

Zəbihulla Səfa pəhləvi mənəblərinə əsasən Cəmşid adını belə izah edir ki, Cəm onun əsil adı, «şid» (Biz bundan əvvəl (شید) (şid), yaxud (شید) (شیز) sonluğunun mənasını verdik) isə ləqəbidir. Qeyd etməliyik ki, bəzi hallarda avestaşünaslar Cəmşidi Kəyumərs, Hüşəng və İrənin ilk hökmdarlarından biri Təhmurəs kimi, Şərq tarixçiləri isə Nuh oğlu Samın oğlu Ərfəhşədin oğlu Viyonchanın oğlu hesab edirlər (94, 4).

Firdovsinin «Şahnamə»sindəki Cəmşid öz xüsusiyyətləri ilə pəhləvi xudaynamələrindəki adı çəkilən Cəmşidə bənzəyir ki, bu Cəmşid qədim rəvayətlərə görə ilk böyük şahlardan olmuş, cəmiyyəti təbəqələrə bölmüş, şəhər və kəndləri bina etmiş, insanlara ləzzətli yeməkləri öyrətmişdir və s.

İrən və hind əfsanələrində də bəzən Cəmşidin adı çəkilmiş,

hətta pəhləvan kimi haqqında dastan da verilmişdir.

Sultan Səncər Səlcuqi dövründə naməlum bir müəllif tərəfindən qələmə alınmış «Məcmülüt-təvərix»dəki (hicri 520-1126 miladi) bir qeydi də xatırlamaq lazımdır. Bu əsərin müəllifinə görə:

جمشید، نام او جم بود اما آن نیکوئی و روشنائی که از وی تافتی جمشید گفتندش و شید روشنی باشد چنانکه آفتاب را خور گویند و خورشید یعنی آفتاب روشن...

(132, 5)

(Cəmşidin (əsil) adı Cəm idi, amma sifətinin və əxlaqının gözəlliyinə görə ona Cəmşid deyərdilər. Şid, - parlaq deməkdir, necə ki, Günəşə «Xur» (hur) deyilir. Xurşid də «İşıqlı Günəş» (Aftab) mənasındadır).

«Kərşasnamə» (458 hicri-1065/66) miladidə tamamlanmışdır. Müəllifi Əbu Nəsr Əli bin Əhməd Əsədi Tusi (vəfatı 465 hicri - 1072)/73 miladi) əsəri Kərşasp pəhləvanın Hindistana, Afrikaya səfər və yürüşlərinə, onun əjdaha, div və bəbirlərlə mübarizəsinə həsr etmişdir. Zənnimizcə, Firdovsinin «Şahnamə»sinə təqlidən yazılan bu əsəri ilk mənzum dastanlardan hesab edənlər səhv etmərlər. Yuxarıda adını çəkdiyimiz müəllif bu əsərində Cəmşidi bir cəngavər kimi göstərir və onun hind hökmdarı Mehracla müharibələrini, nəhayət, ona əsir düşərək Zəhhak tərəfindən balıq sümüyündən düzəldilmiş mişarla ikiyə bölündüyünü təsvir etmişdir.

Maraqlıdır ki, Salman Savəcinin Cəmşidinin müharibə etdiyi Mehraq Şam hökmdarıdır, Cəmşid isə Çin fəğfurunun oğlu kimi verilmişdir. Qeyd etməliyik ki, Nizaminin «Xosrov və Şirin»inə nəzirə yazılan əsərlərdən Nəvainin «Fərhad və Şirin» poemasında da Fərhad Çin xaqanın oğlu kimi verilmişdir.* Firdovsi isə «Şahnamə»sində bəzən türk xaqanını

* Бу барядя ятрафлы мялумат ццци бах: Я.Няваи. Фяршад вя Ширин. Бақы, 1968.

Çin xaqanı adlandırır.

Xatırlatmalıyıq ki, «Şahnamə»nin ən böyük dastanlarından birində Kəştaspın Ruma səfəri və onun Rum qeysərinin qızı Ketayun ilə eşq macərası təsvir olunmuşdur, eyni zamanda bu da maraqlı cəhətdir ki, Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin süjet xəttinə «Şahnamə» ilə əlaqədar mövzuların əsaslı təsiri olmuşdur. Əsərdə qəhrəmanlıq və məhəbbət mövzuları birləşmişdir. Əlbəttə, Firdovsiyə münasibətində Salman Cəmşidi qəhrəman, cəngavər kimi, Cəmşidlə Xurşidin tərənnümündə isə Nizami ənənələrinə sadıq qaldığını bürüzə vermişdir. Doğrudur, Xosrov və Şirin mövzusu Firdovsidə də vardır. Lakin Firdovsinin qadına münasibətində ziddiyyət olduğundan onu deyilən səviyyəyə qaldıra bilməmişdir.

Firdovsinin «Şahnamə» əsərində Cəmşid Təhmurəsin oğlu kimi verilmiş, o, əsərdə atasından sonra tacü-taxta sahib olmuşdur.

گرانمایه جمشید فرزند او   کمر بست یکدل پراز پند او

بر آمد بر آن تخت فرخ پدر   بر سم کیان بر سرش تاج زر

(106, I c., 39)

(Onun aliməqam oğlu Cəmşiddə şaha sonsuz ehtiram vardı.

Ata xətti üstündə qərar tutaraq başına qızıldan tac qoydu).

Firdovsi Cəmşidi ədalətli bir şah kimi təsvir edir:

کمر بست بافر شاهنشهی   جهان گشت سرتاسر او را رهی

(106, I c., 39)

(Olub şahlıq əzmi onun rəhbəri,

Dalınca apardı bütün elləri) (16, 39)

Firdovsiyə görə, nəinki insanlar Cəmşidin ardınca getmiş, hətta «divlər, pərilər, quşlar belə ona baş əyirdilər», Cəmşid «elləri işıqlı yola sövq edib, yaman əlləri qısaltdı», o, silah

qeydinə qalır» (16, 39), bir çox silah növləri və özünü müdafiə vasitələri: dəbilqə, zireh, sinəbənd, qılınc, nizə, zubin, sipər və s. hazırlamağı insanlara öyrədir (16, 39). Əlli il ərzində kətan, ipək, yun və qəzildən qiymətli paltarlar düzəltməyi, toxumağı öyrədir. İnsanları zümrələrə bölür, hər zümrəyə bir vəzifə tapşırır. O, divləri ram edir; onlar kərpic kəsir, möhtəşəm binalar, qəsrlər tikir, gözəl saraylar ucaldırlar (16, 39-40). Bir sözlə, Cəmşid «insanlara çox sirləri bəyan edir», Cəmşid «hər ölkəyə gəmiylə yol açır», «belə padşah görməmişdi cahan», - deyər Firdovsi Cəmşidin şöhrətinin yer kürəsinin böyük bir ərazisinə yayıldığını söyləyirdi. Nəhayət, taxt düzəltməsi, istədiyi vaxt divlərin onu çiyinə alaraq göyə qaldırması və s. təsvir olunur.

Firdovsi göstərir ki, o xətin içində böyük hökmdar fəzada Günəştək qərar tutardı. Cahan onun xətinə heyran qaldı, bəxtinə isə afərin söylədi. Xalq Cəmşidə gövhər nisar etdi, belə bir günə isə Novruz adı qoydular (106, I c., 42).

Cəmşiddə xudbinlik, eqoistlik əmələ gəlir, o, özünü hamıdan ağıllı və məğlubedilməz bir padşah hesab edir. Onda yaranmış bu və digər mənfi xüsusiyyətlərinə görə iranlılar üsyan qaldıraraq Cəmşiddən üz döndərdilər. Ərəb hökmdarı Zəhhak Cəmşidə qarşı qoşun göndərir. Cəmşid əsir düşür:

چو ضحاکش آورد ناگه بچنگ   یکایک ندادش زمانی درنگ

بارش سراسر بدو نیم کرد   جهانرا ازو پاک بی بیم کرد

(106, I c., 49-50)

(Zəhhak Cəmşidi ələ keçirdikdə bircə gün də ona aman vermədi və onu mişarla ortadan tən böldü. Cahan bir zülmkardan xilas oldu).

Firdovsinin zülmkar kimi təsvir etdiyi Cəmşid 700 il şahlıq edəndən sonra «ömrünü bada vemişdir» (106, I c., 50).

Beləliklə, biz Cəmşidin qədim, həm də əsətiri bir ad olaraq xalq əfsanələri və Yaxın Şərq ədəbiyyatından gəldiyinə az-çox

nəzər yetirdik. Salman Savəcida isə «Cəmşid və Xurşid» tamamilə başqa orijinalıqla işlənmişdir. Yuxarıda «Şahnamə»dən misal gətirdiyimiz parçaların bədii tərcüməsini Azərbaycanın tanınmış şərqşünas alimi professor Mübariz Əlizadə etmişdir. «Yazıçı» nəşriyyatı 1986-cı ildə Mübariz Əlizadənin tərcüməsi və Azəroğlu, Məmmədəğa Sultanov və Abbasəli Sarovlunun redaktorluğu ilə Firdovsinin adı çəkilən əsərini 333 səhifə həcmində nəşr etmişdir.

Biz bundan əvvəl də Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin hələ giriş hissəsində əsərin əsas qayəsini xalq rəvayətlərindən eşitdiyinə şairin işarə etdiyini xatırlamışdıq. İndi isə Cəmşid surətinin Salman Savəcinin məlum poemasında səciyyəsinə diqqət yetirək.

Cəmşid surəti. «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin əsas və baş qəhrəmanı Cəmşiddir. Əsərin süjet xətti və hadisələrin inkişafı onunla bağlıdır. O, Çin fəğfuru Şapurun yeganə övlədidir. Fəğfur onu bir ata kimi çox sevir, hətta canından da əziz tutardı (100, 11). Cəmşid şahın yeganə övladı olmasına baxmayaraq, ərköylük, şıltaqlıq etmir, əksinə, qəhrəmanlıqlar göstərir, igid və çevik bir gənc kimi yetişirdi. O, nizə, ox atmağı, qalxan tutub meydanda at səyritməyi, ov etməyi məharətlə öyrənir, onun bu şücaəti çoxlarının maraq və diqqətini özünə cəlb edirdi. O, eyni zamanda ağıl və hünər sahiblərinin məclisində iştirak edər, onların hikmətli düşüncələrindən dərs alardı. Salman Savəci Cəmşid surətini özünəməxsus cizgilər və boyalarla işləmişdir. Cəmşid açıqürəkli və səxavətlidir. Şadlanmaqdan, eyş-işrət məclisində iştirak etməkdən də kənarda qalmazdı. Həddi-büluğa çatan vaxtlarında yuxuda bir gözəl görür, bu isə onun qəlbində ilk məhəbbətin alovlanmasına səbəb olur. Meyin təsirindən və gördüyü yuxudan Cəmşid rahatlıq tapa bilmir. Yuxudan sarsəmcəsinə oyanaraq ah-nalə edərkən, məclis əhli onun pərişanlığının səbəbini soruşduqda o, təklik göstərir. Sirri

açıb söyləmir, hətta bu yuxunun bir xəyal olduğundan onu söyləməməyi daha üstün tutur (100, 18). Məsələdən ata-anası xəbərdar olur. Cəmşid valideyninin şübhəsini dağıtmaq üçün məcburən yuxusunu onlara danışır. Fəğfur çin gözəllərini cəm edərək onları Cəmşidə göstərir. Lakin Cəmşid öz sevgilisini kənardə axtarır. Oğlunun vəziyyətindən qorxuya düşən Şapur şah ona öyüd-nəsihət verirə də faydası olmur. Cəmşid xəyalən sevdiyi gözəl üçün canından belə keçməyə hazırdır. Odur ki, onun kim və harada olduğu Cəmşidi daha çox düşündürürdü. Bu işdə ona tacir Mehrab kömək edir. Mehrab Cəmşidin yanına gələrək belə bir gözəlin Rum qeysərinin qızı Xurşid ola biləcəyini söyləyir və onun şəklini Cəmşidə göstərir (100, 27).

Mehrabın hekayətlərinə qulaq asdıqdan sonra Cəmşid xəyalən sevdiyi Xurşidi görmək arzusunda olduğunu bildirir və:

درین ره تیز خواهم شد چو خنجر   بسر خواهم برید این را سراسر

(100, 31)

(Bu yolda xəncər tək iti olacaq və bunu (xəncəri) sərəsər başıma çəkəcəyəm), – söyləyir.

Nəhayət, Cəmşid icazə aldıqdan sonra böyük bir karvanla yola düşür.

Əsərdə Cəmşidin pərilər məskəninə çatması, pərilər padşahı Nazpərvərdin onun gözəlliyinə və hünərinə aşiq olması romantik bir tərzdə verilmişdir. Pərilər padşahı Nazpərvərd Cəmşiddən qarşılıqlı məhəbbət görmədikdə bacı-qardaş olmağı təklif edir, ona öz arzusuna çatmaqda kömək etməyə hazır olduğunu bildirir. Cəmşidin gəmissi qasırğaya düşdüyü zaman Nazpərvərd onu fəlakətdən xilas edir. Belə bir romantik-əfsanəvi haşiyələrin əsərə salınmasında sözsüz ki, S.Savəci ən qədim dövrlərdən yaşayıb-yaratdığı əsrə qədər ona məlum olan Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış müxtəlif nağıl və xalq əfsanələrindən istifadə etmişdir. Şair əsərdə Cəmşid surətinin dinamikası, onun inkişafı ilə əlaqədar mifik, əsatiri ştrixlərdən

az-çox istifadə etmişdir.

Başı pələng başına, burnu fil burnuna oxşayır, başdan ayağa bədəni tüklü örtülü qara Əkvan divin qoşununa Cəmşidin qalib gəlməsi, vuruş meydanında misilsiz şücaət göstərməsi (100, 44-45), ov zamanı səhradan onlara hücum edən nəhəng hojəbri (şiri) öldürməsinin fantastik səhnəsinin təsviri də əsərin maraqla oxunan yerlərindəndir (100, 144). Firdovsinin «Şahnamə» epopeyasının «Rüstəmin Əkvan divlə vuruşması dastanı»ndan (106, IX c., 309-317) iqtibas olan hissədə Cəmşid Rüstəmi əvəz etmişdir. Salman mübaliğəyə yol verərək Rüstəmin çətinliklə məğlub etdiyi nəhəng divlə gənc və təcrübəsiz Cəmşidi qarşılaşdırmış və bu mübarizədə Cəmşidi qalib çıxarmışdır.

Qeyd etməliyik ki, alman alimi Robert Beyman «Ədəbiyyat tarixi və əsatir» adlı metodologiya və ədəbiyyat tarixi üzrə oçerklər məcmuəsində K.Marksın müddəalarına istinad edərək göstərir ki, bədii ədəbiyyatdakı ədəbi «fantaziya», əlbəttə mifik (əsatiri) fantaziya ilə bağlıdır. Əvvəllər insanların inandıqları «mif» (əsatir) sonralar onların bədii ədəbiyyatda həyatı həqiqətləri əks etdirdikləri sferaya böyük təsir qüvvəsinə malik bir şəkildə daxil olur (47, 263).

Cəmşid surəti məsnəvidə özünəməxsus ştrixlərlə təsvir edilmişdir. Onun eyni zamanda böyük müharibə səhnələrində qoşuna bacarıqla sərkərdəlik etməsi, fərdi döyüş texnikasına malik olan cəngavərliyi təbii verilmişdir (100, 158).

Əsərdə Cəmşid pəhləvan və cəngavər, həm də sadə, təvazökar təsvir olunmuşdur (100, 160).

Cəmşid məqsədinə çatdıqdan sonra başını kef və eyş-işrətlə qatmaq, dünyanı unutmaqla gün keçirməyi üstün tutmur. O, toy gecəsinin ertəsi günü atasına məktub yazaraq sevincini bölüşdürmək istədiyini və yeganə arzusunun tezliklə onunla görüşmək olduğunu bildirir (100, 165-166).

Cəmşid ata-anasına verdiyi vədi unutmur, öz sevgilisini də

götürərək vətəni Çinə yollanır.

Qeyd etməliyik ki, Nizaminin «Xosrov və Şirin»ində də ötəri olaraq Cəmşid adı çəkilir. Lakin Nizami Günəşin dünyanı işıqlandırmasına işarə edərək «Cəmşidin qanunu yenidən dünyaya hakim oldu» – (29, 20-66) deyərkən bəlkə də o, atəşpərəstlik qanununun icraçısı Cəmşidi nəzərdə tutmuşdur.

Cəmşid surətinin təsvirində nəzərə çarpan bəzi spesifik xüsusiyyətlərlə yanaşı bir sıra ümumiləşdirici cəhətləri də qeyd edən Salman sələflərinin əsərlərini, o cümlədən Nizaminin «Xosrov və Şirin»ini təkrar etmək istəmədiyinə baxmayaraq, onun təsirindən uzaqlaşa da bilməmişdir. «Xosrov və Şirin»dəkinə nisbətən hadisələrin yerinin dəyişik olması, Cəmşidin Xurşidi yuxuda görməsilə ona aşıq olması, tacir Mehrabın Xurşid haqqında məlumatı və onun şəklini Cəmşidə göstərməsi yerləri, şübhəsiz ki, bizim nəzərimizdə Nizaminin «Xosrov və Şirin»indəki məlum səhnələri – Şapurun Bərdə gözəli Şirin haqqında Xosrov Pərvizə xəbər verməsi – onun gözəlliyini təsvir etməsi Xosrovun Ərmənzəminə, oradan da Ruma gedib Rum Qeysərinin qızı gözəl Məryəmlə izdivacına oxşayır.

Salman məsnəvidə Cəmşidi bəzən Cəm, bəzən Xosrov, bəzən isə Fərhad da adlandırır. O, Cəmşidin Məcnun tək səhralarda, dağlarda gəzib-dolandığının təsvirində (Qeyd etməliyik ki, Nizami bəzən Xosrovun cəlal və dəbdəbəsini, onun əliaçıqlığını, xəzinə paylamasını Cəmşidin eyni xüsusiyyətləri ilə müqayisə edir) (29, 222) belə bir ifadə işlətməmişdir:

گر فته کوه چون فرهاد مسکين بجای کوه جان می کند غمگين

(100, 101)

(Miskin Fərhad kimi dağları tutdu, qəmginlikdən dağın yerinə öz canını çapdı).

Nizaminin «Xosrov və Şirin»indəki Şapur rəssamdırsa, S.Savəcidə isə Şapur Çin fəğfurudur. Xosrov atası Hörmüzün

yerinə padşahlıq tac-taxtını qəbul etdiyi kimi, Cəmşid də atası Şapurun yerinə padşah olur. «Xosrov və Şirin»də Xosrovlə Şirinin çövkən oynaması səhnəsi «Cəmşid və Xurşid»də başqa bir epizodda, yuxarıdakı qeydlərimizdə verildiyi kimi, Şam şahzadəsi Şadi şahla yarış meydanında baş verir. «Xosrov və Şirin»də Xosrovun şirlə vuruş səhnəsi eynilə S.Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisində Cəmşidin şiri öldürməsi kimi verilmişdir. Əgər Xosrov düşməni Bəhram Çubinlə mübarizə edirsə, «Cəmşid və Xurşid»də isə belə bir ziddiyyət Cəmşidlə rəqibi Şam şahzadəsi Şadişah arasında gedir. «Xosrov və Şirin» əsərinin süjet xəttinə görə Xosrovun əsas rəqibi Fərhad verilmişdirsə və eyni zamanda bu surət nə qədər qabarıq və yadda qalındırsa Cəmşidin rəqibi Şadişah o qədər zəif və asanlıqla məğlub olan bir obraz kimi təsvir olunmuşdur.

«Xosrov və Şirin»də Məryəm və İsfahan gözəli Şəkər Xosrovun məşuqələri kimi verilmişdirsə, «Cəmşid və Xurşid» əsərinin qəhrəmanı Cəmşidin Xurşiddən qeyrisi yoxdur. «Cəmşid və Xurşid»də Şəkər Cəmşidin kənzilərindən biridir. Xosrov yeri gəldikdə hiyləgərliyə əl atırsa, bu xüsusiyyətlər Cəmşiddə yoxdur.

Nizami Gəncəvi lətifliyin Rumda, gözəlliyin isə Çində olduğunu göstərir (29, 224), S.Savəci isə bu ölkələri seçdiyi mövzunun qəhrəmanlarının yurdu, məskəni kimi götürmüş, lakin Cəmşidi çinli kimi verərkən onun kəyan nəslindən olduğunu söyləmişdir (84, 55, 128).

S.Savəci Cəmşidi mənəvi cəhətdən pak və real qəhrəman kimi göstərməyə çalışmış və məqsədinə nail ola bilmişdir. Cəmşidin nəcibliyi, təvazökarlığı, hər şeyi ədalətlə həll etməyi onun müsbət xüsusiyyətləridir. Məhz öz səadətini də o, ədalət yolu ilə əldə etməyə çalışır.

S.Savəcinin bu məsnəvidə vəsf etdiyi məhəbbət mübarizələrdə möhkəmlənir. Hər iki aşiqin ülvi məhəbbəti fonunda şair ailə və məişətə özünün sağlam münasibətini ifadə

etmişdir ki, belə bir ideya bu gün belə öz əhəmiyyətini itirməmişdir. «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin qəhrəmanları saf məhəbbət uğrunda sonsuz çətinliklərə mətanətlə dözür, möhkəm iradə göstərərək arzularına çatırlar. Poemanın süjeti birbaşa Cəmşidlə əlaqədar verilmişdir. Oxucu əsər boyu bir an belə Cəmşidi itirmir, onun başına gələn hadisələrin rəngarəng fonunda daim onu inkişafda, məqsədə doğru inamla addımlayan görür. Əsərin sonunda Cəmşidin öz arzusuna çatması iki aşiqin real məhəbbətinin qələbəsidir, o, oxucuda xoş təsir bağışlayır və istər-istəməz «bu belə olmalı idi», – deyə onu düşündürür.

Əsərin başlanğıcında bir-birini tanımayan qəhrəmanları yalnız öz məhəbbətlərinə yetmək arzusu ilə apardıqları uzun bir mübarizə yolu birləşdirir.

Salman Savəcinin Nizami əsərlərindən aldığı təsir əsərdə açıq-aydın görünür: «Xosrov və Şirin»də olduğu kimi şair qəhrəmanı reallaşdırmışdır. Nizaminin «Xosrov və Şirin»indəki kimi ideal bir şah surəti yaratmaq səyi Salmanda tamamilə bir tərəfə qoyulmuş, adət-ənənə, insan hüququ, azad sevgi motivləri ön plana çəkilmiş, şahzadə Cəmşid əsil məhəbbət fədaisi, sədaqətli aşiq kimi təsvir edilmişdir. «Nizaminin dürr şəhvarları (hökmdara layiq, şaha münasib) qaralmış, Fərhad və Xosrov qissəsi (hekayəsi) köhnəlmişdir» (100, 11-12), – deyərkən şair öz məhəbbətinə mübarizə yolu ilə çatan Cəmşidi şahlıq qüdrətindən və asan yolla istəyini əldə etməyə çalışan Xosrova qarşı qoymaq istəmiş və bəlkə də ona görə də məsnəvisini yeni səpkdə yazılan əsər kimi qələmə vermişdir. Lakin Nizami əsərlərinin dəbdən düşdüyünə, Xosrov və Şirin qissəsinin köhnəliyini deməsi fikri ilə isə heç cürə razılaşmaq olmaz. Nizami səpki, sevgidə Nizami metodu «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisində əsas qayədir. Nizaminin «Leyli və Məcnun»unda olduğu kimi, Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» poemasında da əsərin

qəhrəmanı Cəmşid Məcnun kimi Xurşidin ayrılığına dözməyərək çölə, biyabana düşür, səhralarda vəhşilər arasında yaşayır. Məsnəvidən aşağıda gətirdiyimiz sətirlərə diqqət edək:

بی خورشید چون در کوه می تافت
 عنان بر کوه چون خورشید می تافت

گهی بودی بکی گمگسارش
 گهی بود ازدهائی یار غارش

گهی از ببر دیدی دلنوازی
 گهی با مار بودی مهره بازی

گهی ماران چو زلفش حلقه بر دوش
 گهی خوش خفته شیرانش در
 آغوش

پلنگان را کنارش بود بالش
 عقابان سایه بان کرده زبالش

بصحرا در نسیمش بود دمساز
 بکوه اندر صدا بودش هم آواز

ز آهش کوه را دل تاب خورده
 ز اشکش چشمها پر آب کرده

(100, 100)

(Xurşidin arxasınca dağlarda Günəş gəzən kimi dolaşır. Gah kəklik onun qəmini çəkir, gah da əjdaha ilə bir kahada yaşardı. Gah bəbir ona həmdəm olur, gah da ilanla möhrə oynardı (Möhrə – kürəcik, şüşə münəcuq. Əfsanəyə görə, iri ilanların başındakı tilsimli daşdır). Gah ilanların qoynunda zülf tək qıvrılır, gah da şirlərin ağuşunda yatardı. Pələnglərin üstünə balış tək başını qoyar, şahinlər onun üstündə çətir salardılar. Səhrada nəsim onunla dəmsaz olur, dağlara avazını yayardılar. Ahından dağların sinəsi çatlar. Göz yaşından gözlərini su ilə doldurardı).

Bu kimi epizodlarda təbiidir ki, Nizami Gəncəvinin «Leyli və Məcnun» əsərinin qüvvətli təsiri duyulur. «Leyli və Məcnun» da olduğu kimi, burada da şair müasir dövrün adət-ənənəsi ilə azad sevgi arasında uçurum olduğunu göstərir. Xurşidin anası da qızının Cəmşidi sevdiyini bildikdə onu

cəzalandırır, qalaya saldırır. Cəmşid də Məcnun kimi səhralara düşür. Yalnız tacir Mehrabın səyi nəticəsində və külli miqdarda verilən ləl-cəvahirat, sərvət burada köməyə çatır. Mövcud adət-ənənəyə zidd çıxma bilməyən Rum mələkəsi Əfsər yalnız var-dövlət qarşısında aciz qalır və güzəştə getməli olur. Məsnəvidə tacir Mehrabın dili ilə Salmanın dediyi sözlər bir daha fikrimizi təsdiq edə bilər:

شدهست این در جهان مشهور باری
 که بی زر بر نیاید هیچ کاری

(100, 122)

(Dəfələrlə bu dünyada sübut olunmuşdur ki, zərsiz heç bir iş keçmir, hasil olur).

Qeyd etməliyik ki, Salmanın fəxrlə «Nizaminin hökmdara layiq inciləri köhnəlmişdir», – dediyinə baxmayaraq, özü isə yaratdığı əsərlərini Nizami səviyyəsinə qaldıra bilməmişdir. «Cəmşid və Xurşid» əsərindən gətirdiyimiz yuxarıdakı epizodik səhnədən görüldüyü kimi, Salman Cəmşidi Məcnun kimi sifətlərə salırsa da, həmin təsvir oxucunun nəzərində az və ötəri bir Məcnunsifət təsir bağışlaya bilər, bu isə bütövlükdə «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin romantik məhəbbət əsəri kimi təsir bağışlamasının qiymətini azaltmır; lakin Cəmşid öz sevgisinə çatmaqda sərt maneələrə rast gəlir. Şairə görə, həqiqi sevgi heç bir maneədən çəkinməməlidir. O, qeyd edir ki, «Əgər Rum zülfünə meylin varsa, tərsalığ xaçını gərək atasan!» (100, 78).

Məsnəvidə Salmanın mövcud dövrün ictimai quruluşundan irəli gələn dinə, alın yazısına, taleyin hökmünə inanmaq və s. anlayışları da öz əksini tapmışdır (97, 81,134). Lakin Salman Savəci, əsasən, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həqiqi eşqə, real insan məhəbbətinə haqq qazandırır və:

خوشا آن هر دو معشوق موافق
 که بنشینند با هم هر دو عاشق

(100, 152)

(Biri-birinə qarşılıqlı vurğun olan iki aşıqın yan-yana oturması necə də xoşdur), – deyərək sevgililərin vüsalını, məhəbbətin qələbəsini alqışlayırdı.

Xurşid surəti. «Cəmşid və Xurşid» poemasının əsas və baş qəhrəmanlarından biri də Xurşiddir. Yaxın Şərqi klassik ədəbiyyatında bədii əsərlərdə qadın surətlərinin verilməsi ayrı-ayrı müəllifin təsvirində müxtəlif səciyyə daşmışdır. S.Savəcinin Xurşid surəti Cəmşid surətinin müqabilində cəsarətlidir, qorxmazdır. Cəmşidi gördüyü gündən, onun qəlbinin səmimiliyinə inandığı vaxtdan Xurşid də öz hisslərini gizlətmir, ancaq Cəmşidə qarşı öz meyllini, məhəbbətini valideyninə bildirməkdən çəkinmir. Xurşidin Cəmşidlə məclis qurmaq, onunla görüşmək meylləri tamamilə açıq və mərdənədir, çünki o, əmin idi ki, onun aşıqı alicənab, dönməz, qüvvətli və qorxmazdır. Cəmşidin bu cür xüsusiyyətləri məhz Xurşidi mətanətli edir, onu feodal dövrünün mövcud qayda-qanunlarının əksinə çıxmağa vadar edirdi. S.Savəci Xurşidi gözəl, həm də həyalı, ismətli bir şahzadə kimi təsvir etmişdir:

نه کس او را برون پرده دیده   نه اندر پرده آوازش شنیده

(100, 27).

(Nə bir kəs onu pərdəsiz görmüş, nə də pərdə arxasında səsini eşitmişdir).

Salman Savəcinin Xurşidi Nizaminin Şirin surəti səviyyəsinə qalxa bilməsə də müəyyən xüsusiyyətlərinə görə ona bənzədilmişdir. Xurşid gözəlliyi qarşısında aciz qalan Cəmşidə naz-qəməz etmək, sonra isə onun vədləri qarşısında diz çökərək heysiyyətini əldən vermək deyil, əksinə öz aşıqını yaxından başa düşmək, ona hər cür suallar verərək məqsədini, mənəviyyətini öyrənməyə çalışır. Bu isə oxucuya Xosrovla Şirinin Bərdədəki görüş səhnəsini xatırladır. Cəmşidi «dağ-

çapan miskin Fərhad» adlandırılan Xurşid onun çəkdiyi əziyyətləri başa düşüb qiymətləndirməyi də bacarır:

ازین بیماری ای بیمار چونی   زرنج و زحمت و تیمار چونی

بیوی من زچین زحمت کشیدی   چو نافه ز آهوان چین بریدی

(100, 27)

(Bu qədər əziyyətdən sonra xəstə halın necədir? Çəkdiyən əzab-əziyyətlərdən sonra necəsən? Mənim həvəsimə zəhmət çəkib Çindən gəldin, nəfə (xüsusi cinsdən olan ahunun göbəyindəki müşk vəzisi – M.F.) kimi Çin ahularından ayrıldın).

Xurşid müğənnisi Nişatəngizə müraciət edərək mahnı oxutdurmaqla Cəmşidin gəlişi münasibətilə şadlıq būsati qurdurur:

نشاط انگیز راگفت ای شکر ریز   تو نیز آغاز کن شعر دلاویز

از آن شعری که و صف الحال باشد   نه زان قولی که قیل و قال باشد

حدیثی کان بیارد آشنائی   ببخشد جان و دل را رو شنائی

(100, 70)

(Nişatəngizə dedi: Ey şəkər saçan, sən də ürəyi oxşayan bir şeir başla, de. Elə bir şeir ki, vəfsi-hal ola, eləsini yox ki, qeylü-qal yarada. Elə bir şeir ki aşinalıq yaratsın, cana və qəlbə şadlıq gətirsin).

Nişatəngiz udda Xurşidin dili ilə aşağıdakı qəzəli söyləyir və Cəmşidin kim olduğunu soruşur:

ای میوه رسیده زبستان کیستی   وی آیت نو آمده درشان

جانها گرفته اند ترا در میان چو شمع   کیستی
جانت فدا چراغ شبستان

هر کس ببوی وصل تو دارد ولی کباب   معلوم نیست خود که تو
کیستی

مهمان کیستی

جانها بغم فروشده اندر هوای تو
باری تو خوش در آمده ای
جان کیستی
با این همه بگو که تو خود
زان کیستی
(100, 70-71)

(Ey yetişmiş meyvə, kimin bağındansan? Ey yeni ayə, sən kimin şənindənsən? Gözəllər şam kimi səni dövrəyə almış, Sənə can qurban, kimin məclisinin çırağısan? Vəslinin sorağında hamının ürəyi kabab olmuş, Məlum deyil, sən özün kimin qonağısan? Canlar səndən ötrü qəmə qərq olmuş, İndi sən xoş gəlmisən, kimin canısan? Biz hamımız səninkiyik, bunu bir tərəfə qoy. Bir kərə söylə, sən kiminkisən?).

Salman görmədən-bilmədən sevgini, zorla ər evinə köçürülmə adət-ənənələrindən uzaqlaşaraq, öz taleyini özü həll edən gənclərdən söhbət açmışdır. Xurşid nə qədər təcrübəsiz və gənc olsa da, o, ağıllı və təmkinlidir, el adəti ilə gəlin gedən günə qədər öz namusunu qoruyub saxlamağı üstün tutur. Eys-ışrət məclisində Cəmşid məst olduqda belə Xurşid ona nəzər yetirir, rüsvayçılıqdan, bəd nəzərdən onu qorumaq istəyir. O, Şəkərə deyir ki, Cəmi düşmən gözündən saqındır, onun gözləri məstlikdən xumarlanmışdır (100, 73).

Cəmşid birdən-birə qəlbini Xurşidə açmır, öz hərəkətləri ilə tədricən onun diqqətini cəlb edərək məhəbbətini qazanır. Salman qeyd edir ki, Xurşidin:

چو بر جمشید مهرش گرمتر گشت
بخوی گلبرگ او از شرم تر
گشت
(100, 74).

(Elə ki, Cəmşidə məhəbbəti artırdı, onun gül yarpağı tək xasiyyətində daha da utancaqlıq çoxalır).

Lakin növbəti məclislərin birində Cəmşid məst olarkən Xurşidin pərəstarları dərhal onu məclisdən uzaqlaşdırırlar. Ertəsi gün Cəmşid üzrxahlıq edərək Xurşiddən onu

bağışlamasını xahiş edir (100, 96). Xurşid özünü ağır və təmkinli aparır. O, fikirləşir ki, yeri gələndə xoşbəxtliyinin naminə aşiqinin səhvini düzəltmək və təqsirindən keçməyi də bacarmalıdır. Nizamının Şirini Xosrovu eys-ışrət məclisindən çəkirməyə çalışırsa, Salmanın Xurşidi Cəmşidi xəlvətxanaya çağıraraq tez-tez onun şərəfinə ziyafətlər təşkil edirdi. Belə məclislərdən biri səhərə kimi nuşa-nuşla keçdi... Ertəsi gün yenə də həmin məclis davam etdi, şərəblə işrət məclisi ziynətləndiyi zaman məsələdən agah olan Xurşidin anası Əfsər oraya gəlir.

Anasının gəlişindən xəbər tutan Xurşid sonsuz həyəcan keçirir.

ملك را گفت آمد مادر من
نمیدانم چه آید بر سر من
(100, 97)

(O, şahzadəyə dedi: Mənim anam gəldi, bilmirəm başıma nə gələcək?!)

Cəmşid məclisi tərک edir. Əfsər daxil olcaq, Xurşid böyük ehtiram və nəzakətlə anasının əllərini öpür. Anası diqqətlə onun üzünə nəzər yetirir və Xurşidə hiddətlə:

که ای رعنا چو گل تا چند و تاکی
کشی از جام زرین لاله گون می
چو نرگس تابکی ساغر پرستی
قدح در دست و سر در خواب مستی
(100, 98)

(Ey gül üzlü gözəl, nə vaxtacan və nə qədər zərli camdan qırmızı şərəb içəcəksən? Nərgiz kimi nə vaxta qədər sağərperəstlik (şərəb piyaləsi, qədəh həvəskarı) edəcək, qədəh əlində, başın məstlik yuxusunda olacaq?!).

Əfsər Xurşudi məzəmmət edərək onu dağda hasar içərisində yerləşən möhtəşəm bir qalaya aparır, orada dustaq edir və ona göz qoymağı lələyə tapşırır (100, 98). Xurşid «qönçə içərisində gül gizlənən tək» gizlədilir, gecə-gündüz gözlərinə yuxu getmədən ahü-zar edirdi» (100, 98).

Anasının Xurşudi danlanması, onu tənbeh etməsi Xurşidin öz halından şikayətlənməsi epizodlarına bənzər haşiyələr Nizaminin «Leyli və Məcnun» poemasında yoxdur. Biz bunu yalnız sonralar Füzulinin eyni adlı poemasında görürük. Çox ehtimal ki, həmin hissəni Məhəmməd Füzuli Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» poemasından iqtibas etmişdir.

Salman Savəci Xurşidin düşdüyü vəziyyətdən fəryad etməsini lirik qəhrəman olan bir gəncin həssas, fədakar duyğularının ifadəsi kimi vermişdir. Salmanın da bir çox orta əsr Şərq şairləri kimi tərənnüm etdiyi məhəbbətdə hər şey sevgi üçündür. S.Savəci islam dini məfkurəsinin hökm sürdüyü şəraitdə yaşamasına baxmayaraq «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinə sevgi məfhumunu heç də insan qəlbində ilahi məhəbbətin təcəssümü kimi verməmişdir. Qadına münasibət məsələsinə gəldikdə isə Salman Savəci dünyagörüşü ziddiyyətlidir. Şair bir tərəfdən yaradıcılığına Xurşid kimi bir gözəl qadın surəti gətirərək onun məsumluğunu, əsil məhəbbət fədaisi və öz həyat ideali uğrunda mübarizəsini göstərmiş, əsər boyu inkişafda vermiş, poemanın finalında onu xoşbəxt etmişdir, digər tərəfdən sırf feodal ictimai quruluşu, qayda-qanunlarının fəlsəfəsi baxımından çıxış edən şairin Xurşid məhəbbətdə olarkən tacir Mehrabın dili ilə Əfsərə dediyi sözlərə nəzər yetirək:

آن شنید سستی که ارباب تجارت گفته اند	مهربر دختر منه گر خود بود
مایهء شر و فساد اهل عالم دختر است	چون ماه و خور
خوابگاه دختر پاکیزه روی پارسا	گر بود شیرین چه خواهد
	خاست از وی غیر شور
	یا کنار شوی باید یا میان خاک
	گور

(100, 127)

(Eşitmisənmi ki, ticarət əhli demişlər: Əgər günəş, ya ay da olsa, qıza mehrini salma. Bəşərin şərr və fəsadının mayası

qızıdır. Əgər o şirin də olsa, ondan şorluqdan başqa qeyri bir şey hasil olmaz. Pakizə üzlü, namuslu qızın yatağı ya ərinin yanında, ya da qəbr torpağının ağuşunda olmalıdır).

S.Savəcinin qadınlara, qızlara münasibətində dövrünün feodal-ruhani cəmiyyətinin dünyagörüşünü əks etdirməsi onun məhdud cəhətləri kimi tənqiddə layiqdir.

Salman çox vaxt Xurşidi öz adıyla deyil, müxtəlif bənzətmələrlə tərənnüm edir. Belə ki, bəzən «günəş», «ay», «gözəl», «gül yarpağı», «pəri üzlü», «dünyanı işıqlandıran», bəzən də Cəmşidi Xosrov adlandırdığı kimi, ona da Şirin deyir, Cəmşidi Süleymana, Xurşidi Bilqeymə bənzədir və s. Salman Xurşidə Şərq qızlarına məxsus bir sıra keyfiyyətləri aid etmişdir. Cəmşidin Xurşidi Çinə aparmaq təklifinə qarşı o nəinki etiraz etmir, hətta səmimiyyətlə belə deyir:

بهر جائی که فرمائی روانم   بهر نوعی که میرانی برانم

اگر گوئی که در چین ساز مسکن   شوم آن مرز را کردم کیا من

(100, 170)

(Haraya getməyi buyursan gedərəm, necə qovsan, elə də qaçaram. Əgər desən Çində məskən sal, salaram, o torpağın tam hökmdarı olaram).

Şapur surəti. Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisində əsas qəhrəmanlardan başqa bir sıra köməkçi epizodik surətlər də iştirak edirlər. Bunların içərisində Şapur şah, Mehrab, Əfsər, Şəkər, Şahnaz, Nişatəngiz, Nazpərvərd, Baharəfruz, Ketayun, Şahi, Şadi şah, Mehrac və Nozəri göstərmək olar. Əsərdə aşiq və məşuqənin valideynləri bir personaj da olsalar, yaddaqalan təsir bağışlayırlar. «Cəmşid və Xurşid» mənzum dastanının başlanğıcında Salman ilk dəfə Cəmşidin atası, Çin fəğfuru Şapurun adını çəkir, bundan əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, onun qayğıkeş bir ata olduğunu göstərir:

زفرزندان شهنشہ يك پسر داشت   كه از جان عزيزش دوستر داشت

(100, 14)

(Övladdan) padşahın bir oğlu vardı ki, onu öz əziz canından da çox istərdi).

Məsnəvidə Çin fəğfuru eyni zamanda ədalətli bir şah kimi də oxuculara təqdim olunur. Şair onun fərdi keyfiyyətlərini belə göstərir:

بعهدش کس نبودی در همه چین   جگر خونین تر از آهوی مشکین

چنان کبک از عقاب آسوده خفتی   که باز انگشت در دندان گرفتی

(100, 14)

(Onun vaxtında Çində müşk verən ahudan başqa heç kəs dərd, qüssə nə olduğunu bilməzdi. Kəklilik şahinin onu dırnağından ağzına almayacağından (ehtiyatlanmayaraq) asudə yatardı).

Şair hətta mübaligəyə yol verərək Şapur şahın əzəmətini yüksəldərək qeyd edir ki, o yalnız Çin mülkünün şahı deyildi, «minlərlə Çin onun qarşısında baş əyərdi...» və s. (100, 14).

Şapur şah oğlu Cəməşidin əhvalının pərişan olduğundan xəbər tutduqda kədərlənir, həyəcanlı və xəstə kimi arvadı Humayunun yanına gedir və ona dərin bir kədər içərisində deyir:

همایون مادر جمشید را گفت   که روز شادی ما راست غم خفت

(100, 23)

(Anası Humayun Cəməşidə dedi ki, bizim şadlıq günümüz qəmlə qovuşdu), və:

خبرداری که رود ما سرا بست   اساس ملك جمشیدی بر آنست

ز دست جم جهان انگشتری برد   ندانم دیو ره زد یا پری برد

(100, 24)

(Xəbərin varmı ki, arxımız qurumuş, Cəməşid mülkünün bünövrəsini su basmışdır. Dünya Cəməşidin əlindən üzüyü qapmış, bilmirəm onu div oğurlamış, pəri aparmışdır) (100, 24).

Əsərdə Cəməşidin anası Humayun da Şapur kimi həyəcan keçirir, oğul qəmindən ah-nalə qoparır, özünü döyür.

Şair məsnəvidə ata ilə ananın Cəməşidə bir övlad kimi mehribanlıq göstərmələrini, onun üz-gözündən öpərək keyfini xəbər almalarını, öyüd-nəsihət vermələrini, hər dəfə «gözümün nuru» deyə müraciət etdiklərini qeyd etmiş (100, 24), övladlarına valideyn nəvazişini ifadə etmişdir.

Cəməşid öz nədimini atası Şapurun yanına göndərərək Rum səfərinə icazəsini xahiş etdikdə o, «şam kimi işıq verərək yandı, başdan ayağa qəm dəryasına qarq oldu» (100, 32). Nədimə üz tutaraq ürək ağrısı ilə söylədi ki, gedib Cəməşidə atasının bu sözlərini yetirsin:

عزیز من مکن پند مرا خوار   جوانی خاطر پیران بدست آر

به پیران سر مکن از من جدائی   مدح برباد ملك و پادشاهی

نمیدانم پدر با تو چه بد کرد   که خواهی کشتنش در حسرت و درد

مرو از دست من ای شاهبازم   که چون رفتی نخواهی دید بازم

بگیتی جز تو فرزندی ندارم   دلارائی و دلبندی ندارم...

(100, 32)

(Mənim əzizim, mənim sözümü yerə salma. Qocaların könlünü ələ al (onların könlünü sındırma). Qoca vaxtımda məni tərək etmə, padşahlığı və mülkü bada vermə. Bilmirəm, atan

sənə nə pislik etmişdir ki, onu həsrət və dərd içərisində öldürmək istəyirsən. Ey şahinim, mənim əlimdən (uçub) getmə ki, bir də məni görməyəcəksən. Dünyada səndən başqa övladım yoxdur. Ürəyimi oxşayan və onu (özünə) bağlayan da səndən başqa yoxumdur).

Şapur şahın narahatlığı təkcə taxt-taca namizəd olan yeganə varisini itirməyinə görə deyil, yuxarıdakı sətirlərdən görüldüyü kimi, həm də qoca vaxtlarında yeganə övladının üzünə həsrət qalmamağı üçündür.

Lakin yenə də oğlunun əzab, iztirab çəkməsinə razı olmadıqda o, tacir Mehrabın tədbiri ilə razılaşaraq min dəvə yükü Çin ipəyi, silah, pul, daş-qaş verərək oğlunu müşayiət etmək üçün yüz qulam, saysız-hesabsız pəri üzlü gözəllərlə uzaq səfərə yola salır. Şapur şah surətində S.Savəci valideyn borcu, ata qayğıkeşliyi kimi nəcib və müsbət keyfiyyətləri yeri gəldikcə təbliğ etməyə çalışmışdır. Əsərdə Şapur şahın oğlu Cəmşidlə vidalaşma səhnəsi də olduqca təsirlidir:

پدر می زد بزاری دست برسر

(100, 34)

(Ata zarıyaraq əli ilə başına döyürdü).

İki mənzil gedərək oğlunu yola saldıqdan sonra ata və ana yoldan «gözləri yaşlı qayıdırlar» (100, 35) və s.

Yola saldıqdan uzun bir müddət sonra Şapur şah oğlu Cəmşiddən məktub alır. Çin fəğfuru Şapur vəliəhdinin vətənə qayıtdığını eşidərkən «ömrünün solmuş gülündə təbəssüm oyanır», - deyərək Salman burada Şərq mənəblərində məşhur bir rəvayət olan «Yusif və Züleyxa»-nı xatırlayır:

همایون چون زلیخا نوجوان شد نسیم یوسفش پیوند جان شد

(100, 171)

(Yusifin nəsimi (ətri) onu cana gətirdi, Hümayun Züleyxa tək növcavan oldu).

Ata-ana kədərinin sevincə çevrilməsi oxucuda xoş təsir

əhval-ruhiyyəsi yaradır.

Məsnəvisinin sonunda Şapur şahın qocalığı, sonra isə taxt-tacı vəliəhd Cəmşidə tapşıraraq dünyanı tərk etməsi təsvir olunmuşdur.

Ana-Hümayun surəti. Məsnəvidəki hadisələrlə bağlı olan epizodik surətlərdən biri də Cəmşidin anası, bundan əvvəl adını çəkdiyimiz Hümayundur. O, əsərin əvvəlində oğlunun yuxu gördükdən sonra pərişanlığına mütəəssir olur, bir ana kimi həyəcan keçirir:

چو مادر حال نور چشم خود دید چو اشک افتاد اندر خاک غلطید

(100, 24).

(Elə ki, anası öz gözünün işığının halını gördü, göz yaş kimi, torpağa düşüb qaldı).

Hümayun Cəmşidi Rum səfərinə yola salanda qan-yaş töküb ona müraciət edərək:

که می دانم نخواهم دید بازت بیا تا در بغل گیرم بنازت

بچشمان گرد رخسارت بچینم بیا تا یک نظر سیرت ببینم

(100, 34).

(Gəl, səni nazla qucaqlayım ki, bilirəm, bir daha görməyəcəyəm. Gəl, bir daha sənə nəzər yetirim (doyunca baxım) gözlərimlə üzündəki tozu silim), - deyir.

Ayrılıq həsrətinə dözə bilməyəcək ana qəlbinin iztirabları məsnəvidə aydın boyalarla verilmişdir. Ana – Hümayun surəti yalnız məsnəvinin əvvəli və axırında iştirak edir. Oğlunu yola salanda və qarşılayanda bir epizodik surət kimi verilməsinə baxmayaraq bu surətlə şair yadda qalan müsbət qadın surəti yaratmışdır.

Mehrab surəti. Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin süjet xəttində bütün əsər boyu iştirak edən surətlərdən biri də tacir Mehrabdır. Mehrab surəti Nizami

Gəncəvinin «Xosrov və Şirin»indəki rəssam Şapura bəzədilmişdir. «Xosrov və Şirin»dəki Şapur kimi Mehrab da bütün hadisələrdə iştirak edir. Şair Mehrab surətini ağıllı, bilici, xoşsifət və xoşrəftar bir insan kimi təsvir etmişdir:

در آن ایام بد بازارگانی جهان گر دیده بسیار دانی

بسان پسته خندان روی و شیرین زبان چرب و سخن پر مغز و رنگین

(100, 26)

(Bu zamanlar çox bilici və dünyagörmüş bir tacir var idi. Onun gülər üzü sanki püstə idi. Dili yağı, şirin, sözləri mənalı və rəngarəng idi).

Mehrab çox gəzmiş, çox yerlərdən xəbərdar idi. S.Savəci tacir Mehrab surətinə verdiyi xarakteristikada buna işarə edərək göstərir ki, o:

بهر شهری زهر ملکی گذر داشت ز احوال هر اقلیمی خبر داشت

(100, 26)

(Hər bir şəhərdən, hər bir ölkədən, yolu düşmüş, hər bir iqlimdən xəbərdar idi).

Şair Mehrab surətini gözüaçıq bir insan, eyni zamanda sənətkarlıqda səriştəsi olan şəxs kimi də təsvir etmiş, onun Mani kimi rəsmləri ilə şöhrət tapmasını göstərmişdir. Şair bəzən onu «Çin surətgəri» adlandırır .

کجا سرو سمن عارض بدیدی ز سر تا پای شکلش بر کشیدی

(100, 27)

(Harada bir sərvə-səməni görsə idi, başdan ayağadək şəklini çəkərdi).

Mehrab Cəmsidə dünyada çox gözəllər, onların da hər birinin özünə məxsus gözəlliyinin və ləzzətinin olduğunu söyləyir. Lakin o:

از این خوبان که من دیدم بهر بوم ندیدم مثل نحت قیصر روم

میان ماه رویان آفتابست

مه از شرم رخ او در نقابست

(100, 27)

(Hər bir ölkədə gördüyüm gözəllər içərisində Rum qeysərinin qızı kimisini görməmişəm. Ay onun qarşısında utandığından üzünə niqab çəkmişdir. O, ay üzlülərin içərisində bir günəşdir), - sözlərini söyləyir və Xurşidin hüsn-camalda tayı-bərabərinin olmadığını Cəmsidə tərif edir.

«Xosrov və Şirin»də Xosrovun nədimi Şapur Şirin və onun atı Şəbdizi təriflədiyi kimi, Mehrab da Xurşidin gözəlliyini tərifləyir. Şübhəsiz ki, fərdi xüsusiyyətlərinə görə Mehrab Nizaminin Şapur surətinin sadəcə təkrarıdır.

Mehrab Rumda olarkən Xurşidi görməsini, onun tərbiyəli və ləyaqətli bir gözəl olduğunu Cəmsidə danışır, Xurşidin rəsmi Cəmsidə təqdim edir (99, 29). Beləliklə, Cəmsidin Xurşidi görmək üçün Rum səfərinə yollanmasına həvəs yaradır. Cəmsidin sonsuz arzusunu görən Mehrab onu sınamaq üçün yolun çətinliyindən, səfərin çox ağır keçə biləcəyindən söz açır, onu bu yoldan çəkəndirə bilməyəcəyini gördükdə isə «şahzadəni sınamaq istəyirdim», – deyərək Cəmsidə bir dost kimi ağıllı məsləhətlər verir və onlar birlikdə yol tedarükü barədə bütün gecəni götür-qoy edirlər (100, 31).

Biz Mehrabı bütün əsər boyu Cəmsidə yaxın dost, həmdəm, ona faydalı məsləhətləri ilə köməklik edən sədaqətli bir insan, bəzən isə müharibə səhnəsində döyüşən bir əsgər kimi görürük (100, 158).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Xurşidin anası qızını gizlətdiyi zaman və Cəmsidlə görüşməyi qadağan etdiyi vaxtlar yalnız Mehrabın köməkliliyi ilə bu məsələ müsbət həll olunur.

Mehrab Əfsərin yanına gedərək çoxlu bəxşislər verir, «gövhər tək sözlərilə» onunla danışıqlar aparır, gah qeysərdən, gah da fəğfurdan söhbət açır, nəhayət, ona Cəmsidin bir tacir

deyil, Çin şahzadəsi olduğunu söyləməklə (100, 122) Əfsəri öz tərəflərinə çəkir və s.

Məsnəvidə Mehrab oxuculara bir peşəkar tacir kimi təqdim olunmasına baxmayaraq, o, əsərin süjet xətti boyu bir rəssam kimi xatırlanır, hətta Rum mələkəsi Əfsər çox vaxt ona «Çin surətgəri» deyə müraciət edir.

Salman Savəci Mehrab surəti ilə bağlı hadisələrdə feodal quruluşunda və onun əyanlarının həyatında pulun oynadığı başlıca rol və mənfilikləri açıb göstərmişdir. Mehrab surəti oxucuda öz xeyirxahlığı və sədaqəti ilə müsbət təsir bağışlayır.

Əfsər surəti. Poemadakı qadın surətləri içərisində Əfsər surəti əsasən mənfi planda göstərilmişdir. Əfsər Xurşidin anasıdır. Salman Savəci onun şəxsində dövrünün feodal görüşləri ilə yaşayan, köhnə nəslin nümayəndəsi olan saray adamının obrazını vermişdir. Əfsər, eyni zamanda feodal əyanlarına məxsus yuxarı təbəqənin tipik obrazıdır. O, ilk zamanlar qızını ismətli və namuslu olmağa çağırır, onu şah qızı adına yaraşmayan hərəkətlərdən çəkəndirməyə çalışır. O, Xurşudi sevgilisindən ayıraraq qalada zindana saldırır, ona qarşı nəzarəti möhkəmləndirir. Sonralar isə özünün daş-qaşa, pula hərisliyini, tamahını gizlədə bilmir, üstəlik Cəmşidin əsilzadə olduğunu bildikdə qızının razılığını vermək üçün əri Rum qeysərinə təsir göstərməyə çalışır. Əfsər əsərdə bəzən yüngül xasiyyətli hərəkətləri ilə də oxucunun diqqətini cəlb edir.

Ketayun surəti. Bu surət Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» əsərindəki Məhinbanuya bənzətmə, bəlkə də onun prototipidir. Salman bu surət vasitəsilə ağıllı, bacarıqlı qadın surətini yaratmışdır. Ketayun Xurşidin dayəsi, eyni zamanda onun yaxın məsləhətçisidir. Şair Ketayunu oxucularına belə təqdim edir:

کتایون نام، آن مه دایه ای داشت که از هر دانشی پیرایه ای داشت

(100, 63)

(O ayın (Xurşidin) Ketayun adlı bir dayəsi var idi ki, onun hər cür bilikdən bəzəyi (payı) vardı).

Xurşid hər bir ürək sözünü ona açır, sirtinə həmdəm edərdi. Xurşid özünün Cəmşidə sevgisini dayəsinə söyləyərkən:

کتایون گفت ای من خاک پایت شنیدم هر چه گفتمی چیست رایت

درین شك نیست کین بازارگان مرد جوانی خوبویست و جوانمرد

من اول روز دانستم که این مرد نهان در سینه دارد گنجی از درد

بدانستم که او بیمار عشق است زرافشانی و زاری کار عشق است

(100, 86-87)

(Ketayun dedi: Ey ayağının torpağı olduğum. Hər nə dedinsə eşitdim. Bəs fikrin nədir? Burada şübhə yeri yoxdur ki, o gözəl və gəncdir. Mən əvvəlki gün bildim ki, bu cavanın sinəsində gizli bir dərd xəzinəsi vardır. Bildim ki, o, eşqdən kədərliyədir. Onun ahu-zar etməsi eşqin ucbatındandır).

Ketayun Xurşidə başa salır ki, eşq, məhəbbət hər şeydən üstündür. Əgər Cəmşidin çoxlu pulu, sərvəti varsa da, üstünlüyü onun var-dövlətinə, sərmayəsinə deyil, məhəbbətinə, sədaqətinə vermək lazımdır. Ağıllı dayə söyləyir ki, əgər onun səndən də çox gövhəri varsa da, bu (qədər) gövhər dərvişdə (də) ola bilər (100, 87).

Ketayun Xurşidə qeysər qızı adına layiq hərəkət etməsini, öz qızlıq adını ləkələməməsini Xurşidə məsləhət görürdü:

تو دخت قیصری ای جان مادر مکن در دختری خود را بد ختر

(100, 87)

(Sən qeysər qızısan, ey anasının can-ciyəri, qızlığında öz taleyini pis eləmə).

Dayə Ketayunun bu sözləri bizə Məhəmməd Füzulinin

«Leyli və Məcnun» poemasında anasının Leyliyə nəsihətini xatırladır.

Ketayun bilirdi ki, Xurşidin məşuqəliyi haqqında söhbət yayılsa, camaat buna pis nəzərlə baxacaq, Xurşid isə atası tərəfindən ciddi cəzalandırılacaqdır. Həqiqətən də, nəinki XIV əsr şəraitində, Şərq ölkələrinin bir çoxunda olduğu kimi, Azərbaycanda da qızın sevməsi cəmiyyət adamları tərəfindən pis qarşılanırdı.

Məsnəvidə Xurşidin atası-Rum qeysəri də bəzi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Əsərdə onun az iştirak etməsinə baxmayaraq oxucunun nəzərində yadda qalan xüsusiyyətləri ilə iz buraxır. Qeysər Cəmşidin adamlarını, onun ticarət karvanını ehtiramla qarşılayır. Qeysərin göstərişi ilə Rum ərazisində heç kəs yadellilərə dəyib-toxunmur. Şam şahzadəsi Şadişaha Xurşidin ərə getməsinə razılığını verməsinə baxmayaraq, qızının Cəmşidə məhəbbətini biləndə onun azad sevgisinə mane olmaq istəmir. Qeysər Şadişahın qarşısında çətin şərtlər qoyur. Şadişahla Cəmşid döyüş meydanında qarşılaşırlar. Cəmşidin Şam ordusu üzərində qələbəsinə sevinən qeysər onun Xurşidlə izdivacına razılıq verir (100, 159). O vaxt qeysərin üstünə hücum çəkən aslanı Cəmşidin öldürməsi, bir sıra igidliklər göstərməsi, nəhayət, özünü bir əsilzadə kimi aparmaqla şahın hüsn-rəğbətini qazanmasını şair bədii boyalarla təsvir etmişdir.

«Cəmşid və Xurşid» məsnəvisində S.Savəci istedadlı müğənni və musiqiçilərin surətini də yaratmışdır. Əgər Nizaminin «Xosrov və Şirin» poemasında Nəkişə Şirinin dilindən (29, 288, 292, 296), Barbəd (29, 290, 294, 298, 302) Xosrovun dilindən qəzəllər oxuyurlarsa, «Cəmşid və Xurşid»də isə Şahnaz, Şəkər Cəmşidin, Nişatəngiz, Baharəfruz isə Xurşidin dilindən qəzəllər oxuyurlar. Şəkər neydə, Şahnaz çəngdə (arfaya bənzər alətdə), Nahid ərğənunda (orqanda) çalır.

Şair bunu poetik dillə yeri gəldikcə belə təsvir edir:

لب شگر نوازش کردنی را شکر لب نیز خوش بنواخت وی را
بر آن صوت شکر شهناز زدچنگ عقاب عشق در شهناز زد چنگ

(100, 113)

(Şəkərin dodağı neyi nəvaziş etdi və onu gözəl çaldı. Şəkərin o havasında Şahnaz da çəngi dindirdi. Eşqin şahini çəngdə şahnazı (muğamın bir şöbəsidir) çaldı).

Məsnəvidə ud, ney, dəf, çəng, qanun, ərğənün və kamança kimi Şərq musiqi alətlərinin adları çəkilir. S.Savəci məsnəvidə bu gün belə Yaxın Şərq, eyni zamanda Azərbaycan musiqisində ifa olunan rast, şahnaz və s. muğamların adlarını çəkmişdir (100, 72, 74, 113, 149 və s.).

Əsərdə Cəmşidin rəqibi kimi verilmiş Şadi şah Cəmşidin müqabilində bacarıqsız, istedadsız bir gəncdir. O, Şam hökmdarı Mehraqın 18 oğlundan biridir. İşrət məclisində, çövkən oyununda və müharibədə Cəmşidə məğlub olur.

S.Savəci «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisində yeri gəldikcə Firdovsinin Rüstəm, Sam, Zal və Fəridun (100, 134), Nizami qəhrəmanlarından Xosrov, Fərhad və Şirin (100, 100, 115), habelə Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında adları çəkilən Süleyman, Bilqeys, Bərcis, Əzra, Vamiq, Yusif, Züleyxa və s. surətləri xatırlayır, bəzən də qəhrəmanlarını ya müqayisə edir, ya da onlara bənzədirdi.

Əsərdə Əfsərin qohumlarından biri olan Nozər, Cəmşidin kənizlərindən Şahi, nöker surəti Xas Hacib adlarına da rast gəlirik.

Bir sıra epizodik səhnələri yaradarkən də Salman Savəci Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin»inə müraciət etmişdir. Məsələn, Cəmşidin cəmənlikdə çadır qurub Xurşidlə əyləndiyi vaxt əjdaha onlara hücum edir və Cəmşid onu məğlub edir. Bu epizod bizə Xosrovun Şirinlə seyrə çıxarkən qəflətən bir şirin meşədən çıxaraq onlara hücumunu və Xosrovun onu öldürməsi səhnəsini xatırlayır.

Şərq ədəbiyyatında, eləcə də Azərbaycan folklorunda şərq qüvvələri təmsil edən əjdaha, div və s. M.Hatəminin (17, 32-42) tədqiqatında göstəriləndiyi kimi, təbiət hadisələrinin rəmzləridir. Bu rəmzlər, o cümlədən əjdaha folklor ədəbiyyatında ölüm rəmzi kimi də verilmişdir (17, 36).

Şərq xalqları rəvayətlərində çox vaxt qəhrəmanlar, igidlər əjdahalar, şir və divlərlə təkbətək vuruş meydanına atılır və qalib çıxırlar. Bu kimi səhnələrdə qəhrəmanların fərdi portretləri, xüsusi psixoloji cəhətləri təsvir olunur, onların fəvqəladə çevikliyi, qoçaqlığı qabarıq şəkildə xalqın təxəyyülündə öz əksini tapır. S.Savəcinin təsvir etdiyi Cəmşid də belə qəhrəmanlardandır. Əjdaha onun atının belini sındıraraq başını üzürsə də Cəmşid bundan qorxmur. O, dəhşətli ölüm mücəssiməsinə qalib gəlir.

Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» poeması Firdovsi-Nizami əsərlərinin və Yaxın Şərq xalqlarının şifahi ədəbiyyatının təsirindən yaranmış sağlam düşüncəli məhəbbət dastanıdır. Şair bu dastanı yaradarkən Nizami təsirindən uzaqlaşma bilməmiş, insanların mənəvi təkmilləşmə prosesini göstərmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə etdiyi bir sıra rəvayətləri də yaradıcılıq məqsədinə uyğun hala salaraq şair xəyalının məhsulu olan əlavələrlə zənginləşdirmiş, Nizami ədəbi məktəbinin Yaxın Şərq ədəbiyyatında yeni bir davamətədiricisi kimi meydana gəlmişdir.

Savəcinin oxucusu əsərin qəhrəmanı Cəmşidi feodal həyatında mövcud olan qanunları pozmağa ixtiyarı olduğu halda onu pozmadığını, əksinə öz səyi, biliyi, şücaəti ilə sınaqlardan çıxan görür. Əsər romantik bir üslubda işlənməsinə baxmayaraq bir sıra real həqiqi hadisələrlə zəngindir. Qadınlığa ziddiyyətli baxışlarının olmasına baxmayaraq Savəci Xurşidin ilk məhəbbətinə son dərəcə sadıq fədakar bir sevgili kimi təsvir etmişdir. Şair öz qəhrəmanının hər cür yaramaz, alçaq hərəkətlərdən uzaq, vəfalı ömür yoldaşı olacağına haqq

qazandıra bilmişdi. O da Şirin kimi, Qərb ədəbiyyatında Dantenin Biatriçesi kimi ulvi məhəbbətin qarşısına çıxan çətinliklərə fədakarlıqla dözür, Cəmşidə yalnız kəbin kəsdirdikdən sonra arvad olur.

Cəmşid və Xurşid surətlərinin işlənməsində S.Savəci, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, zəmanəsinin adamlarını həyatı məsələlərdə mənəvi təkamülə doğru inkişafda vermişdir. Cəmşid və Xurşid surətlərində feodal əyanlarının nümayəndələri olmalarına baxmayaraq onlarda mənəvi yoxsulluq hiss olunmur. Sevgi hər iki qəhrəmanın daxili aləmində əsl mənada dərk edilir və onlar yüksək insani hisslərinin birləşməsində ləyaqətli insan səviyyəsinə yüksələ bilirlər. Onların nəcib duyğularının həyata keçməsində Mehrab, Ketayun kimi surətlər də diqqəti cəlb edir. Şair təsvir etdiyi qəhrəmanlarının həyəcan və iztirablarını bədii və inandırıcı, həm də insana məxsus ziddiyyətləri ilə təsvir etməyə müvəffəq olmuşdur.

Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə ki, S.Savəcinin həmin əsəri sonralar Yaxın Şərq ədəbiyyatında öz nüfuz dairəsinə malik olmuşdur.

3.1.2. «Cəmşid və Xurşid» poemasının bədii xüsusiyyətləri. «Cəmşid və Xurşid» həm ideya, həm də bədii keyfiyyətlə sənətkarlıq baxımından da Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünə məxsus bir yer tutur.

Poemanın bədii dəyəri, əsərdə şeir və söz sənəti, hünər və istedad haqqında söylənilən mülahizələr Salman Savəcinin özündən əvvəlki sələflərinin bədii söz sənətinə bağlı bir sənətkar olduğunu göstərir.

Əsərin başlanğıcından, yazılması səbəbi olan hissələrdən başlayaraq S.Savəci sözün bədii gözəlliyinə üstünlük verir, oxucunu emosional və estetik bir aləmə qovuşdurmağa çalışır. Bu xüsusiyyətlərinə görə də Salman Savəci poeziyası şeir və ədəbiyyat həvəskarları arasında layiqincə qiymətləndirilmişdir.

«Cəmşid və Xurşid» poeması vahid süjet əsasında

yazılmışdır. Poema dilinin sadəliyi, kompozisiya və süjet xəttinin aydınlığı ilə də fərqlənir. Çox vaxt bədii ric'ətlərlə müşayiət olunur, təbiət təsviri, şadlıq məclisləri, yeri gəldikcə qələmə aldığı əhvalatlar, hadisələrin təsviri ardıcıl, məntiqli əlaqədə, çox vaxt isə bədii ric'ətlərlə əlaqələndirilmiş vəziyyətdə verilir.

Poemada təsvir olunan dəbdəbəli məclisləri bəzəyən gözəllərdirsə, ona şadlıq gətirən, fərəh verən isə müğənnilər, rəqqasələr, musiqi sədalarıdır. Müğənnilər ud çalır, nədimlər hekayələr söyləyir, zəriflər şirin məzhəkələri ilə məclis əhlini əyləndirir, şəkkər dodaqlardan çıxan atəşli sözlər məclisdə hazır olanların damaqlarını çağ edir, onların canlarına can ətri qatırdı:

ز هر سو طربان صف بر کشیدند نواهای نی و دف بر کشیدند
نواى مطربان و شاهد شنگ نمى زد راهها بر عود برچنگ

(100, 16)

(Hər tərəfdən mütriblər səf çəkib ney və dəf səslərini ucaltdılar. Mütriblərin nəvası və gözəl çalanlar uda, çəngə (saza) yollar açdı).

Saqi isə:

مى و جان هر دو آمیخت ساقى بجای جرعه جان مى ریخت ساقى

(100, 16).

(Saqi mey ilə canı bir-birinə qatır, badə əvəzinə qədəhlərə can töküdü...).

Digər tərəfdə isə ərgənunla bülbülün sədaları bir-birinə qovuşmuşdu... və s.

Salman əsərdə orta əsrlər Şərq musiqi alətlərinin: ney, dəf, ud, çəng, qanun, ərgənunun adlarını çəkmişdir. Şair burada əruzun gözəl üstünlüyündən istifadə edərək həyatla təbiəti musiqi ilə qovuşdurarkən buna sadəcə olaraq bir əyləncə kimi baxmır, əksinə, insada yaşamaq eşqi, həyata qarşı çağırış və sevgini oyatmaq, yaşatmaq hissələrini tərənnüm edir, oxucuda nikbin bir əhval-ruhiyyə yaradırdı.

S.Savəci həyat aşıqı, gözəllik vurğunu idi. Yalnız yuxarıda nümunə gətirdiyimiz misallarda deyil, ümumiyyətlə şairin müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlərində də Salman Savəcini oxucuda nikbin əhval-ruhiyyə yaradan bir şair – sənətkar kimi görürük. Əgər S.Savəci bunu əsərində bədii fon yaratmaq məqsədilə edirdisə, digər tərəfdən bu xüsusiyyətlər bilavəstə onun təbiətindən, həyata nikbin baxışlarından irəli gəlirdi.

Bədii sözün gözəlliyi Salman Savəcinin qəsidələrinə, epik əsərlərinə xas olan cəhətlərdəndir. Şairin qəsidələrindən bəhs edərkən nümunə gətirdiyimiz şeir parçalarında təbiət təsviri yüksək şeiriyət və həyatı təsvirlə qələmə alınmışdır və son dərəcə diqqəti cəlb edir. Bədii təsvir, orijinal və mənalı təşbihlər işlətmək, bədii ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə etmək Salman şeirlərini ürəyəyatan, emosional edir.

Şair istər qəsidələrində, istərsə də poemalarında - «Cəmşid və Xurşid»də, istərsə də «Fərağnamə»də Azərbaycanın bahar, payız və qış fəsillərinin təsvirində bir rəssam kimi bədii tablo yaratmışdır.

«Cəmşid və Xurşid» poemasında əsərin süjet xətti belə bədiiliklə zəngindir. Əsərin əsas məzmununa keçməzdən əvvəl şeiri Ülkər ulduzu tək bəzəkli, zinətli etməyi, yaradacağı, hər bir sözü saf bir dənizə bənzədir, o, sözün qüdrətini artırmaqla şeiriyətini yüksəklərə ucaltmaq, «dünyada qalacaq sözü oxunaqlı, dəyərlı etməyi» qarşısına məqsəd qoyurdu:

چو پروین نظم کن زبینه شعری سخن را پایه بر اوج شعری

مرصع ساز تاج ذکر جمشید منور کن چراغ حسن خورشید

عذار روشن خورشید عذرا مزین کن بنظمی چون ثریا

جهانرا چون سخن بر یادگاری زدستی دیگرش نوکن نگاری

ز عین طبع صافی کن روان بحر در آور هر زمان بحری بدان بحر

(100, 504)

(Pərvin tək ləyaqətli şeir nəzm et, sözün mənasını şeiriyyətin yüksəklərinə qaldır. Cəmşidin tacını daş-qaşla bəzə. Xurşidin gözəllik çırağını işıqlandır. Xurşidin işıqlı üzünü Sürəyya (Ülkər) tək nəzmlə bəzə. Dünyada deyilən söz yadigar qaldığı üçün başqa əl ilə yeni bir söz yaz, təbinin gözündən saf bir dəniz yarat, hər zaman isə o dənizi başqa bir dənizin sahili ilə qovuşdur).

Salman şeirə ləyaqətlə, hörmətlə yanaşır, Cəmşidin şahlıq şərəfini şeirlə yüksəklərə qaldırmaq, Xurşidin gözəllik çırağını daha da işıqlandırmağı qarşısına məqsəd qoyur.

Salman «Cəmşid və Xurşid» poemasında hadisələri bədii fonda verməyi xoşlayır, nəinki təbiət lövhələrində, hətta eyş-işrət məclislərinin təsvirində də bu üslubdan istifadə etmişdir. Əsərdə qeyd edildiyinə görə, bir gecə bir bağda şahənə bir məclis qurmaq əmri edilmişdi:

مکان فرمود تا یکشب بباقی   که بر سر خار بود از گل چراغی

هزاران بلبل اندر باغ و هریک   گرفته راه عنقا و چکاوک

بصد دستان نواها بر کشیده   گل و سوسن گریبانها دریده

بپای سرو سنبل در فتاده   بنفشه پیش سوسن سرنهاده

گرفته عارض گلها زمی تاب   زمستی چشم نرگس رفته در خواب

(85, 506)

(Şah bir gecə bir bağda yığışmağa fərman verdi ki, o bağda hər tikanın üstündə güldən bir çıraq var idi. Mینlərlə bülbül, ənqa və çobanaldadan quşlarının yolunu izləyirdilər (tutmuşdular). Bülbüllərin nəvası yüksəlmiş, gül və süsən yaxalarını açmışdılar. Sünbül sərvin ayağına düşmüş, bənövşə

isə süsənin qarşısında baş əymişdir. Güllərin üzləri meydən qüvvət almış, məstlikdən nərgizin gözləri yuxuya getmişdir).

Yuxarıdakı parçada «بر سر خار بود از گل چراغی» (tikanın üstündə güldən çıraq vardı) ifadəsində bənzətmə (təşbih) daha şiddət və qüvvət kəsb etmişdir. Burada gülün çıraq kimi qızarması (yanması) nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, bu ifadədə bənzəyən və bənzədilən qalmış və mükəmməl bənzətmə yaradılmışdır.

Yaxud «گل و سوسن گریبانها دریده» (Gül və süsən yaxalarını yırtmışdılar) ifadəsində gül və süsənin açılmaları yaxasını açmış bir gözələ bənzədilir ki, burada məfhumların müqayisəsi və bənzər cəhətləri qabarıq verilmişdir. Bu ifadədən bilirik ki, hansı məfhum haqqında söhbət gedir: gül gözələ bənzədilmişdir. Ancaq gözəlin adı yox, onun gözəllik xüsusiyyəti saxlanılmışdır. Salman Savəci burada şeirdə işlənən çox məşhur və qüvvətli məcaz-istiara ilə istifadə etmişdir.

Bu kimi ifadələri S.Savəci çox tez-tez işləmişdir. Məsələn, qədəhi ləl, şərabı – mirvari (85, 506, 516) və s. adlandırmışdır. Salman şux gözəlləri Ay, Müştəri, Zöhrə ilə müqayisə edir, onları sərnböylülər adlandırır, saqinin qədəhlərə badə əvəzinə can tökdüyünü və s. kimi bədii ifadələri ilə məcazlar işlədir.

«Cəmşid və Xurşid» poemasında Salman yeri gəldikcə verdiyi qəzəllərində də əsərin süjet xəttində işlətdiyi bənzətmələrindəki bədiiliyi tamamlayır:

سرشك خود چو آب جو نریزم   میان مردم آب رو نریزم

من از سیلاب اشك خود خرابم   یقین دانم که خواهد برد آبم

(100, 19)

(Göz yaşlarımı arxın suyu kimi axıtmıram ki, camaat arasında abırımı tökməyim. Mənim gözlərimin yaşından halım pis olmuşdur, yəqin bilirəm ki, bu su (sel) axır ki, məni aparacaqdır) və s.

Salman Savəci bu əsərini səadətlə, uğurla başa çatdırdığına razılığını bildirir. Bütün bunları biz şairin poemanın bədii surətləri, sənət və hünər haqqında söylədikləri, şeiriyyətcə yüksək olan bədii təsvirlərə, gözəl təbiət mənzərələrinə həsr olunmuş əsərinin uğurlarına sevinclərini aid edə bilərik.

3.1.3. «Cəmşid və Xurşid» poemasının Salman yaradıcılığında mövqeyi və təsir dairəsi. «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi Salman Savəcinin bədii irsi içərisində başlıca yer tutur. Bu əsər şairin uzun müddətli yaradıcılıq təcrübəsinin zirvəsi hesab oluna bilər. Salman bu məsnəvini qoca vaxtlarında qələmə almışdır. Odu ki, əsərin sonu şairin qocalıq haqqında düşüncələrə ilə tamamlanır. Poemaya daxil etdiyi qocalıq haqqında şeir parçasında şair səhhətinin pozulması, belinin bükülməsi, cavanlığının keçib getdiyinə görə təəssüflənirdi. Şair gəncliyini xatırlayaraq bir daha ona qayıtmağın mümkün olmadığına heyfslənirdi. «Fələk mənim belimi əymiş, gülüstanımın vərəqləri saralmışdır, indi artıq mənzili torpağın altına köçürmək vaxtıdır», – deyər (100, 175) oxucularına müraciət edərək gəncliyin qədrini bilməyi tövsiyə edirdi. Şair qeyd edirdi ki, o, cavanlıqda «gün tək dodağı təbəssümlü, qəlbi şad idi, sərv kimi hər bir yükdən azad idi» (100, 175). Əsərdən belə məlum olur ki, Salman «Cəmşid və Xurşid» üzərində çox işləmiş, özünün uzun illik bilik və təcrübəsindən var qüvvəsilə istifadə etmişdir. O, orijinal bir poema yaratmaq, deyilənləri təkrar etmək istəmədiyini qarşısına məqsəd qoymuşdur. Şair dövrünün hökmdarı Sultan Üveysin (1356-1375-ci illər) sifarişi ilə qələmə aldığı bu məsnəvi ilə bundan əvvəl qeyd etdiyimiz kimi «əlli illik zəhmət haqqımı»^{*} əldə edəcəyini də gözləyirdi.

Salmanın yaşayıb-yaratdığı XIV əsrdə Yaxın Şərq şeiri,

^{*} Зянимизъя, Салман сарайда хидмят етдийи мцддяти нязярдя тут-мушдур.

fars dilli ədəbiyyat, xüsusilə Azərbaycan ədəbi mühiti özündən əvvəlki dövrə nisbətən başqa, yeni bir yolla inkişafda idi. «Bu zaman epik dastanlar meydana çıxırdı ki, bunlarda yaradılmış həyat lövhələri, canlı insan surətləri poeziyanın mistikadan uzaqlaşdığını, onun həyat ilə əlaqələrinin qüvvələndiyini göstərirdi» (1, 209). Bir daha xatırladaq ki, həmin dövrdə yazılı ədəbiyyatda Nizami ədəbi ənənələri inkişaf edir, xalq dastanları yazılı ədəbiyyata qüvvətli təsir göstərirdi (1, 209). Belə ki, bu dövr Arif Ərdəbilinin Nizaminin «Xosrov və Şirin» əsəri mövzusunda «Fərhadnamə» (1369-cu ildə yazılmışdır), Əssar Təbrizinin 1376-cı ildə tamamladığı «Məhr və Müştəri» (11, 56) poemasının, Xacu Kirmaninin məsnəvilərinin («Humay və Humayun», «Gül və Novruz», «Rövzətül-ənvar», «Kamalnamə», «Gövhərnəmə» (95, 151-152) və s. meydana çıxdığı bir dövr idi. 1969-cu ildə (1348-ci hicri) tarixdə Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin elmi-tədqiqi nəşrinə Kopenhagendə yazdıqları müqəddimədə İran müəlliflərindən Fəridun Vahman və Danimarka şərqşünası C.P.Asmuson məsnəvinin «İran folklorşünaslığı tarixindəki mühüm rolundan» bəhs edərək əsərin diqqətəlayiq cəhətlərini xüsusilə qeyd etmişlər (100, نوزده, مقدمه).

«Cəmşid və Xurşid» mövzusunı ilk dəfə Salman Savəci qələmə alıb. Məsnəvinin yazılması səbəbindən belə məlum olur ki, yeni bir məhəbbət dastanı yazdığı Sultan Üveys tələb etmişdir. Salman qeyd edir ki, Sultan Üveys bu barədə ona belə dedi:

مرصع ساز تاج و ذکر جمشید   منور کن چراغ حسن خورشید

(100, 12)

(Cəmşidin tacını cəvahiratla bəzə, onu yad et, Xurşidin hüsn çirağını yandır).

Buradan ehtimal etmək olur ki, şair əsərin mövzusunun ona Sultan Üveys tərəfindən təklif olunduğuna, ya da özü

seçdiyi həmin mövzunun sultanın istədiyi şəkildə qələmə aldığına işarə etmişdir. Əsər həmin vaxtlarda fars dilli ədəbiyyatda yaranan yeni orijinal mövzu idi. Bu əsər tamamlandıqdan altı il sonra Arif Ərdəbili «Xosrov və Şirin» mövzusuna müraciət edərək Sultan Üveysin şərəfinə «Fərhadnamə»ni yazıb tamamladı. Bu ənənəni Əssar Təbrizi davam etdirməyə başladı. Əssar Təbrizi «Cəmşid və Xurşid» və «Fərhadnamə» əsərlərinə bənzər «Mehr və Müştəri» (778-ci hicridə, 1376-cı il miladi) poemasını yaratdı.

«Cəmşid və Xurşid» məsnəvisindəki kimi «Fərhadnamə»də* də əsərin qəhrəmanı Çin fəğfurunun oğludur. «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin süjet xətti ilə «Fərhadnamə»nin süjet xəttində bəzi oxşar cəhətlərə təsadüf edirik. «Cəmşid və Xurşid»də Cəmşid öz sevgilisi Xurşidi tacir dostu Mehrabın köməkliyi ilə tapırsa, Fərhad da rəssam Şapurun vasitəsilə öz səadətinə çatır. Cəmşid ilk gündən Rum qeysərinə özünün Çin şahzadəsi olduğunu demədiyi kimi, Abxaziya padşahı da Fərhadın kim olduğunu, onun əsil-nəsəbini əvvəllər bilmir. Cəmşidlə Xurşid ilk dəfə ziyafət zamanı görüşür və fürsət düşdükdə öz eşqlərini bir-birinə bildirirlər. Həmin vəziyyət Fərhadla Abxaziya memarının qızı Gülüstan arasında da buna bənzərdir.

Fərhad Gülüstanı sevən bizans şahzadəsini öldürərək öz istəyinə nail olur. Cəmşid isə rəqibi – Şam şahzadəsi Şadişahı məğlub etdikdən sonra Xurşidlə izdivaca razılıq alır. Fərhadın şücaətinə heyran qalan Abxaziya çarı onun şahzadə olduğunu xeyli vaxtdan sonra bilir. Cəmşidi də bir bazərgan kimi tanıyan Rum qeysərinə də Cəmşidin Çin fəğfurunun oğlu olması çox sonralar məlum olur.

«Cəmşid və Xurşid» ilə «Fərhadnamə» ayırı-ayırı

---

* Яср щаггында ятрафлы мялумат цццн бах: Нцшабя Араслы, Ариф Ярдыбили вя онун «Фярщаднамя» поемасы. Багы: Елм, 1979, 169 с.

mövzulardır, lakin birinci ilə ikincidə bir sıra oxşar cəhətlərin olması bizə belə bir əsas verir ki, «Fərhadnamə»nin müəllifi «Cəmşid və Xurşid»dən xəbərdar olmuş, onun bəzi yadda qalan epizodlarından təsirlənmiş, yeri gəldikcə öz əsərində onlardan istifadə etmişdir.

«Cəmşid və Xurşid» məsnəvisindəki bəzi səhnələri eynilə Əssarın «Mehr və Müştəri» poemasında da görürük. Məsələn, Cəmşid öz «donanması» ilə dənizdə üzərkən şiddətli tufana düşür, gəmisini suda qərq olur. O, bir tir üzərində üzüb insan yaşamayan cəzirəyə gəlir və fəlakətdən nicat tapır. Eyni səhnə «Mehr və Müştəri» poemasının da süjet xəttinə daxil edilmişdir. Mehr də gəmisini qərq olarkən tir ilə özünü xilas edir.

Bu kimi epizodların Şərq xalqlarının şifahi xalq ədəbiyyatından götürülməsinə şübhə yeri yoxdur. Lakin qeyd etməliyik ki, həmin epizodlar XIV əsr farsdilli ədəbiyyatda ilk dəfə Salman Savəcinin adını çəkdiyimiz poemasında istifadə edilmişdir. Əssarın göstərilən poemadakı digər cəhətləri də Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi ilə müqayisə etmək olar. Əssar Təbrizi «Mehr və Müştəri»ni sifarişsiz yazmışdır. Salman Savəci isə əsərin yazılması səbəbində qeyd edir ki, yeni bir səpkdə əsər yazmasını ondan Sultan Üveys tələb etmişdir* (100, 11). «Mehr və Müştəri»nin müəllifinə yeni səpkdə əsər yazmağı tövsiyə edən isə onun həmsöhbətidir (110, vər. 8a, 14).

Maraqlıdır ki, Salman Savəci Cəmşidi Şapur şahın oğlu kimi göstərmiş, Əssar da şahzadə Mehri Şapur şahın vəliəhdi kimi vermiş və o, bütün xüsusiyyətlərinə görə istər-istəməz Cəmşidə oxşadılmışdır (110, vər.9a; 19).

«Cəmşid və Xurşid» məsnəvisindən gördüyümüz kimi, Çin fəğfuru Şapur şah oğlu Cəmşidin Xurşidə olan məhəbbətindən onu çəkindirə bilmədiyi kimi, «Mehr və Müştəri»də də Şapur

---

* Бу барядя яввялки гейдляримизя бах.

şah Mehrin eşqinə, sədaqətinə mane ola bilmir; Mehr də Cəmşid kimi tac-taxtı tərək edərək öz istəklisini yad ölkələrdə axtarmağa gedir (110, vər.58b-61b) (11, 123).

«Mehr və Müştəridə» də bəzi romantik səhnələr «Cəmşid və Xurşid»dəkinə bənzəyir. Mehr də Cəmşid kimi şirlə, adamyeyənlərlə vuruşur, o, müharibə meydanlarında qoçaqlıq göstərir (110, vər.70b-74a, 141-146).

Aşağıdakı sətirləri müqayisə etdikdə Əssarın bəzi ifadələrində də S.Savəcinin təsirini aydın görürük: «Cəmşid və Xurşid»də mütribi Nişatəmgizin oxuduğu qəzəldəki:

زهی دو نرگس مستت بر ارغوان خفته
دو ترک مست تو با تیر و باکمان خفته

(100, 75)

(İki nərgiz kimi məst gözlərin Ərgəvan üstündə yuxuya getmiş, sənin iki xumar (gözəl) gözlərin ox və kamanla yatmışdır),

– beyti sanki «Mehr və Müştəri»dəki:

دو چشمش همچو ترکان کماندار   زمستی خفته اندر طرف گلزار

(11, 25)

(Onun iki gözləri sanki ox atan türklərdir (gözəllərdir) ki, onlar məstlikdən (xumarlıqdan) gülzara tərəf yatmışlar).

«Cəmşid və Xurşid»in belə bir təsir dairəsi, məsnəvidəki mövzu yeniliyi bir sıra şərqsünasların nəzər-diqqətindən yayınmadığındandır ki, Salman Savəcini XIV və XV əsrlərdə Nizami təqlidçiləri arasında görkəmlilərdən hesab etmişlər (60,71).

Salmanın müasirləri ilə yanaşı sonrakı dövr sənətkarlar da şairin adını yuxarıda qeyd etdiyimiz poemasının mövzusu əsasında özlərinin eyni adlı əsərlərini yaratmışlar. Məsələn, XV əsrdə yaşayıb-yaratmış məşhur türk şairi Əhmədi də Salman Savəci yaradıcılığından təsirlənən Yaxın Şərq sənətkarlarından olmuşdur. Əhmədinin «Cəmşidi-Xurşid» adlı lirik-epik poema

yazması bizə məlumdur. Təəssüf ki, həmin əsərlə tanış olmadığımız görə, onun S.Savəcinin eyni adlı mənzuməsi ilə nə dərəcədə əlaqədar olub-olmadığını hələlik deyə bilməyəcəyik. Lakin Azərbaycan alimlərindən C.Qəhrəmanov «Əsrarnamə» barədə elmi-tədqiqat əsərində göstərir ki, Əhmədi «Cəmşidi-Xurşid» poemasını Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» poemasına nəzirə yazmışdır (25, 11).

Türkiyə müəlliflərindən Dr.Yaşar Akdoğan «Ahmedi divanı'ndan seçmələr» kitabında Əhmədinin «Divan»ı haqqında məlumatında göstərir ki, Əhmədinin «Cəmşid və Xurşid» poeması beş min beytdir, Salmanın eyni adlı əsərindən fikir və mövzu almaq surətilə yazılmışdır. Yaşar Akdoğan yazır ki, Əhmədinin bu məsnəvisi bir tərcümə və ya köçürmə deyil, orijinal bir əsər səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir (42, 51).

İnternet ünvanından belə bir məlumat əldə etdik ki, XIV yüzillikdə yaşamış Əhmədi Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisini eyni quruluş və məzmununda türk dilində işləyərək onun həcmi daha da genişləndirmişdir. Salmanın «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi (poeması) 1996-cı ildə Ankarada nəşr olunmuşdur (139).

Nizami ədəbi məktəbinin XVI əsr Yaxın Şərq ədəbiyyatında davamçılarından Əbdi bəy Şirazin (1515-1580) «Cami-Cəmşidi» poemasında da S.Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» mövzusunun təsiri açıq-aydın duyulmaqdadır. Əvvəla, Əbdi bəy də poemasının quruluşunda Savəci üslubundan istifadə edir, Cəmşidin dilindən qəzəllər verir, «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisindəki «Cəmşid və Xurşid» əsərində olduğu kimi, burada da Mehrab Cəmşidə sevgilisi Dilara haqqında danışır, onları bir-birinə qovuşdurmaqda bir vasitəçi rolunu oynayır, və s. (30, 46-54).^{*} Maraqlıdır ki, Əbdi bəy

* Шьямин ясыр барядя ятрафлы мялумат цццн бах: Ябцццфяз Ряцимов. Ябди бая Ширази (шьяят вя йарадыгылыгы), Багы, 1970.

Şirazinin bu poemadək bəzi epizodik səhnələr eynilə S.Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisindəki kimidir. Əbdi bəyin Cəmşid surəti, bir tərəfdən əfsanəvi-əsətiri Cəm, yaxud Cəmşid surəti ilə birləşirsə, Salman Savəcinin Cəmşid surəti isə yuxarıdakı qeydlərimizdən də göründüyü kimi, həyatda mövcud olan real varlıqdır, əfsanəvi Cəmşid, yaxud Firdovsinin «Şahnamə»sindəki Cəmşidin təkrarı deyildir.

S.Savəci «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisinin kompozisiyasına çox saylı qitə, qəzəl və rübailər daxil edərək onları hadisələrin inkişafı və qəhrəmanların vəziyyəti ilə üzvi surətdə əlaqələndirmiş, əsəri lirik boyalarla zənginləşdirmişdir. Bu parçalarda verilən ictimai-fəlsəfi mühakimələr məsnəvinin daha da maraqla oxunmasına kömək etmiş, poema üslubunda yenilik yaratmışdır.

Salman Savəci məsnəvinin özündə bəlkə də bu cəhətə işarə etmişdir:

جهانرا از سخن ده یادگاری زدست دیگرش بر کن نثاری
ز هر جنس حکایت در هم آمیز ز هر نوعی غزلهائی بر انگیز

(100,12)

(Dünyaya sözdən yadigar qoy, başqa bir əl ilə onu (o sözləri) hər cür hekayələr, hər növ qəzəllərlə bəzə, ucalt!).

Şair məsnəviyə müxtəlif vəzndə, müxtəlif ölçüdə 45 qəzəl, 21 rübai, 13 fərd daxil etmişdir. Məsnəvinin sonu moizə, hekayə, nəsihət, qocalıqdan şikayət adlanan 31 beytdən ibarət hissə və kitabın yazılma tarixi barədə qeydlərlə tamamlanır.

Məsnəvidəki qəzəllərin bir qismi şairin «Divan»ında da mövcuddur,* lakin istər Salman «Divan»ının çapında, istərsə də

* Салман Савяџинин «Ъямшид вя Хуршид» мяснъявисинин шъяъми бизя мялум олан «Диван»ынын нцсхяляриндя 3200 бейтдир. 2660 бейт ясярин мязмунуну тяшкил едир, 480 бейтя гядяр гитя, гязял, рцбаи, фярдляр, 69 бейт ися моизя, нясищят, шекайя вя ясярин йазылма тарихи олан щиссялярдир.

bizə məlum olan əlyazmalarında təsadüf etdiyimiz lirik parçalar xüsusi tədqiqat işi tələb etdiyindən bu barədə ötəri məlumatla kifayətlənməyi lazım bilirik.

Yeri gəlmişkən bir daha qeyd edək ki, görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli «Leyli və Məcnun» poemasında Salman Savəcinin adını çəkmiş, «sənaxanlıqda» (mədh etmək, tərifləməkdə) özünü ona bənzətmişdir:

(121, 25a) من کیمه که اولمشم ثناخوان سلطان ویسه که نیچون سلمان

(Mən kimə ki, olmuşam sənaxan,
Sultan Veysə ki, neyçün Səlman).

Qeyd etməliyik ki, Füzulinin ərəb, fars, Azərbaycan dillərində gözəl qəsidələr yazdığı məlumdur. Şair özünün «Leyli və Məcnun» poemasını Türkiyə sultanı Sultan Süleymana ithaf etmiş və əsərin giriş yerlərinin birində böyük hüsn-rəğbətlə Salman Savəcini xatırlaması bizi bir daha inandırır ki, M.Füzuli Salman Savəcini qeyd-şərtsiz olaraq ustad sənətkar, görkəmli qəsidəçi şair kimi etiraf etmiş, bədii irsinə yaxından bələd olmuş, ondan təsirlənmişdir. Eyni zamanda S.Savəcinin məmduhu Sultan Üveysin adını «Leyli və Məcnun» poemasında dərin ehtiramla çəkən şair onu «sərdarimüəzzəmü mükərrəm» (ədalətli və əzəmətli sərdar), «zətinin elmlə, ədəbli və şücaətli» olduğunu tərif etmişdir. Şübhəsiz ki, Füzulinin böyük hörmətlə adını qeyd etdiyi Sultan Üveysin rəsm və şeir yazmaqda xüsusi bacarığına və elm, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafına göstərdiyi xidmətə, Salman Savəci və bu kimi şairlərin yazıb-yaratmasına bəslədiyi qayğıya işarə etdiyini başa düşməliyik.

Mərhum füzulişünas alim M.Quluzadə qeyd edirdi ki, Füzuli Azərbaycan şeiri tarixində, həmçinin Şərqdə «Leyli və Məcnun» mövzusunun işlənməsi tarixində ilk dəfə lirik-epik poemaya lirik qəzəllər daxil etmişdir. Deyilənlərə əlavə

etməliyi ki, böyük şairə bu yolu seçməkdə ilk örnəyi Əmir Xosrov Dəhləvidən olan və Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» əsərində eyni üslubun işlənməsinin təsir göstərməsi heç bir şübhə doğurmur, çünki məhz bu üslub son dəfə Salmanın məlum poemasında tətbiq olunmuşdur. Maraqlıdır ki, «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisində Cəmşidin Şamla söhbəti (100, 65-66), M.Füzulinin «Leyli və Məcnun»unda Leylinin çıraqla söhbəti (14, 104), yaxud Cəmşidə aşiq olması xəbərini eşidən anası Əfsərin Xurşidi qalada həbs etdirməsi, dayəsi Ketayunun Xurşidə nəsihəti (100, 97-98), «Leyli və Məcnun»da anasının Leylini məktəbdən çəkəndirməsi, ona nəsihəti parçası ilə eynidir (14, 60, 64).

Ağa Bozorc Tehraninin məlumatına görə, hələ XIX əsrdə də S.Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» əsərinin nəzirəçiləri olmuşdur. Belə müəlliflərdən biri də Fərrux (1287-ci hicri ilində öldürülüb – 1870/71 m.) adlı şair idi. A.Tehraninin qeyd etdiyinə görə, bu şair də «Cəmşid və Xurşid» adlı məsnəvi yazmışdır (69, 500).

Gətirdiyimiz misallar aydın göstərir ki, Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» məsnəvisi gözəl lirizm, real həyatı hadisələrlə zəngin olub, azad bəşəri hissləri özündə tərənnüm edən bədii əsər kimi böyük təsir qüvvəsinə malik olmuş, Yaxın Şərq, eləcə də Azərbaycan və Türkiyənin tanınmış şairlərinin yaradıcılıq irsinə əsaslı təsir göstərmişdir.

Fars dilli ədəbiyyatın görkəmli sənətkarları sırasında adı yalnız qəsidəsi şair kimi tanınmış, qəzəl sahəsində müvəffəqiyyətlər əldə etmiş Salman Savəcinin «Cəmşid və Xurşid» poeması, şübhəsiz ki, poema sahəsində Nizami ədəbi məktəbinin layiqli nümunələrindən idi. Yaxın Şərq ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin sonrakı inkişafı üçün əsaslı təsiri olmuş bu əsərin tədqiqi və hərtərəfli öyrənilməsi XIV əsr Azərbaycan ədəbiyyatında boşluq təşkil edən dövrün öyrənilməsi baxımından ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

3.2. «Fərağnamə» poeması

«Fərağnamə» poemasının yaranma tarixi bir əhvalatla bağlı olaraq qələmə alındığı barədə «Həbib üs-siyər» və «Rövzətüs-səfa» təzkirələrinin müəllifləri məlumat vermişlər. Bağdad hakimi Xacə Mərcanın oğlu Bayram şah Sultan Üveyslə olduqca səmimi dost idilər. Aralarındakı münasibət o dərəcəyə çatmışdı ki, onlar bir gün belə bir-birindən ayrı ola bilməzdilər. Lakin hicri 761-ci ildə (1361-ci il) bu iki dost arasında işrət məclisində mübahisə düşür və Bayram şah küsərək Təbrizdən Bağdada gedir. Bu ayrılıq bir müddət davam edir, sonra Bayram şah (mənbələrdə bəzən Bayram bəy də adlandırılır) yenidən Təbrizə qayıdır, Sultan Üveyslə barışıq edir, tezliklə gilanlıqlarla müharibəyə yollanır və həlak olur.

Salman Savəci bu poemasını «Fərağnamə» («Ayrılıq dastanı») adlandırmasının məhz kitabın yazılma səbəbində şah Sultan Üveysin tələbilə olduğunu qeyd etmişdir:

(88) شبی بنده را شاه پیروز بخت طلب کرد و بنشانند در پای تخت
vər. 284a)

(Bir gecə o xoşbəxt taleli şah (Sultan Üveys – M.F.) məni yanına çağırırdı və taxtının yanında yer göstərdi).

Şair adı çəkilən əsərdə qeyd edir ki, şah şeirdən, sənətdən söhbət açdı, mənim söhbətlərimə qulaq asdı və:

(88) زمن نامه خواست اندر فراق که آن نامه باشد سراسر فراق
vər. 284b).

(Məndən başdan-başa ayrılıqdan söhbət gedən bir dastan istədi).

Salman yazır ki, mən də öz növbəmdə qədim zamanlarda (ehtimal ki, buna bənzər) iki sevgili dost arasında baş vermiş

ayrılıq haqqında bir dastanı öyrəndim. Onlar həmişə bir-biri ilə xoşsöhbət olublar. Onlardan biri dünyanın cəlallı padşahı, o birisi isə dünyanın cəlallı Günəşi (gözəli) idi (85, vər. 284 b). Onlar bir-birini ürəkdən, candan sevdilər.

Lakin:

بأخر میانشان جدائی فتاد   که کس در بلای جدائی مباد

(88, vər. 284 b)

(Axırda onların arasında ayrılıq düşdü ki, heç kəs ayrılıq bəlasını görməsin).

Şair göstərir ki, hökmdarın göstərişinə görə, o da bu dastanı yazmağa başladı ki, dünyada bir yadigar qalsın. Salman yazır ki, ona görə də keçmiş zamanlardan iki dostun ayrılığı haqqında bir dastanı öyrəndim və bu on məktubdan ibarət dastanı qələmə aldım.

که ده نامه زین نامه خسروی   دهم جلوه در کسوت مأنوی

(88, vər. 284 b.)

(İstəyirəm) şaha həsr etdiyim bu on məktuba («Dəhnamə»yə) mənəvi bir cəlvə verim).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Salman bu əsəri 61 yaşında ikən qələmə aldığını qeyd etmişdir. Oğlu Mahmuda nəsihət hissəsində S.Savəci artıq qocaldığını, ömrünün fərəhli günlərinin keçib getdiyini, zamanənin onun ömrünü puç etdiyini, hündür sərv boyunun artıq əyildiyini göstərirdi (83, vər. 282 b).

İndi isə artıq:

نمی آید از دست من هیچ کار   که تا بیغمش را شوم حق گذار

(88, vər. 282 b.)

(Əlimdən heç bir iş gəlmir ki, ömrümü qəmsiz keçirəm),

– deyirdi. Salman Savəci elə buradaca oğluna deyir ki, o 40 ildir ki, bu xanədanın nemətindən bəhrələnilir, çörəyini

yeyir. Salman oğlu Mahmuda padşaha sədaqətlə qulluq etməyi nəsihət edir, atasını ləyaqətlə əvəz etməsini tapşırır (88, vər. 283 a), cavanlıq dövrünü qənimət bilməyi məsləhət görürdü.

«Fərağnamə» məsnəvisi mütəqarib (yaxud təqarüb) bəhrində yazılmışdır. Hərçənd mütəqarib vəznə bu mövzu üçün uyğun gəlmir, lakin Salman bu məsnəvinə olduqca şirin bir dildə yazmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ə.Cami «Fərağnamə»nin bədiilik cəhətdən yaxşı təsir bağışladığını və lətif bir kitab olduğunu qeyd etmişdir.

Mütəqarib (yaxud təqarüb) bəhri bir beytdə 8 dəfə fə'Ulündən ibarətdir. Təqarüb sözünün lüğəti mənəsi «yaxınlıq»dır, daha doğrusu, bu bəhri təşkil edən «fə'Ulün» təf'ilələri sürətli bir ahənglə bir-birinə yaxınlaşmış şəkildə olduğu üçün ona mütəqarib bəhri deyilir.

Əruz vəzninin mütəqarib bəhri ilə yazılan ilk türk-uyğur abidəsi Yusif Xas Hacibin «Qudatqu-bilik» poeması olmuşdur. Fars dilli ədəbiyyatda isə Ə.Firdovsi X əsrdə «Şahnamə»ni bu bəhrədə yazmışdır.

S.Savəcinin «Fərağnamə»si «Divan» ədəbiyyatının tipik nümunələrindən hesab edilə bilər.

Əsər minacət, peyğəmbərin tərifi ilə başlayır. Poemada yuxarıdakı qeydlərimizdən əlavə baharın, xəzanın, qışın təsviri və s. verilir.

Məsnəvinin əsas iştirakçıları və baş surətləri Məlik və Məhbubdur (başqa mənada Aşiq və Məşuq). Məsnəvinin həcmi çox da böyük deyildir. Ayrılıq haqqında yazılmış bu kiçik məsnəvi 1100 beytdir. Məsnəvinin məzmununu yalnız Məlik və Məhbubun bir-birinə məktubları təşkil etmir. Məliklə Məhbubun bağda ziyafət qurmaları, Məhbubun çəsmə başına getməsi, Məlikin onun ardınca getməsi, sonra isə Məhbubun küsüb getməsi, Məliklə Məhbubun bir-birinə səba vasitəsilə sifariş göndərmələri, nəhayət, Məhbubun həlak olmasıdır.

Məsnəvinin sonunda şair şaha təsəlli olaraq Günəş və Ayın, gündüzlə gecənin, Gül və bülbülün, Şirin və Fərhadın, Leyli və Məcnunun, Vamiq və Əzranın ayrılığını xatırladır. Dastanın əsas süjet xəttinə daxil olan hadisənin təsvirindən daha çox əlavə təsvirlər, şeirlər, mənzum hekayələr çoxluq təşkil edir.

Şeiriyətə diqqəti cəlb edən mənzumələrdən biri də «Pərvanə və bülbül hekayəsi»dir. Bu mənzum hekayədə nağıl olunur ki, yaz gecəsi çöldə məclis qurulmuşdu. Pərvanə bülbülün nalələrindən usanıb söyləyir ki, eşqin səfası əziyyət çəkməkdirsə, bəs bu şivən nə üçündür? Nə üçün məşuqun əlindən dad çəkirsən? Ey bülbül, gərək sən aşıqlıyı məndən öyrənəsən. Mən yansam da, bir dəfə inlərəm, – dedikdə

چو بلبل شنید این بنالید زار   که من تیره روزم توئی بخت یار

ترا بخت یاراست و دولت رهی   که در پای معشوق جان میدهی

(88, vər. 294a)

(Bülbül bu sözdən nalə çəkdi və dedi: Mən bədbəxtəm, sən isə xoşbəxt və bəxtiyarsan ki, öz məşuqənin ayağı altında can verirsen).

Bülbülün ah-naləsi əbəs deyil. Onun gözü baxa-baxa yarı solur, puç olur. O isə yarını yola salıb hicranla yaşayır və s.

Bu kiçik və maraqlı mənzum hekayəni Azərbaycanın xalq şairi, professor Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan dilinə nəzmə çevirmişdir.

Poemada dünyəvi hisslər, həyat, yaşamaq eşqi, saf həqiqi məhəbbət, insanın həyata bağlılığı və cazibədar təbiət gözəlliyinin tərənnümü öz əksini tapmışdır.

Təbiidir ki, Salmanın bu romantik poemasının yazılmasına Nizaminin «Leyli və Məcnun»unun və Marağeyi Əvhədinin (1274-1338) «Dəhnamə» («Məntiq ül-üşşaq») (1307) məsnəvisinin də təsiri olmamış deyildir. «Dəhnamə» Marağeyi Əvhədinin epik şeir sahəsində ilk

qələm təcrübəsidir. 1307-ci ildə yazdığı bu əsərdə şair real insan sevgisini ön plana çəkmişdir (34, 235).

Əsərdə iki gəncin təmiz məhəbbəti əsas yer tutur. Aşiq bir qızı sevir, uzun müddət onun vüsəlinə can atır. Məktubla hisslərini açıb qıza bildirir. Onun məktubunu səba yeli ünvana çatdırır (34, 235). S.Savəcinin də «Fərağnamə»si on məktubdan, daha doğrusu, «dəh namə»dən ibarətdir. Şah İsmayıl Xətai (1486-1524) də 1506-cı ildə 200 il Əvhədidən sonra Azərbaycan dilində «Dəhnamə» yazmışdır. «Dəhnamə» ilə «Fərağnamə»nin adları eyni olmasa da, məzmun, süjet və üslubunda müəyyən oxşarlıq vardır. Müəlliflərin hər ikisi iki gəncin – Aşıqlə Məşuqun (S.Savəcidə Məliklə Məhəbubun) öz ürək sözlərini səba yeli vasitəsilə bir-birinə göndərmələri təsvir olunur. Şah İsmayılın «Dəhnamə»si, S.Savəcinin müasiri İbn İmad Fəqih Kirmaninin (- 1373) «Dəhnamə» və ya «Məhəbbətnamə», M.Əvhədinin «Dəhnamə» və ya «Məntiq ül-üşşaq» əsərləri də on aşıqanə məktubdan ibarətdir.

XV əsrin istedadlı şairlərindən Xəlili (1408-1485) də təsəvvüfi ruhda «Fərağnamə» poemasını qələmə almışdır (34, 317).

«Fərağnamə» klassik farsdilli Azərbaycan bədii nəsrini içərisində sənətkarlıq məziyyətlərinə, dilinin sadəliyi, süjet yığcamlığına görə, S.Savəci bədii irsinin gözəl nümunələrini özündə əks etdirir.

S.Savəcinin «Fərağnamə» poeması əsl sənət nümunəsi kimi özündən sonrakı şeir və ədəbiyyat həvəskarlarının böyük marağına səbəb olmuşdur, hətta «Fərağnamə»yə eyni adlı nəzirələr də yazıldığı ədəbiyyat tarixinə məlumdur.

Qeyd etməliyik ki, «Şərq ədəbiyyatında və eləcə də orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında işlənən ədəbi formalardan biri də «Dəhnamə»dir. «Dəhnamə» forması özünün bədii üslubu, obrazlar aləmi, hadisələrin təsviri və ifadə formasına görə orijinal xüsusiyyətlərə malikdir» (33, 45). Ç.S.Sasanianın

fikrincə, bu formanın hələ ilk nümunəsini Fəxrəddin Gürgani «Veys və Ramin» əsərində yaratmışdır (33, 45).

Lakin «Dəhnamə» formasına xas olan məhəbbətin münazirə şəklində ifadəsinə XI-XII əsrlərin lirik poeziyasında, xüsusilə qəzəl janrında tez-tez təsadüf etmək olar. Aşıqın öz kədərini, məhəbbətini və vüsal həsrətlərini «səba yeli» ilə məşuquna bildirməsi və onun müjdəsini gözləməsi kimi «Dəhnamə»nin mənşəyini və Azərbaycan ədəbiyyatında inkişafını öyrənmək, eləcə də poetik fikrin ifadə və üslub xüsusiyyətlərinin zənginləşmə və təkmilləşməsində onun rolunu tədqiq etmək zəruridir.

Azərbaycan ədəbiyyatında «Dəhnamə» yazan müəlliflərdən biri də Təbrizli Həriridir. Ç.Sasaniyanın qeyd etdiyinə görə, Sədəddin Hərirə bu poemanı 1397-ci ildə Şirvan hökmdarına təqdim etmişdir. Hərirə öz «Dəhnamə»sini «Məhbubəl-qülub» («Qəlblərin sevgilisi») adlandırmışdır.

Ç.Sasaniyanın araşdırmalarına görə, R.Eyvəzi hicri VIII əsrdə (XIV əsr) Həriridən əvvəl səkkiz «Dəhnamə» yazıldığı barədə məlumat vermişdir.

1. Şeyx İraqi, «Üşşaqnamə» – 1281-1283-cü illər; 2. Hümam Təbrizi, «Söhbətnamə», 1283-cü ildə; 3. İmad Fəqih Kirmani, «Dəhnamə»; 4. Əvhədi, «Məntiq ül-üşşaq», 1306-cı il; 5. Übeyd Zakani, «Üşşaqnamə», 1350-ci il; 6. Rükən Sayin Herəvi, «Töhfət ül-üşşaq», 1350-ci il; 7. Xacə Fəzlullah Şirazi, «Məhəbbətnamə», XIV əsr; 8. İbn İmad «Rövzətül-Mühəbbin», 1392-ci il.

Ç.Sasaniyanın Həririnin «Məhbub əl-qülub» («Dəhnamə») əsərinə həsr etdiyi məqaləsindən görüldüyü kimi, Salman Savəcinin «Fərağnamə» poeması barədə məlumata rast gəlmirik. Bu isə onu göstərir ki, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatında «Dəhnamə»lərin mövqeyini aydınlaşdırmaq üçün ayrıca bir tədqiqat işinin aparılması məqsədəuyğun olardı.

İnternet ünvanındakı məlumatda göstərilir ki, Salman Savəcinin «Fərağnamə» məsnəvisi (poeması) 1993-cü ildə Ankarada nəşr edilmişdir (139).

NƏTİCƏ

Cəmaləddin Salman Əlaəddin Məhəmməd oğlu Savəci fars dilli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm yer tutan və Yaxın Şərqi xalqlarının ədəbiyyatına qüvvətli təsiri olan görkəmli sənətkardır.

Yeddi əsrdən artıqdır ki, «Xacə Salman» və yaxud Salman Savəci kimi tanınan şairin adı bütün fars və türk dilli ədəbiyyatda hörmətlə çəkilir. Salmanın əsərləri əlyazmaları şəklində onun yaşadığı dövrdən başlayaraq dünyanın müxtəlif ölkələrində şeir və ədəbiyyat həvəskarları tərəfindən sevilə-sevilə oxunmuş, yayılıb əldən-ələ gəzmiş, əzbərlənib dildən-dilə keçmişdir. Dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan, Türkiyə, İran, İraq, Əfqanıstan, Tacikistan, Özbəkistan, Rusiya və Qərbin bir sıra ölkələrində Salman Savəcinin əlyazmaları və çap olunmuş divanları mövcuddur, ayrı-ayrı əsərlərindən tərcümələr edilmiş, haqqında yazılar verilmişdir.

Şair haqqında ilkin məlumatlara hələ onun yaşayıb-yaratdığı XIV əsrdən başlayaraq müasirləri olan şairlər, təzkirə və tarixçi müəlliflərin əsərlərində rast gəlirik. Hafiz Şirazi Salmanın lirik qəzəllərindən ən çox təsirlənən şairlərdən biri kimi onu «Söz mülkünün padşahı, bilikli adamların şahənşahı, dininin və millətinin yaraşığı, ağası» adlandırması özlüyündə Salman Savəcinin necə bir qüdrətli söz ustası, böyük sənətkar olduğunu göstərir. Dövlətşah Səmərqəndi, Əmin Əhməd Razi, Təğiəddin Kaşi, Mirxand, Xandəmir kimi orta əsrlərin təzkirəçiləri Salman Savəcinin adını hörmətlə xatırlamış, ayrı-ayrı əsərlərindən parçaları nümunə göstərmişlər.

Salman Savəci lirik şairdir. Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq simalarından olan Əfzələddin Xaqani və Nizami

Gəncəvinin ədəbi əsərlərinin təsiri altında yazıb-yaratmış Salman Savəci sələf və xələflərini birləşdirən, sonunculara yol göstərən sənətkardır.

Salman yaradıcılığına xas olan cəhətlərdən başlıcası odur ki, o, orijinal mənalar yaratmaqda yenilikçidir. Şair orta əsrlərin ənənəvi şeir janrlarında özünəməxsus ustalığı göstərmiş, özü dediyi kimi, heç kəsin dediyini təkrar etməmişdir. Salman qəzəl janrında Sədi yolu ilə getməmiş, qəzələ məzmun gətirmişdir. Odur ki, «Hafiz məşhur oluna qədər Salmanın qəzəlləri Sədi qəzəlləri ilə yeganə rəqabət aparmışdır» (K.Freytaq). Ona görə də son dövr tədqiqatçıları bu sahədə şairin böyük sənət əsərləri yaratdığından, onu «XIV əsrdə Təbrizin qəzəl sultanı» adlandırmışlar (M.A.Qafa-rov). Hafizlə Salmanın qəzəl yaradıcılığında uğurlarına gəldikdə isə, Hafizin Sədi yolunu seçməsinə, «Xacu Kirmaninin, Salman Savəcinin çeşnilərini götürüb onların üzünü təvərləndir-diyini və bəzədiyini, bəzisini Salmandan təqlid etdiyini, bəzən də Salmanın aynasını həddindən artıq cilaladığını» qeyd edənlər də (Şibli Nəmani) olmuşdur.

Hafizin Salmanın 25-30 qəzəllərinə bənzətmə qəzəllər yazması da məlumdur. Odur ki, Salman yaradıcılığı son dərəcə zəngin olub, orta əsrlərin bütün ədəbi növlərini əhatə etsə də, şairin yaradıcılığında lirika mühüm yer tutur. Salmanın məhəbbət mövzusunda yazılan kiçik həcmli lirik əsərlərinin xalq içərisində geniş yayılması üçün qəzəl şəkli daha əlverişli idi. Salman qəzəllərinin əsas xüsusiyyətləri insana məhəbbət hisslərinə əsaslanırdı. Şairin tərənnüm etdiyi gözəllər realdır, konkretidir.

İmadəddin Nəsimi əsərlərində Salman Savəcinin adını hörmətlə çəkmiş, qəzəl yaradıcılığına böyük hüsn-rəğbət bəsləmiş, iyirmidən çox qəzəlini onun qəzəllərinə bənzətmə yazmışdır.

Salman Savəcinin qəzəlləri içərisində sufizmin dini-idealist təlimini qəbul edən qəzəlləri də vardır. Bu qəzəllər, təbiidir ki, şairin İraq səbkində yazılan və sufi təliminə meyli olan qəzəllərində ifadə olunurdu. Şairin dinə, ilahiyyətə münasibəti də məhəbbət məfhumu altında verilmişdir. O, dini mövzuda yazdığı qəzəllərində də səmimi bir aşıqdır.

Salman zəmanəsinin ədalətsizliklərinə qarşı çıxaraq bunu gah açıq, gah da rənz və işarələrlə ifadə etmişdir. Salmanın lirik şeirlərində sufizmin xalq mənafeyinə əks etdirən müəyyən tərəqqipərvər cərəyanına rəğbət bəsləyən əsərləri qənaətkarlıq, dünya nemətlərindən əl çəkmək, aza qane olmaq haqqında nəsihətlərlə doludur. Şairin bu nəsihətləri yoxsul kütlələri itaətə çağırmaqla aldadan sufilerin vəzlərindən xeyli fərqlidir. Əslində, dünyanın həyatın, təbiətin gözəlliklərindən kam almaq, onunla yaşamaq, fürsəti əldən verməmək, səadətə eşqdə görmək və s. motivləri Salman Savəcini sufi olmaması ilə bağlamaq daha düzgün olardı.

Salmanın yaradıcılığına yaxşı bələd olan XV əsr təzkiyəçisi Dövlətsah Səmərqəndinin qeyd etdiyinə görə, Salman Savəcindən əvvəl heç kəs şeir və qəsidə «sənəti»ndə Zülfüqar Şirvaninin qəsidəsi kimi qəsidə söyləməmişdir. Bu fikri Seyid Əzim Şirvani də təsdiq etmişdir. Burada «Məsnu» qəsidə, yəni şeir daxilində süni yolla düzəldilən şeir nəzərdə tutulurdu. Fars dilli Azərbaycan ədəbiyyatında həmin növ qəsidənin ilkin nümunələrini XII əsrdə Qivami Gəncəvi, XIII əsrdə Zülfüqar Şirvani yaratmışlar. Qəsidənin bu növü şairdən çox böyük ustalığ tələb edirdi. Böyük özbək şairi Əlişir Nəvai də Salmanın «məsnu» qəsidələri kimi qəsidə yazmış və özünün etirafına görə, Salman kimi sənətkarlıq nümunəsi göstərə bilməmişdir. Fars dilli ədəbiyyatda Salman Savəci

qəsidənin ən parlaq nümunələrini yaradan şair kimi xatırlanır. Herat məktəbinin bir çox nümayəndələri də Salmanın böyük ustalığıyla yazdığı qəsidələrinin təsiri altında yaradıcılıq nümunələri göstərsələr də Salman qədər uğur qazana bilməmişlər. Ona görə də Ə.Nəvai Salmanın adını fars dilli ədəbiyyatda qəsidə janrının böyük ustadları Xaqani, Ənvəri, Kamal İsmayıl, Zəhir Faryabi ilə bir cərgədə çəkirdi. Salmanın qəsidələrinə münasibətini bildiren Ə.Cami şairi «gözəl və müvəffəqiyyətli söz söyləyən şair» kimi qiymətləndirmişdir.

Salman Savəci qəsidələrində istilacı hökmdarların, şahların kəskin tənqidi çox mühüm yer tutur. Nizami ədəbi ənənələrini davam və inkişaf etdirən şair öz əsərlərində, xüsusilə qəsidələrində qəsbkar müharibələrlə insanları fəlakətə sürükləyən hökmdarları, onların qətlü-qarətlə həyatı iflasa uğradan ədalətsizliklərini qamçılayır, onlara nəsihət yolu ilə xalq kütlələrinin müdafiəçisi kimi çıxış edir, xalqın yer üzündəki rifahı və səadətini qorunmağını, yoxsul kütlələrin taleyini düşünmüşdür.

Salmanın qəsidələrində dini mövzular da öz yerini tapmışdır. Şair dini mövzularda, dövlət adamlarının, yüksək vəzifəli insanların məhdində də insanlara həyat dərsi verir, onlara məxsum mənəvi keyfiyyətləri, yüksək əxlaqi dəyərləri təbliğ edirdi.

Salman ədəbi irsinə öz məftunluğunu bildiren Məhəmməd Füzuli təəssübkeşliklə Salmanı dənizə, özünü isə onun müqabilində bir qərtəyə bənzədir, onunla fəxr etdiyini, böyük qürur hissi ilə şeirlərini təsirli və qüvvətli sənət nümunələrindən hesab edirdi. Salman qəsidələrində realizm meyli ən çox hallarda özünü bürüzə vermiş, bədii söz ustası kimi lirik tərzdə təbiətin və insan surətlərinin təsvirində real lövhələri və faktları öz şeirinə gətirmişdir.

Salman Savəci ədəbi irsi Azərbaycan ədəbiyyatının

bədii fikrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Salmanın yaradıcılıq irsi Azərbaycan və türk ədəbiyyatında güclü təsir qüvvəsinə malik olmuşdur. Məhəmməd Füzuli, Qazi Bürhanəddin, Məazi Təbrizi, Bədr Şirvani, Hamidi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai kimi Azərbaycan şairləri əsərlərində Salmanın adını hörmətlə yad etmiş və ya özlərini onun varisi adlandırmışlar.

Salman Savəci XIV əsrdə Nizami ədəbi məktəbinin davamçılarından biri kimi də məşhurdur. Şairin «Cəmşid və Xurşid» lirik-epik məsnəvisi (poeması) Nizami ilə başlayan müəyyən mənada romantik poeziyanın bu dövrdə davamı idi. «Cəmşid və Xurşid» poeması zəngin fantaziya ilə yaradılmış şifahi xalq ədəbiyyatının romantik üslubunda qələmə alınmış əsərdir. Salman bu əsəri Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» poemasına cavab olaraq yazmışdır.

Salman Savəci Yaxın Şərqi fars dilli ədəbiyyatında ənənəvi «Fəraqnamə» («Dəhnamə») lirik-romantik poemasını da qələmə almışdır.

Bu məhəbbət dastanları özünün ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə şairin lirikası ilə üzvi surətdə bağlıdır, romantik poeziyanın ən yaxşı nümunələrindəndir. «Cəmşid və Xurşid» əsərində məhəbbət tamamilə real məzmunla malik dünyəvi məhəb-bətdir, onun romantik mahiyyəti də elə bundadır. Əsərin qəhrəmanları yaşadıkları cəmiyyətdən narazı deyillər. Onlar səadətlərinə çatmaq üçün mübarizə apır, istək və arzularına yetişirlər. Əsərdə romantika real həyatla əlaqədə inkişaf edir, həyatın özündən qüvvət alır. Məhəmməd Füzuli «Cəmşid və Xurşid» əsərinin üslubi xüsusiyyətlərindən «Leyli və Məcnun» poemasında istifadə etmişdir.

Salman Savəcinin real insan sevgisini tərənnüm edən «Fəraqnamə» poeması yığcam forması, lirik vüsəti və

başqa bədii keyfiyyətləri ilə «Fəraqnamə» («Dəhnamə») janrının özündən əvvəlki ənənələrinin müvəffəqiyyətli davamı və öz dövründə ardıcılıqları sırasında şəriyyəti və sənətkarlığı baxımından layiqli yer tutur.

Fars dilində yazan şairlər sırasında lirik şeirdə olduğu kimi, epik janrda da Salman Savəcinin əsərləri öz xəlqiliyi və humanist ideyaları ilə seçilir. Şairin qəzəl, qəsidə, rübai və digər lirik şeirləri divanında ictimai-fəlsəfi, əxlaqi fikirlər baxımından əsas yer tutur.

Salman Savəcinin Şərqi şeirinin bütün növlərini əhatə edən zəngin yaradıcılığı böyük bir ədəbi məktəb yaratmış, bu ədəbi məktəbin davamçıları üçün bir örnək olmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. 3 cildə, I c., Bakı: AEA, 1960, 592 s.
2. Azərbaycan tarixi. Bakı: Elm, 1993, 284 s.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III c., Bakı: Elm, 1999, 534 s.
4. Azərbaycan EA «Məruzələri». № 2, V c., 1949.
5. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, III c., «VIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeiri». Müqəddimə C.Qəhrəmanov və K.Allahyarovundur. Bakı: Elm, 1984, 543 s.
6. Azadə R. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı: Elm, 1979, 209 s.
7. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1958, 312 c.
8. Axundov M.F. Kəmalüddövlə məktubları (Azərbaycan dilinə tərcümə edən M.Əlizadə). Bakı: Gənclik, 1969, 200 s.
9. Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu. Bakı: Elm, 1970, 371 s.
10. Belinski V.Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1948, 141 s.
11. Cahani Q. Əssar Təbrizinin «Məhr və Müştəri» poeması. Bakı: AEA, 1968, 150 s.
12. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (Tərtib edən İ.Mirəhmədov). Bakı: Maarif, 1978, 200 s.
13. Fətiev M. Salman Savəcinin qəzəl yaradıcılığı barədə bəzi qeydlər. BDU-nun elmi-nəzəri jurnalı. №5 (47), 2005.
14. Füzuli M. Əsərləri. 6 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 334 s.
15. Füzuli M. Əsərləri. 6 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 343 s.
16. Firdovsi Ə. Şahnamə (Azərbaycan dilinə tərcümə edən və müqəddimə M.Əlizadənin). Bakı: Yazıçı, 1986, 333 s.
17. Hatəmi M. Türk xalqları folklorunda əjdaha surətinin rəmzləri AEA «Xəbərləri», ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. № 2, Bakı, 1969.
18. Hafiz Şirazi. Seçilmiş şeirləri (Tərcümə edən Əbülfəz Hüseyni, redaktoru Ə.Cəfər). Bakı: Azərnəşr, 1967, 250 s.
19. Həmdullah Mustovfi Qəzvini. «Zeyl-e tarix-e qozide» («Seçilmiş tarix» əlavə). Giriş, tərcümə, şərhlər və göstəricilər M.D.Kazımovun və V.Z.Piriyevindir. Bakı: Elm, 1986, 148 s.
20. Xətai Ş.İ. Keçmə namərd körpüsündən (şeirlər və poemalar). Bakı: Yazıçı, 1988, 341 s.
21. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən H.Araslı). Bakı:

Azərnəşr, 1973, 672 s.

22. İmadəddin Nəsimi. Fars divanı (Azərbaycan dilinə tərcümə). Bakı: Azərnəşr, 1977, 192 s.
23. İnterakar № FR-1256. Salman Savəci haqqında. AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutunun əlyazması, tarixsiz, 1 s.
24. Kəndli Q. M. Füzulinin «Ənis ül-qəlb»i haqqında (M.Füzuli. Elmi-tədqiqi məqalələr). № 2, Bakı: ADU, 1958.
25. Qəhrəmanov C. «Əsrarnamə». Bakı: AEA, 1964.
26. Quluzadə M. Füzulinin lirikası (redaktoru H.Araslı). Bakı: AEA, 1958, 354 s.
27. Məhəmmədi M. Saib Təbrizi və farsdilli poeziyada «hind üslubu». Bakı: Elm, 1994, 187 s.
28. Mir Cəlal, P.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1972, 279 s.
29. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Yazıçı, 1982, 401 s.
30. Rəhimov Ə. Əbdü bəy Şirazi (Həyat və yaradıcılığı). Bakı: AEA, 1970, 158 s.
31. Rəhmani P. Qəzalinin «Əl-iqtisad fil-etiqaq» kitabındakı kəlamî fikirlərinə bir baxış. «Hikmət» elmi araşdırmalar toplusu. Bakı: Nafta-Press, 2006, 164.
32. Sarovlu A. Məhəbbət və gözəllik abidəsi (Fəxrü Gürgani. Vis və Ramin, fars dilindən tərcüməsi, müqəddimə və şərhləri A.Sarovlunundur). Bakı: Azərnəşr, 1974, 478 s.
33. Sasanian Ç.S. Azərbaycan şairi Həriri və onun «Məhbub əl-qülob» («Dəhnamə») əsəri haqqında bəzi qeydlər. Bakı: AEA, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, № 4, 1981.
34. Səfərlı Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1998, 631 s.
35. Şıxıyeva S. Salman Savəci və türk ədəbi mühiti. Şərq filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu), Bakı: Nurlan, 2005.
36. Şıxıyeva S. Nəsiminin sələfləri ilə «mübahisələri». Elmi araşdırmalar (IV buraxılış), Bakı, Nurlan, 2005.
37. Şirvani S.Ə. Əsərləri. 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1974, 498 s.
38. Tağıyeva Ş., Rəhimli Ə (Bije). Güney Azərbaycan. Bakı: Orxan, 2000, 514 s.
39. Yusifov X. Nizaminin lirikası. Bakı: AEA, 1968, 273 s.
40. Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini. Zeyl-e tarix-e qozide («Seçilmiş tarix» əlavə). Fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeydlər və göstəricilər M.D.Kazımov və V.Z.Piriyevindir. Bakı: Elm, 1990, 212 s.

41. Zərinəzadə H.H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı: AMEA, 1962, 436 s.

Türk dilində

42. Akdoğan Y. Ahmedi Divanı'ndan seçmeler. 1000 temel, eser dizisi, 139.

43. Prof. Dr.Körpülüzadə Mehmet Fuat. Eski şairlerimiz. Divan edebiyati antolojisi, İstanbul: 1934.

Rus dilində

44. Али-заде А-К. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку: АН, 1954, 338 с.

45. Бертельс Е.Э. Избранные труды, Наваи и Джами. Москва: Наука, 1965, 498 с.

46. Бертельс Е.Э. Очерки истории персидской литературы. Ленинград, 1928, 203 с.

47. Вейман Р. История литературы и мифология (Перевод с немецкого). Москва: Прогресс, 1975, 344 с.

48. Всемирная история. В 10 т. т. III, Москва: АН СССР, 1957, 893 с.

49. Гаффаров М.А. Из газелей Сельмана Саведжи, по рукописи Лазаревского Института восточных языков. Москва, 1914, 36 с.

50. Занд М.И. Шесть веков славы. Москва: Наука, 1964, 65 с.

51. История философии в 4-х томах. Т. I, Москва: АН, 1957, 420 с.

52. Керимов Г.М. Аль-Газали и суфизм. Баку: Элм, 1969, 109 с.

53. Кулиев Б.Ч. Захир Фарияби и Салман Саведжи (Иранская филология). Материалы Всесоюзной межвузовской конференции. Ташкент, 1966.

54. Краткие сообщения Института Народов Азии. Москва: Наука, № 69, 1965.

55. Краткая литературная энциклопедия, № 6. Москва: Сов.энциклопедия., 1971, 104 с.

56. Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т.3. Москва, 1914-1917, 504 стб.

57. Кязимов М.Д. Поэтическое наследие Джамали Табризи. Баку: Элм, 1998, 328 с.

58. Мирзоев А.М. Рудаки и развитие газели в X-XV в.в. Душанбе:

Таджик- госиздат, 1958, 71 с.

59. Османов М.Н. Стиль персидско-таджикской поэзии IX-X вв. Москва: Наука, 1974, 266 с.

60. Очерк литературы Ирана. («Восток», сборник статей), Москва-Ленинград, 1934.

İngilis dilində

61. Edward G.Browna. Aliteraru historu of Persia, volume III, the tar-tar dominion (1265-1502) Cambrudce, 1928.

62. H.Ethe. Catalogue of Persian manuscripts in the Lubraru of the "India Office", Yol Oxford. 1903.

63. The encuclopaedia of Islam. London, 1934.

Фарс вя яряб дилляриндя

64. آتشکده آذر، تألیف لطفعلی بیگ آذر بیگدیلی، تهران: ۱۳۳۷.

65. امیر آلی شیر "ناوایی"، موحاکیمه توللوغاته ین، تورکمه نستان دولت نشرییه تی، آشقاباد: ۱۹۲۵-جی ین.

66. امین احمد رازی، هفت اقلیم، ۱۰۷۵هـ. ۳۹۹ ورق.

AMEA, M.Фцзули адына Ялйазмалары Институту, Инв. 273/7479

67. ادبیات بقلم قاری عبدالله ملك الشعراء، كتابخانهء اطلاعاتو كلتور، كابل، ۱۳۳۹هـ. ۵۱۴ص.

68. احمد بن محمد قازی احمد الغفاری، نگارستان، ۱۲۲۵هـ. ۱۴۷ ورق.

AMEA Ялйазмалары Институту, инвентар, № Б-254/15117.

69. الذریعیه الی تصانیف الشیعیه، تألیف محمد محسن الشهیر با شیخ آغا بزرك الطهرانی، الجز الخامس، تهران، ۱۳۹۲-۱۳۲۴.

70. بهمن میرزا، تذکرهء محمد (تاریخسبز) ۱۲۴۷هـ. ۱۴۲ ورق. شاهی

AMEA Ялйазмалары Институту. Инвентар М-24/2995.

71. (تاریخسبز) بدر شیروانی، دیوان
Бядр Ширвани.
«Диван»ынын фото-суряти.
72. بیرون ادوارد، از سعدی تا جامی، تاریخ ادبیات ایران، تهران: ۱۳۲۷ ش.
73. تذکرة الشعراء دولتشاه سمرقندی، تهران: ۱۳۳۷ ه.
74. تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، تهران: ۱۳۴۴ ه.
75. تاریخ ادبیات در ایران، جلد سوم، تألیف دکتر ذبیح الله صفا، قسمت اول، تهران: ۱۳۴۰ ه.
76. تاریخ ادبیات در ایران، تألیف دکتر رضازاده شفق، تهران: ۱۳۴۲ ه.
77. تاریخ مفصل ایران، استیلای مغول تا اعلان مشروطیت، جلد اول: از حمله جنگیز تا تشکیل دولت تیموری، تألیف عباس اقبال، تهران: ۱۳۱۲ شمسی-هجری.
78. تتبع و انتقاد و احوال و آثار سلمان ساوجی، تألیف رشید یاسمی، تهران: ۱۳۰۵ شمسی، ۱۲۹ ص.
79. تقی الدین کاشی، خلاصة الأشعار و زبدة الافکار (تاریخسبز)
India Office کتابخاناسынын ялйазма
нцхясинин фото-суряти.
80. تذکره مرآة الخیال، تألیف امیر شیر علی خان لودی، بمبی (تاریخسبز)
81. جامی عبد الرحمن، هفت اورنگ، تهران، ۱۳۳۷.
82. جامی عبد الرحمن، بهارستان، ۷۵ ورق. (تاریخسبز)
AMEA M.Фцзули адына Ялйазмалары Институту, инвентар 3483/A-10
83. دیوان معاذی تبریزی. کتابخانه ملی تبریز، شماره ۲۸۸۰ (تاریخسبز)
84. دائرة المعارف، جزو بیست و چهارم، کابل، حمل، ۱۳۴۷، اپریل ۱۹۶۸
85. دیوان سلمان ساوجی، با مقدمه دکتر تقی تفضلی، با هتمام: منصور مشفق، تهران، ۱۳۳۶، مقدمه، ص. یک-سی و دو، ۶۳۹ ص.
86. دیوان سلمان ساوجی. (1913/14-тың илляр) ۴۵۴ ورق

- Яфганыстанын Кабул Маариф کتابханасы, инвентар 169/802.
87. سلمان ساوجی
AMEA Ялйазмалары Институту (фото-сурят) инвентар Ъ-100, Ленинград (Санкт-Петербург) нцхяси.
88. دیوان سلمان ساوجی، ۸۳۷ ه. ۴۲۲ ورق.
AMEA Ялйазмалары Институту, инвентар M-214/2984.
89. دیوان سلمان ساوجی ۷۴۰ ه. ۳۱۳ ورق.
AMEA Ялйазмалары Институту, инвентар Б-5049/26051
90. دائرة المعارف، یا فرهنگ دانش و هنر، طهران: ۱۳۴۷ ه. (1969 میلادی)
91. دیوان خواجه شمس الدین محمد حافظ شیرازی، طهران: ۱۳۴۶ ش.
92. دیوان حافظ شیرازی. (تاریخسبز) 294 с.
Няшр тарихи вя йери мялум дейил, катиби Молла Яли Якбяр, тях-минян XIX яср (M.Фятійевин шяхси کتابларындан)
93. دیوان خواجه حافظ شیرازی، غزلیات، طهران: ۱۳۰۶، حجری - شمسی، ۳۱۳ ص.
94. دکتر ذبیح الله صفا، حماسه سرائی در ایران، تهران: ۱۳۲۴، ۱۳۶۳ ه. ۶۷۵ ص.
95. زهرا خانلری (کیا)، راهنمای ادبیات فارسی (فرهنگ اعلام و اصطلاحات، تهران، ۱۳۴۱ ش، ۴۲۷ ص.
96. رضاقلی خان هدایت، مجمع الفصحا، جلد ۲، تبریز، ۱۲۷۳ ه. ۶۷۹ ص.
97. رجال کتاب حبیب السیر، از حمله مغول تا مرگ شاه اسمعیل اول گرد آورده عبد الحسین نوائی، طهران: ۱۳۲۴ شمسی
98. سعید نفیسی، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، جلد ۲، طهران: ۱۳۴۴ ه.
99. سلمان ساوجی، کلیات، بمبی: ۱۳۲۹ ه. ۲۳۵ ص.
100. سلمان ساوجی، جمشید و خورشید، باهتمام ج، پ. آسموسن، فریدون و همن، تهران: ۱۳۴۸ ه. ۱۷۸ ص.
101. سید عماد الدین نسیمی، دیوان، نشریات دولتی آذربایجان، آذرشر، باکو ۱۹۷۲ میلادی، ۳۷۵ ص.

102. شرف خان بن شمس الدين بدليسي، كتاب شرف نامه، جلد دوم، پتر بورغ، ۱۸۷۸، ۱۲۷۸ هجری)
103. شرح سودی بر حافظ، جلد چهارم، تهران: ۱۳۳۶ هـ.
104. شمس الدين سامی، قاموس الاعلام، جلد چهارم، استانبول: ۱۳۱۱ (۱۸۹۷)
105. شبلی نعمانی، شعر العجم یا تاریخ شعراء و ادبیات ایران ترجمه سید محمد تقی. فخرداعی گیلانی، جلد دوم، تهران: ۱۳۲۷.
106. شاهنامه فردوسی، متن انتقادی، جلد اول، تحت نظر ا. برتلس، مسکو: ۱۹۶۰ جلد ۱۹۷۱ نهم، مسکو:
107. عبدی بیگ شیرازی، تکملة الاخبار.
- AMEA Ялйазмалары Институту, инвентар, № 48.
108. عباس اقبال، تاریخ مفصل ایران (از استیلاي مغول تا انقراض قاجاریه، تهران: ۱۳۲۰)
109. عبد الله رازی (همدانی)، تاریخ ایران، فصل سوم، طهران: ۱۳۱۷ هـ.
110. عصار تبریزی، مهر و مشتری
- AMEA Ялйазмалары Институту, инвентар Б-117/11458.
111. علاء الدوله کامی قزوینی، نفایس المائر (تاریخسبز)
- Бируни адына Юзбкыстан Шяргшцнаслыг Институтунун ялйазмалары шюбяси (фото-сурят), инвентар № 800.
112. غلام علی خان آزاد، تذکره خزانه عامره، کانپور: ۱۹۰۰
113. غیاث الدین خواندمیر بن هماد الدین الحسینی، جیبب السیر، فی اخبار افراد البشر، جلد اول، طهران، ۳-۴
114. علیشیر نوائی، مجالس النفايس، تاشکند: ۱۹۴۱
115. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، تألیف ابن یوسف شیرازی، جلد سوم، تهران: چاپخانه مجلس، ۱۳۱۷ قمری، ۱۳۲۱-۱۳۱۷ هجری
116. فخر الدین علی صفی، لطائف الطوائف، تهران: ۱۳۳۶ هـ.
117. فرهنگ ادبیات فارسی، تألیف دکتر زهراي خانلری "کیا"، طهران: چاپ سوم، ۵۵۷ صص. طهران، ۱۳۴۸،

118. فهرست نسخه های خطی فارسی، جلد سوم، تهران: مهر، ۱۳۵۰.
119. فصیح احمد بن جلال الدین محمد خوافی، مجمل فصیحی، بخش سوم، چاپ صلوس - مشهد: ۱۱۰ ص.
120. فضل الله رشید الدین، جامع التواریخ، جلد سوم، متن علمی و انتقادی فارسی، بسعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی علی زاده، باکو: ۱۹۵۸، ۵۸۸ ص.
121. فضولی محمد بن سلیمان، لیلی و مجنون، کاتب محمد بن حاجی عبدالرحمن، ۱۲۳۳ هـ.
- AMEA Ялйазмалары Институту, инвентар Ы-862/30328.
122. قازی احمد غقاری، تاریخ جهان آراء، تهران: ۱۳۴۲ هـ.
123. کتاب تذکره الشعراء، تصنیف امیر دولتشاه سمرقندی، طهران: ۱۳۳۸ شمسی
124. کمال خجندی، اشعار منتخب، استالین آباد: ۱۹۵۹
125. کمال الدین عبدالرزاق سمرقندی، مطلع سعدین و مجمع بحرین، قسمت اول، تهران: ۱۳۵۳
126. کتاب دائرة المعارف، تألیف المعالم بطرس البستانی، مجلد ناسع، قسمت اول، تهران: ۱۳۵۳ هـ.
127. کلیات خواجه جمال الدین سلمان ساوجی، (شرح حال و تحقیق از مرحوم رشید یا سمی) گنج سخن، جلد سوم، از نظامی تا جامی، تألیف دکتر ذبیح الله صفا، 128 تهران: ۱۳۳۶ شمسی تهران: ۱۳۴۰ هـ، ۳۵۵ ص.
129. میرخواند محمد بن سید برهان الدین خاوند شاه، روضة الصفا، جلد چهارم، تهران: ۱۲۶۶ هـ.
130. میرزا رضاخان، جغرافیای ایران، تهران: ۱۳۴۱ هـ.
- AMEA Ялйазмалары Институту, инвентар, № 111-77/5151.
131. محمد علی تبریزی (مدرس)، ریحانة الادب، جلد ۲، تهران: ۱۳۶۷ قمری، ۱۳۲۷ هجری، ۱۵۳ ص.
132. مجمل التواریخ و القصص. بتصحیح آقای ملک الشعراء بهار، تهران: ۱۳۱۸ هـ.
133. محمد فضولی، اشعار منتخب فارسی، باکو: آذرنشر، ۱۹۵۸ (باترتیب و تصحیح پروفیسور حمید آراسلی)، ۲۳۸ ص.
134. مولانا فخر الدین علی صفی، لطائف الطوائف، تهران: ۱۳۳۶ هـ.

135. هرمان اته، تاريخ ادبيات فارسى. تهران: ۱۳۳۷
136. حمدالله مستوفى قزوینى، نزهت القلوب، ۱۰۲۶ھ. ۲۴۹ ورق.
- AMEA Ялйазмалары Институту, Инвентар, Б-49/11440
137. يحيى قزوینى، لب التوارىخ
Русийа ЕА Шяргшцнаслыг Институту, Санкт-Петербург филиалынын китабханасындакы ялйазмасы, Шифр Б-660.

Таъик дилиндя

138. Н.Сайфиев. Хофиз ва Салмони Соваъи /«Ъашинномаи Хофиз» мяъмуяси/. Душанбе: Донуш, 1971

Интернет

139. Google, Wed <http://www.google.az/> сеаръщ? г=салман+савеъи

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. SALMAN SAVƏCİ HAQQINDA MÖVCUD OLAN MƏXƏZLƏR. ŞAİRİN İCTİMAİ-ƏDƏBİ MÜHİTİ VƏ HƏYATI	8
1.1. Salman Savəci ilkin qaynaq və araşdırmalarda.....	8
1.2. Şairin ictimai-ədəbi mühiti.....	24
1.3. Həyatı.....	30
II FƏSİL. ŞAİRİN LİRİKASI	78
2.1. Qəzəllərinin əsas ideya-məzmun özəllikləri.....	78
2.2. Şairin ictimai-tarixi məzmunlu əsərləri (qəsidələri, rübailəri).....	106
III FƏSİL. SALMAN SAVƏCİNİN EPİK ƏSƏRLƏRİ	127
3.1. «Cəmşid və Xurşid» poeması.....	127
3.2. «Fərağnamə» poeması.....	204
NƏTİCƏ	212
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	218

MAHMUD NƏCƏF oğlu FƏTİYEV

**SALMAN SAVƏCİNİN
HƏYAT VƏ YARADICILIĞI**

Bakı – «Elm» – 2009

Direktor: **Ş. Alışanlı**
Baş redaktor: **T.Kərimli**
Mətbəənin müdiri: **Ə.Məmmədov**

Formatı: 84x108 ¹/32. Həcmi: 14,25 ç.v.

Tirajı: 300. Sifariş №

Qiyməti müqavilə əsasında

«Elm» RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir
(İstiqlaliyyət, 8) .